

Олена Звичайна



Страх

**»СТРАХ«**

Роки 1937-38 в ССРСР, а зокрема й особливо в УССРСР були періодом найжорстокішого терору; безпосереднім організатором його, за дорученням Сталіна, був нарком Єжов, а тому й період цей увійшов в історію під назвою Єжовщини.

Роман »СТРАХ« — це розгорнене полотно, що правдиво віддзеркалює життя в підсовєтській Україні в період Єжовщини. Перед внутрішнім зором читача проходять люди тієї кривавої доби — з одного боку ті, на кого терор був спрямований, а з другого боку — ретельні виконавці волі Московського Кремлю. Хто з читачів мав »щастя« жити в той час під совєтами, той пізнає картини зі свого минулого; той, хто ніколи в ССРСР не бував, побачить обличчя й відчує дух і ритм затаврованої ім'ям Єжова доби.

В основу роману покладено дві проблеми: проблему страху, як могутньої зброї для втримування мільйонів людей в стані безоглядної покори, і проблему таланту, яким надарована наша українська людина, що живе в Україні, де єдиним всесильним законом є директива червоного Кремлю. У I-му томі ці проблеми ставляться, а вузли фабули на тлі доби зав'язуються. Розв'язання їх та ідейне вивершення твору в світлі поставлених проблем читач знайде в II-му томі, який для цілоти роману є вирішальним.

»Страх« виходить у світ з нагоди XX-річчя Єжовщини в УССРСР.



ОЛЕНА ЗВИЧАЙНА

**С Т Р А Х**

Роман у двох томах

ТОМ ПЕРШИЙ

**diasporiana.org.ua**

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА

---

ЛОНДОН

1957

---

**АВТОРСЬКІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНО**

---

**Обкладинка роботи М. Дмитренка**

**Наклад 2000 примірників**

**З друкарні Української Видавничої Спілки**

---

**Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd.,  
237 Liverpool Road, London, N. 1.**



## Присвята

Цей твір присвячую моєму чоловікові Михайлові Млаковому. Роз'єднані в 1937 році його арештом і засланням до найтяжчих таборів невільничої праці на Колимі, відмежовані одне від одного ґратами, багнетами та віддаллю, що вимірювалася 14.000 кілометрів, ми обоє дружньо, уперто й відважно перепливали через криваве море Єжовщини. Перепливали, не раз потопуючи, і лише чудом переплили... В цьому я вбачаю волю Всевишнього, яка накладає на мене обов'язок правдивого показу доби й людей. Закінчивши роман «Страх» саме на порозі двадцятої річниці Єжовщини в ССРСР і віддаючи його нашим поколінням на спогад, я вважаю мій обов'язок, у межах моїх сил і здібностей, виконаним.

Літо 1956 року

О. Звичайна



## Передмова

Народи вільного світу, особливо ті, що живуть по сусідству з ССРСР, є вже декілька років свідками нечуваного ще в історії людства явища. Сотні тисяч людей, ризикуючи життям, тікають зі своєї батьківщини на Захід. Особливо дивним здавалось це явище у кінці другої світової війни, коли на німців наступала большевицька армія. Німці на окупованих землях не виявляли ні м'якості, ні справедливості у відношенні до місцевого населення, — навпаки, вони часто бували дуже жорстокими й несправедливими. І все ж таки люди тікали за німцями від большевиків. А коли втікачів насильно повертали «на рідину», багато з них кінчало життя самовбивством. Дехто пояснював це явище тим, що тікали злочинці політичні або кримінальні. Але виявилось, що між втікачами майже не було злочинців. Навіть мало було таких, що брали активну участь у політичному житті. Це були селяни-колгоспники, вчителі, агрономи, лікарі, колишні советські службовці. І тікали вони тому, що большевицька влада була ще страшніша, ще жорстокіша, ніж німецька. Вони знали, що їх на Заході чекають великі злидні, поневіряння і все ж таки залишали свою батьківщину. Все це мусить бути наукою для цілого людства.

Завдання висвітлити жах большевизму так, щоб люди не тільки зрозуміли, а й живо відчували його, взяла на себе талановита письмен-



ниця Олена Звичайна. Вона має всі дані, щоб виконати це завдання. Природа наділила її талантом письменниці, а університетська освіта, ґрунтовне знання чужинних мов та літератури української й чужинецької піднесли на високий рівень її інтелект. Живучи під радами, вона не виявляла свого таланту, перебувала, так би мовити, в тіні й спостерігала те, що діялось у большевицькому пеклі. Тепер, будучи на еміґрації, вона з великим успіхом використовує свої спостереження, відбиваючи їх у високомистецькій формі. Порівняно за короткий час вона зуміла написати немало новель, оповідань і повістей. Це — «Золотий потічок», «Селянська санаторія», «Миргородський ярмарок», «Оглянувшись назад» та інші. Між ними є твори, що преміювані на літературних конкурсах. Як щира українська патріотка й антикомуністка, що розуміє, якою великою небезпекою загрожує світові комунізм у всіх його формах, вона бере жваву участь у дискусіях, що розгортаються в українській пресі на еміґрації. Вона написала ряд статтів на тему хвильовизму: «Чи справді вбивство не є злочин?», «Як унтер-офіцерська вдова сама себе відбатожила», «Пропаганда ненависти до Шевченка» та інші. Коли було видано в Америці аморальний і розкладницький роман Підмогильного «Місто», вона виступила з гострою ґрунтовною критикою і написала велику статтю «Криве дзеркало», що була вміщена в журналі «Аванґард». Полемічні статті п. Олени Звичайної виявляють високу принциповість, міцну логіку і зразкову культурність у дискусії.

Тепер, у двадцяті річницю страшної «Єжовщини» виходить у світ великий роман пись-

менниці під назвою «Страх». І коли в попередніх творах вона розкривала окремі картини жакливого підсоветського життя, то тепер вона подає його у формі широко розгорнутого суцільного полотна.

Назва роману «Страх» цілком відповідає його змістові і разом з тим характеризує большевицький режим. Життя в ССРСР тримається виключно страхом. Авторка роману в яскравих образах показує, під яким страшним терором перебувають в ССРСР усі установи, фабрики, професійні організації. У кожній установі є свій т. зв. секретний відділ, що слідкує за всіма співробітниками її, не тільки за працею, а навіть за думками їх. Все в ССРСР відбувається за розробленими партійним керівництвом плянами; на зборах робітників і службовців **одноголосно** приймаються резолюції, наперед вироблені партійними керівниками. При цьому спеціально призначені люди пильно слідкують за тим, хто голосує і навіть за виразом їхніх облич. Під пильним доглядом НКВД перебуває і приватне життя кожного громадянина «советського раю». «Сталін все знає, про **всіх** піклується», як зазначив у своїх спогадах Анрі Барбюс. Тому в кожному будинку є свої «сексоти», що стежать за поведінкою своїх співмешканців, підслухують їхні розмови, слідкують за тим, хто до них приходить, і про все це доносять «кому слід».

Шляхом такого страшного тотального терору большевики намагаються все населення ССРСР зробити своїми покірними рабами, які не мали б своїх думок, а думали б і робили б так, як це наказує комуністична партія. З цього погляду дуже характеристичними були вибори депу-

татів до верховних органів ССРСР, що так правдиво та яскраво зображені авторкою роману. Це були перші вибори, що в кінці 1937 року відбувались на засадах »найдемократичнішої в світі Сталінської конституції«. Щоб голосування було стовідсотковим, більшовики автами привозили до виборчих пунктів всіх слабих, старих і хворих, під руки підводили їх до виборчої урни. Але кожний виборець одержував зарані виготований список кандидатів »бльоку комуністів і безпартійних« та коверти, і йому залишалося лише вкинути коверт зі списком у призначену для цього скриньку.

Не менш характеристичним з цього погляду є розділ роману під назвою »Шевченко в ежових рукавицях«. Тут показано організоване більшовиками свято на честь Шевченка, на якому головна героїня роману Маруся Ромашко примушена була читати по книжці перевернуті твори геніального українського поета. Мета — вбити в голови слухачам, що Шевченко мав більшовицькі погляди.

І горе тим нещасним, на кого впала хоч найменша тінь підозріння, що вони не тільки роблять, навіть думають не так, як від них вимагають більшовики на чолі зі Сталіним. Їх негайно арештовують, замикають у в'язницях, тортурують, засилають на каторгу, розстрілюють. Більшовицькі тортури страшні й садистично жорстокі. Під час допитів жінок, особливо молодих, більшовицькі кати гвалтують їх. Тому, чекаючи арешту, дехто з жертв більшовицького терору намагається дістати отрути.

Страх перед арештом в ССРСР такий великий, що багато людей ночами не спить, дослухуючись до найменшого стуку, до кроків, що до-



літають з вулиці, а особливо до шумів від »чорних воронів«, себто чекістських автомобілів, що ночами щмигають по містах і возять арештованих. Цей неймовірний страх з великою майстерністю і глибоким розумінням психіки людини описує авторка у своєму романі. І коли читаєш сторінки роману з описами безсонних ночей під впливом страху, мимоволі приходиш до думки, що життя тварин в СРСР щасливіше, ніж життя людини.

А до цього ще слід додати неймовірні злидні »громадян СРСР«, недостачу харчів, стояння навіть ночами в довжелезних чергах і т. ін.

Все це подано авторкою роману відповідно до страшно́ї большевицької дійсності і разом з тим з гірким і дотепним сарказмом.

Подаючи широко картину большевицького терору, письменниця поряд з тим змальовує вплив терору на психіку підсоветських людей. В романі виступає більше, як 60 персонажів. Це люди різного віку, різного інтелектуального рівня і різного соціального стану. Між ними є старі люди, як, напр., конструктор Чапля, і зовсім молоді, як дівчина Оріся. Всіх їх можна поділити на дві групи: на тих, що тероризують або допомагають тероризувати інших, і на жертви терору.

Найвиразнішим втіленням большевицького терору є начальник спецсектора Яків Брух. Авторка змальовує його, як жорстокого садиста. Про його жорстокість свідчить навіть зовнішній потворний вигляд: скривлений ніс, оскалені зуби, очі хижака. Він пильно стежить за всіма співробітниками своєї установи, за тим, як вони працюють, за їхніми думками й настроями. При найменшому підозрінні, що хтось із

них має антибольшевицькі думки й настрої, або серед родичів має т. зв. «ворогів народу», Брух зразу ж сповіщає про нього НКВД, і його негайно арештують. Тому Бруха всі страшенно бояться. Але це якраз стає для нього джерелом садистичного задоволення. Він буквально впивається своєю владою і з великим задоволенням спостерігає, як при його виступах на зборах всі затихають, як покійно, без всяких заперечень приймають виготовані ним резолюції, з яким шумом і довгими аплодисментами вітають його виступи. Але він хоче володіти не тільки думками й настроями підлеглих йому жертв большевицького терору, а також їхніми тілами, зокрема, тілами жінок. Він закохується в головну героїню роману Марусю Ромашко і хоче зробити її своєю коханкою. Але, коли та не йде назустріч його бажанням і при спробі згвалтувати її дає йому поличника, Брух доносить на неї, і її негайно арештовують.

Авторка порівнює Бруха з драконом, що простягає свої лапи, шукаючи жертв. Це є ніби малий Сталін, втілення страшної большевицької системи, що спрямована на опанування цілого світу і перетворення його на страшний концентраційний табір. Таку сутність Бруха і пекельний характер цілої большевицької системи яскраво відбила авторка у формі переживань головного героя роману інженера Мещерського. Брух захворів на сухоти, часто кашляє і скрізь розплывує своє заразливе харкотиння.

»І таке — от харкотиння Брух розплывує всюди: в очоленій ним установі, в обкомі партії, в помешканнях знайомих, в театрі, на вулицях і в парках, де граються діти... **Скрізь!**

Я раптом забув про всі мої справи: я закликаю,

пильно вдивляючись у блискуче, миготливо-мінливе дзеркало сметаноподібного озера, на самім дні його щось вичитуючи, а десь у глибоких закладниках мозку воскресала моя колишня розмова з Завадою про Брухів кашель... Брух розкладається зсередини... Брух-людина, Брух — втілення певної системи і... Брух-дракон... Пекуча ненависть мільйонів до Бруха-дракона — хіба це не туберкулі, що множаться в його організмі? І хіба Брух-дракон не розпльовує по всьому світі свого харкотиння? І хіба не живе воно своїм власним життям, сіючи довкола заразливу, смертельну хворобу? Скрізь і всюди, по всьому світі...»

У своїй ганебній роботі Брух серед працівників керованої ним установи має декілька помічників. Такою є в першу чергу Серафима. Це — дуже зла й заздра жінка. Вона, як той пес, служить большевицькій владі й при найменшій нагоді доносить на своїх співробітників. З великою ненавистю вона ставиться до Марусі Ромашко, жагуче бажає її загибелі, але якийсь час нічого не може зробити їй через закоханість Бруха. Коли ж Ромашко була заарештована, і коли Серафима довідалась, що її гвалтували кати-енкаведисти, це викликало в неї велику радість.

Своєю психікою близько до неї стоїть перша дружина героя роману Мещерського. З чисто меркантильних міркувань вона покинула свого чоловіка і стала дружиною популярного в місті лікаря Маяцького. Її вабить не сам Маяцький, а його розкішне приміщення, можливість «шикарно» одягатись, жити в розкошах. Але, коли лікар був арештований, і його приміщення перейшло до начальника НКВД, вона



без всяких вагань стає не тільки його коханкою, а навіть співробітницею НКВД. І тут же доносить на свого колишнього чоловіка Мещерського.

Допомагає Брухові й Загірний. Це — типовий підлабузник. Будучи безпартійним, він при кожній нагоді намагається продемонструвати свою повну відданість советській владі й комуністичній партії, підтримує всі пропозиції Бруха. Коли той виступив з обвинуваченням у контрреволюції молодій селянській дівчині Орісі, Загірний підтримує його і вимагає виключення її з установи, хоч добре знає, які тяжкі наслідки це принесе для нещасної дівчини.

Велике обурення у читача викликає Деревій. Це — колишній поміщик. Щоб догодити большевикам, він доносить на свого приятеля Борчука і навіть допомагає арештувати його.

Приклад большевицьких поплентачів показує, яку страшну деморалізацію вносить большевицький терор у суспільство.

Як жертви большевицького терору, в романі виведені маси українського народу: робітники, селяни, інтелігенти. Вони повні ненависти до своїх гнобителів, але страх арешту й розстрілу примушує їх не тільки мовчати, а й робити те, чого від них вимагає большевицька влада: ходити на збори, плескати в долоні, брати участь у маніфестаціях і демонстраціях, йти до виборчих пунктів і голосувати за наперед визначених кандидатів «бльоку комуністів і безпартійних». Свої почуття й думки в умовах большевицької диктатури люди примушені приховувати і навіть надягати на себе маску відданості советській владі й комуністичній партії. Таким, наприклад, є селянин Федько Ха-

мула. В розмові з Мещерським він, на чім світ стоїть, лає дореволюційне життя, каже, що селяни тоді ходили босі, голі, голодні, і проти-ставляє щасливе життя при большевиках, але, як ілюстрацію, показує свої розпаровані чоботи й брудну полатану одержу, а також брудну кімнату в бараці, в якій міститься три родини. Але іронія не проходить йому даром: його арештовують, і слід по ньому щезає.

Хамула виведений в романі, як епізодична особа і як представник селянської маси, що живе такими ж думками й настроями, як і він.

Окремі персонажі, виведені в романі як жертви большевицького терору, можна розподілити на дві групи: на тих, хто пасивно терпить большевицький гніт і не робить йому жодного спротиву, лише намагається врятувати своє життя, і тих, хто не мириться з большевицьким режимом і робить спроби зберегти свою людську гідність. До другої групи перш за все належить головна героїня роману Маруся Ромашко. Її батько, український патріот, брав активну участь у визвольних змаганнях і загинув у бою. Коли б про це довідались большевики, їй прийшов би кінець, і про це добре знає Маруся Ромашко. Разом з тим вона переживає другу драму. Природа наділила її талантом актриси. Але вона не хоче віддавати його на службу ворогам свого народу і цілого людства. Приховуючи своє походження й свої здібності, Маруся намагається бути весь час непомітною. Вона працює, як креслярка, і тримає себе дуже скромно, щоб ніхто на неї не звертав уваги. Але її краса притягає страшного Бруха, і він захоплюється нею. Якимось способом він довідується про її артистичний талант. Щоб дого-

дити їй, він висуває її, як декляматорку на всякі свята, де вона має великий успіх. Щоб не бути цілковитим зняряддям у руках катів, Маруся намагається вибирати для своїх виступів твори, що своїм змістом не суперечать її поглядам. Але це не завше їй вдається. Тому вона робить заходи, щоб звільнитися від лап дракона-Бруха. З цією метою вона хоче одружитися з Боярчуком і виїхати з ним на село. Але Боярчука арештовують і засилають. Надії на звільнення від Бруха зароджуються у Марусі в зв'язку з хворобою його. Але Брух повертається і знову примушує Марусю діяти за його вказівками. Мало того, він робить спробу оволодіти її тілом, але Маруся дає йому поличника, а стара служниця Йваниха прибігає на крик Марусі й обливає Бруха холодною водою. Велику моральну підтримку Маруся знаходить у творах героїчної української поетеси Лесі Українки, зокрема, в її драмі «Оргія».

Ідея «Оргії» — це безкомпромісова служба Батьківщині, рішуче відмовлення віддавати свій талант її ворогам. Це є також однією з основних ідей «Страху». Маруся Ромашко, обдарована талантом актриси, уперто бореться за те, щоб своїми високими здібностями не служити большевицьким катам. Але обставини складаються так, що вона або має загинути, або поступитись перед ворогами своєї Батьківщини. І вона рішається на смерть, а перед цим у невеликому гурті своїх друзів і однодумців з піднесенням, що захоплює слухачів, читає «Оргію». Розділ «Час розплати настав», в якому подана ця трагічна сцена, справляє на читача надзвичайно сильне враження. І коли читаєш цей розділ, згадуються численні письменники, на-



уковці, артисти, що віддали свої здібності на службу большевикам і на шкоду Батьківщини. Дехто віддав їх щиро, а дехто з мотивів страху. Але для тих і для других зрада Батьківщини не пройшла даремно. Затроюючи большевицькими ідеями суспільство, вони самі були глибоко затроєні ними. Це особливо виявилось на еміграції. Частина українських емігрантів, що з тих чи інших причин служили большевикам, опинившись в умовах вільного світу, звільнилась від большевицької отрути і тепер послідовно бореться з комунізмом у всіх його формах. А частина, ніби виступаючи проти большевиків, ширить серед еміграції большевицькі ідеї, а іноді одягає їх в українське вбрання. В той же час ці люди чисто большевицькими методами намагаються скомпромітувати послідовних українських патріотів.

Тому не дивно, що люди цього типу в своїх писаннях уперто обходять мовчанкою »Оргію«  
Лесі Українки.

Щождо Марусі Ромашко, то чекати вирішення своєї долі їй довго не довелося. Вона остаточно вирішує йти на жертву, але не продавати свого таланту ворогам. »Час розплати настав«. Маруся була арештована, ув'язнена і стала жертвою чекістських катів, що садистично знущалися з неї, як жінки.

Дуже близький за своєю психікою до Марусі — її чоловік Павло Мещерський. Це інтелігент з університетською освітою, український патріот, що в перші роки революції брав, як вояк, активну участь у визвольних змаганнях. Він добрий промовець, але, як і Маруся, тримає себе в тіні, посідає скромну посаду, не виступає активно на професійних зборах. Це лю-

дина з великою спостережливістю і добрий психолог. Дуже цікаві його думки про страх. Він порівнює це тяжке психічне переживання з гнилою лімфою, що затроє людину і нищить в ній живу, червону кров. В наслідок цього людина губить енергію, стає безсилою, нездідною до боротьби, до чину. Мещерський намагається перебороти в собі мікроби страху, і ця боротьба червоною ниткою тягнеться через увесь роман. Іноді він переборює страх і тоді стає енергійним, здібним на рішучі вчинки, але знову страх бере в його душі гору, і тоді він стає безсилим і нерішучим. Кінець-кінцем після того, як була заарештована Маруся, Мещерський рідиться на помсту. Він підстеріг Бруха в саду і так тяжко побив його, що той вмирає. Зрозуміло, що наслідком цього був арешт і розстріл Мещерського.

Не може бути сумніву в тому, що большевики не гірше Мещерського розуміли й розуміють психологію страху і використовують її, як засіб тримати в покорі мільйони поневолених людей.

До групи позитивних типів, введених у романі, належать також чесний і мужній інженер Завада та його дружина, тітка Марусі «Три яблучка» — надзвичайно симпатична й добра бабуся, молода селянська дівчина Орися та Іваниха. Вони разом із Марусею Ромашко та Мещерським репрезентують всі прошарки українського підсоветського суспільства. Всі вони глибоко ненавидять большевизм, всі вони, не зважаючи на страшний терор, зуміли зберегти людську гідність. Наявність таких людей в поневоленій Україні (а їх не мало) дає підставу вірити, що кінець-кінцем, коли на нашій Бать-

ківщині прийде до рішучого зудару з большевицькою Москвою, наш нарід у союзі з іншими поневоленими народами переможе.

Приклад Марусі, її чоловіка Мещерського, Іванихи та інших персонажів роману доводить, що **особиста** боротьба з большевиками невідмінно закінчується поразкою і смертю. Але вона не є марною, бо збуджує героїзм і бажання боротьби в інших, число яких все збільшується і збільшується. Остаточо ж знищити большевизм може лише **збройна** боротьба, що її розпочали і провадять вояки УПА. Ця боротьба кінець-кінцем спричиниться до розвалу большевицької держави.

Наша характеристика роману «Страх» була неповною, як би ми не згадали однієї дуже характеристичної, оригінальної риси його. Поряд із персонажами свого роману авторка виводить тварин: пса Вовчика, kota Мурзу й козу. Всі вони мирно живуть у Марусиної тітки «Три яблучка», і кожен по-своєму тішиться життям, користуючись піклуванням своєї господині. Вони зовсім не відчувають страху, під гнітом якого завше перебувають люди, і здаються далеко щасливішими, ніж останні. А проте большевики не дають спокою й тваринам. Після арешту Марусі й смерті тітки «Трьох яблучок» пес Вовчик і кіт залишаються сиротами. Вовчик дуже сумує за своєю господинею і ночами без перестанку виє. Це викликає обурення жінки міліціонера Жоржика, який під її впливом робить невдалу спробу застрілити Вовчика. Але справа кінчається тим, що приїздить гицель, і двірник кидає Вовчика в будку на знищення. Сторінки роману, присвячені тваринам, крім розуміння авторкою психології тварин і високої ми-

стецької якості, мають у собі глибокий політичний сенс. Вони підкреслюють неприродність большевизму. Большевики спотворюють не тільки життя людини, але й життя тварин.

Роман стоїть на високому мистецькому рівні. Читаючи його, відчуваєш, як поступово підноситься талант письменниці. Від яскравих окремих образів підсоветського життя, що подані в її попередніх творах, вона піднеслася до широко задуманого твору, який відбиває й широко висвітлює це життя. Але стиль писання залишився той же самий. Це перш за все об'єктивність у зображенні підсоветського пекла, або краще повна відповідність цього зображення дійсності. Ті, що жили довго під большевиками, ніби знову бачать те саме, що вони бачили не тільки за часів «Єжовщини», а взагалі протягом свого перебування в ССРСР. Але при всій об'єктивності в зображенні підсоветської дійсності роман просякнутий глибоким гуманним почуттям, розумінням тяжких страждань підсоветської людини, співчуттям до неї, а разом із тим обуренням і ненавистю до большевицьких катів.

Тому роман має велику історичну й моральну цінність. Не може бути сумніву в тому, що він викличе у читачів почуття обурення й ненависти проти большевицького режиму, який перетворив життя майже всього населення ССРСР на жахливі, безконечні терпіння. Разом з тим у людей, що живуть у вільному світі, чи це будуть українці, чи чужинці, він викличе прагнення покласти кінець нелюдському большевицькому теророві тим більше, що він загрожувє цілому світові. Але для перемоги над большевизмом потрібно багато мужности й навіть героїзму. Чи подає роман зразки мужніх і ге-

роїчних людей, чи не пригнічує він читача, чи не викликає зневіри, показуючи, як усе життя в СРСР проходить в умовах страху?

На це ми можемо відповісти, що є дві форми героїзму. Перша — це інстинктовний або стихійний героїзм. В ньому відступають на задній плян якісь мотиви. Людина тоді діє рішуче й сміливо без довгих міркувань. Іноді такий героїзм виявляють маси під впливом якоїсь виключної події. Часто він спостерігається під час війни, коли маси вояків, не роздумуючи, ідуть у бій, не зупиняючись перед салльвами ворога, що несуть смерть наступаючим.

Друга форма героїзму — це героїзм свідомий. В основі його лежить якась висока ідея, в ньому велику роль відіграють мотиви, із-за яких людина вирішує жертвувати собою. Людина в таких випадках часто усвідомлює всю небезпеку свого становища, їй не чужі бувають моменти страху, але вона переборює себе і діє так, як підказує їй сумління.

Крім цих двох форм героїзму є ще псевдогероїзм, що його ще можна назвати бутафорним героїзмом. Він полягає в тому, що людина вдає з себе героя, знаючи добре, що ніщо їй не загрожує. Названі вище дві форми героїзму по-містецьки, з глибоким розумінням психології відбиті в романі «Страх». Яскравим виявом несвідомого інстинктовного героїзму є момент, коли Йваниха вилила відро води на голову Бруха. Перед цим вона довго не думала, а, рятуючи Марусю, діяла рішуче, керуючись переважно інстинктом.

У свідомій формі героїзм виявив Завада, коли виступив на захист селянської дівчини Орисі. В умовах вільного світу це не було б ніяким героїзмом. Але в умовах большевицького

режиму виступ Завади має безперечно героїчний характер.

А з найбільшою яскравістю і психологічною глибиною героїзм відбитий в особах головних героїв роману, Мещерського й Марусі Ромашко. Обое вони до глибини душі ненавидять большевизм і не хочуть віддавати йому на службу своїх здібностей. Але обставини складаються так, що перед ними стає дилема: або служити большевикам, або загинути. І вони обое, переборюючи зусиллям волі страх, рішили йти на смерть, а не зрадити.

Роман дає багато цінного матеріалу для психолога, особливо в галузі психології почуттів. Всі відтінки страху, вплив його на волю й мислення людини, а також на її фізіологічний стан подані в романі з великою майстерністю і повною відповідністю дійсності.

Роман написаний живо. Мова його бездоганна, як з боку стилістичного, так і граматичного. Читається він з великим інтересом.

Своїми високими мистецькими якостями та ідейним змістом роман заслуговує на те, щоб бути включеним у число творів української клясичної літератури.

Ми певні того, що в майбутньому в школах Самостійної України учні з захопленням будуть читати «Страх» і, читаючи, будуть пізнавати тяжке минуле своєї Батьківщини та будуть виховуватись на українських патріотів. Позитивну роль може мати роман і в сучасній боротьбі двох світів. Він викриває неймовірне зло і велику загрозу, що несе з собою світові большевизм. Тому слід вжити всіх заходів, щоб роман був виданий і в чужих мовах.

**Проф. Григорій Ващенко**



## Пролог

Чи доводилося Вам, Шановний Читачу, спостерігати за краплинами дощу ясного соняшного дня? Чи доводилося, хоч будь-коли, зазирнути в глибінь однієї краплини, що, відокремившись від таємничих джерел, які ми звикли звати «небом», на Ваших же очах мчить униз, досягаючи землі? Чи доводилося Вам у чистім дзеркалі краплини за мить одну схопити велич сонця і неба блакить, жалюгідні спорудження землі, що оточують Вас, сьогоднішній день і навіть Ваше власне обличчя?

У краплині дощу на мить одну перед Вами майне вселенна і... зникне, досягнувши землі...

Чи доводилося Вам, Шановний Читачу, спостерігати за людськими «я» в їх невинно-рухливому життєвому процесі? Чи доводилося Вам, хоч будь-коли, заглянути в глибінь окремого людського «я», яке, відділившись від таємничих джерел вічності, на Ваших же очах поспішає до тієї безодні, що лякає і чекає, без винятку, всіх? Чи доводилося Вам у дзеркалі людського «я» побачити всю велич Бога і неба блакить, жалюгідні діла людські, що купаються в поросі землі, сучасну добу і навіть Ваше власне духове обличчя?

Людське «я»! Воно, як та краплина дощу, віддзеркалює вселенну: небо й сонце, землю, добу й людей в їх метушливому простуванні до таємничих обіймів вічності...

Людське «я»! Хто спромігся збагнути його? Хто з найвидатніших науковців всесвіту спромігся поставити його під мікроскоп? Ніхто! А тим часом воно (оте людське «я») було, е і завжди залишатиметься найкоштовнішим у світі самоцвітом, найцікавішим і найслабше дослідженим об'єктом, вічно загадковим і покищо ніким (навіть і самим собою) нерозгаданим. Адже навіть і двом найближчим людям, життєві інтереси яких переплітаються якнайтісніше, дуже рідко щастить досягнути глибин взаєморозуміння, глибин душі. Неначе та краплина дощу, яка, відокремившись від неба, самотньо мчить до землі, духове ество кожної людини е завжди самотнім у глибинах своїх.

У романі, що лежить перед Вами, Ви побачите небо, сонце й землю, добу так званої Єжовщини в УССР і на тлі її — життя кількох людей, в тому числі й однієї талановитої людини, — усе це в дзеркалі людського «я». Але хай не спаде Вам на думку, ніби авторка цього роману самовпевнено уроїла собі, що вона те людське «я» збагнула! Ні, ні! Справа значно простіша: завдяки збігові обставин авторці довелося колись у глибинь одного людського «я» зазирнути, вислухавши сповідь людини, яка, стоячи над самим краєм безодні, в цілковитій відвертості вбачала найбільший сенс і підсумок свого земного шляху.

Та людина не існує більше... Нехай же буде дозволено мені, поки я ще існую, залишити оцю сповідь нашим поколінням на спогад, і хай вона леться без штучних кордонів із людського, добою Єжовщини розтоптуваного «я» у Вашу, Шановний Читачу, душу! Так буде щиріше й до найдальших закамарків незбагненого

людського «я» ближче! Так буде правдивіше!  
А правдивість — зброя мистецтва!

Отже, до побачення, Шановний Читачу! На якийсь час авторка ховається за куліси, і на сцені з'являється герой... Але авторка **не зникає**: вона незримо присутня, і вона ще візьме собі слово, коли замовкне герой... Від сьогоднішнього дня починаючи, і з Вашого, Шановний Читачу, дозволу, нехай герой цього роману стане Вашим добрим знайомим! Пізнайте його! Запуртесь у глибинь його людського «я», пройдіть разом із ним тими кривавими шляхами Єжовщини, якими (здебільшого, без повороту назад) ходили в той час тисячі наших людей! Поставте уявно себе на його місце! Тоді, вдивляючись у дзеркало людського «я» героя, Ви, напевно, відчуєте подих, обличчя й ритм доби.

Герой роману — перед Вами. Гляньте на нього! Ледь-ледь посипана першим снігом буйна чуприна, чітко окреслений смаглявий профіль і дещо вища від натовпу міцно й гарно збудована постать... Він має свої власні здорові ще зуби й проникливі ясно-карі очі, якими інколи вміє зненацька зиркнути в душу співрозмовника, досягаючи на мить отих захованих від людського ока закомарків.

— Павло Мещерський! — басовитим голосом твердо вимовляє він, міцно й дружньо стискаючи Вашу, Шановний Читачу, руку: — Будьмо знайомі!

А тепер Вам не залишається нічого іншого, як відповісти стиском руки на його стиск і назвати Ваше ім'я, якщо схочете...

Він говоритиме так, щоб чули його лише Ви, Шановний читачу, і більше ніхто: без штучних кордонів — з душі в душу, без зайвих

окличників і вигуків... Але сподіваюсь, що розповідь його не здаватиметься Вам сірою навіть і тоді, коли темою її будуть непроглядно сірі будні підсоветських слимаків. Бо чейже і під слимаковою хаткою сірого підсоветського злидаря билося, навіть і за Єжова, покищо живе ще серце, текла не зовсім і не відразу позбавлена червоних тілець кров, і працював не завжди в унісоні з директивами червоної Москви мозок!

Часами його розповідь буде плинною й упевнено-викінченою, як у людини, яка досконало знає все те, про що говорить; часами ж та розповідь, може, буде уривчастою і схвильованою, як у людини, що надто спрагла за людським до себе ставленням... І... хто знає? Може, зрештою, людське ставлення до себе він знайде саме у Вас, Шановний Читачу? Може, кожний черговий розділ цього роману сприйматиметься Вами, як чергове й з Вашої доброї волі призначене побачення з Вашим добрим знайомим — Павлом Мещерським? І якщо на ці побачення Ви йтимете з деяким зацікавленням, якщо доля Павла Мещерського й інших дієвих осіб не буде для Вас байдужою, — авторка цього роману вважатиме мету своєї чималої праці досягнутою.

**Олена Звичайна**

## Р О З Д І Л      П Е Р Ш И Й

### Хто це ?

Він з'явився на видноколі мого життя в січні 1937 року...

Високий худий, з тоненькою, як у молодій дівчини, талією, з блідим асиметричним обличчям, — він був завжди вдягнений в чорну робітничу блюзу, щільно стягнену кавказьким пояском, штани-галіфе та підкреслено-приношені чоботи. Одяг — кваліфікованого заводського робітника. Вік — 35-38 років. Обличчя... О, цьому обличчю слід було б присвятити мистецький пензель непересічного маляра. Маленькі чорні, дуже глибоко заховані під чолом очі пильно вдивлялися в кожного з-під неохайно-навислих, густих і чорних брів. Ті очі були гострі, хижі й пекучі, мов вуглики. Дуже густе і грубе волосся він зачісував догори, але неслухняний чуб недбало й уперто звисав на чоло, майже зовсім його закриваючи. Блідий, надто-довгий, з тонкими, рухливими ніздрями ніс був звернений трошечки праворуч, і, мабуть, саме ця дрібничка спричиняла враження асиметричності, яке особливо кидалося в очі саме тоді, коли він усміхався. Бо ж саме тоді й губи його чомусь теж кривилися в правий бік, відкриваючи неприродно-великі, тісно посаджені, жовтої кости зуби. Ці зуби надавали йому подібності до якоїсь хижої тварини: хоч як щільно були вони стулені докупи,

а все ж таки не вмiщувалися в роті й виглядали назовні навіть тоді, коли він не розмовляв і не усміхався. Існують же на світі пси, що мають завжди оскалену морду!..

Коли я побачив його вперше, він повільно, без жодного поспіху йшов довгим коридором нашої установи, засунувши обидві руки в кишені штанів-галіфе і надто пильно вдивляючись у кожного зустрічного своїми глибоко-захованими гострими очима. На якусь коротесеньку, як блискавка, мить він утопив пекучі вуглики своїх очей в моїх очах, і... мені стало моторошно... Я здригнувся. Ми розминулися.

— Хто це? — тихо спитав я нашу секретарку, вульгарно-нафарбовану жінку з водянистими очима, що йшла мені на зустріч: вона ж бо завжди всі новини знала.

— Це присланий до нас обкомом партії новий начальник спецсектору, — тихо відповіла секретарка і зупинилась: — А ви й не знали?

— Ні! Я... не знав.

— Яків Борисович Брух, або Яша Брух, як його звичайно називають партійці, — охоче дала секретарка, з очевидною приємністю використовуючи нагоду виявити свою детальну поінформованість щодо нового начальника.

Ми розійшлися у протилежних напрямках, і передчуття недоброго чорною слизькою гадючкою пролізло в мою душу і вкусило мене несподівано й гостро...

Кілька тижнів Яків Брух ніяк не виявляв себе назовні. Він цілими днями сидів, замкнувшись у таємничій кімнаті, на дверях якої маркантними блискучими літерами на тлі чорного скла було написано: »Спецсектор. Вхід воспре-

щается«.\*) Двері тієї кімнати були блискучо-чорні: дбайливо оббиті чорною цератою, вони виглядали підкреслено-врочисто на тлі сумнівно-білих стін коридору і на обох своїх половинках мали навхрест покладені широкі залізні скоби. І замикалася та кімната не зовсім звичайно: якимись особливо зробленими засувами й солідним замком посередині. Відходячи додому, начальник спецсектору завжди власноручно накладав на двері спеціальну карукову печатку, а прийшовши на роботу наступного дня зранку, власноручно знімав її.

Крім щойно відрядженого до нас Якова Бруха, за цими таємничими дверима працювало ще двоє: молодий, міцно-збудований інженер-комуніст Уточкін та косоока, вкрита густим ластовинням комсомолка Дуся. Установа наша виконувала працю суто-технічного характеру; зрозуміла річ, що для розпізнавання контрреволюції та шкідництва в галузі техніки Брухові потрібний був технічно освічений комуніст: саме цю роль й виконував Уточкін. Щождо косоокої Дусі, то вона існувала для обслуги їх обох і взагалі для виконання різних дрібних доручень.

У чому полягала праця цих трьох затаємнених людей, з цілковитою докладністю, напевно, ніхто не міг би розтлумачити, але... кожний боявся їх... і, минаючи високі, блискучо-чорні двері »Спецсектору«, кожний мимоволі здригався... Чейже ці троє за цими врочисто-чорними дверима концентрують і вивчають таємні матеріяли про кожного з нас, чейже вони працюють у щоденному, безпосередньому кон-

\*) Вхід заборонено.

такті з тією установою, що іменується чотирма літерами, — саме тими літерами, від яких туманіє мозок і холоде кров!

Боявсь і я... Здригавсь і я... Бо щочоці зникали з мого життєвого видноккола знайомі, друзі, співробітники й сусіди...

У той час я мало спав. Частенько не спав зовсім, завмерши на ліжку, всі сили душі й тіла концентруючи в процесі напруженого, настороженого слухання, — загострено-чуйним вухом ловлячи кожний найменший шерех... Якщо я й спав інколи, то був це тонкий і прозорий, як мереживо, сон, наскрізь загаптований сивою ниткою млісного очікування біди... Але все на світі минає. Минала якомсь і ніч, а слідом за нею з математичною закономірністю наставав ранок. Обмившись холодною водою, я трошки відновлював втрачену за ніч рівновагу духа і заклопотано біг на службу, щоб із напруженою ритмічністю виконувати щойно запроваджені, нові стаханівські норми виробітку. О, ці норми! Вони вимагали виключного напруження всіх сил організму і навіть... додаткових, — неоплачуваних і неофіційних годин праці. І все ж таки вдень я відпочивав, бо менше боявся...

Я глибоко переконаний, що ці почуття були властиві всій сірій масі моїх співробітників, дарма що ніхто не розповідав мені про свої переживання, як рівно ж і я ні з ким і нічим не ділився, бо, згодиться самі, що подібна розмова була б уже... контрреволюцією... А хіба ж ні?

Я жив у той час, зіщулившись, ретельно ховаючи свої почуття, переживання й переконання від стороннього цікавого ока. Я не вірив ні-



кому, і я знав, що мені не вірить ніхто. Я існував, підобгавши мое внутрішнє »я« під шкаралупину советського службовця, і до душі моєї, до переконань було так само трудно дістатись, як до слизаво-ніжного тіла слимака, що заховався, підобгавши все своє ество під шкаралупину своєї хатки. Я виконував свої службові обов'язки доброякісно, я мав для ока невеличке громадське навантаження. Я ніколи не виявляв своїх переконань, але я їх мав... Я був слимаком, і довкола себе я бачив безліч слимаків...

І чи ж міг я комусь розказувати про мої прозорі, як тонесеньке мереживо, »сни«, густогусто загаптовані сивою ниткою очікування бідифи?!? Ні, ні! Ті »сни«, як і переконання, я теж ховав під захист слимакової хатки...

Поява в нашій установі Якова Борисовича Бруха була дуже знаменна саме тим, що ми почали боятись не тільки вночі, але і вдень — під час праці. Після того пам'ятного дня, як Яків Брух переступив поріг нашої установи, минуло кілька тижнів, що були так конечно потрібні йому для ознайомлення з таємними відомостями про кожного з нас: чейже нас було понад пів тисячі співробітників тресту республіканського значення, і Брухові праці вистачало!

Одного березневого ранку, коли яскраві промінчики сонця грайливими зайчиками метушились на наших столах, я, випадково підвівши голову, побачив косооку Дусю, яка (так здавалось мені) прямувала саме до мене...

— Де товариш Лініченко? — діловито й сухо спитала вона мене, показуючи очима на по-

рожній стіл мого безпосереднього сусіда, який саме за кілька хвилин перед тим вийшов.

— Скажіть йому, щоб негайно зайшов до спецсектору! — відрубала, не очікуючи моєї відповіді, Дуся і, повернувшись на високих підборах своїх елегантних черевичків, попрямувала до дверей, — зовсім байдужа до того враження, яке викликала її поява в моїй душі... Та й хіба ж тільки в моїй?!? Одночасно з її появою біля мого стола голови тридцятьох співробітників рвучко підвелися від праці, тридцять пар очей уг'ялилися в укрите ластовинням обличчя Дусі, і у великій залі стало так тихо, що, якби Дусі забажалося говорити зовсім пошепки, то й тоді кожне її словечко почув би й найбільш віддалений від неї співробітник.

Коли я переказав слова Дусі Лініченкові, він пополотнів і, не сідаючи до столу, попрямував до спецсектору; більше ми його не бачили ніколи... Того ж таки дня Брух разом із Уточкіним провадив ретельну ревізію Лініченкових паперів, а наступного дня зранку перелякана Лініченкова дружина прибігла до установи питатися, де подівся її чоловік. З того часу арешти під час службової праці перестали вже бути для нас дивом, а з бігом часу вони зробилися досить таки звичайним явищем. Кажуть, ніби людина до всього призвичаїться може...

## Одноголосно

Заля нашого клубу переповнена до самого краю. Урочисто-червоними полотнами, гаслами й портретами живих та мертвих вождів революції пишню рясніють сумнівно-білі стіни. Густо-червоними полотнами й прапорами прибрано нашу скромну сцену, червоним оксамитом накрито стіл президії... і на тлі його глибинно-кривавої й надто густої барви жалюгідно-бідними здаються білі пелюстки скромних весняних квітів...

Крізь широко-розчинені великі вікна владними хвилями вливається просякнуте ледве вловним тремтінням, неосяжне, п'янке й млісне повітря весни; воно насичене тонкими пахощами якогось дивного вина, воно хвилює і кличе в далечінь. А пів тисячі советських працівників після закінчення робочого дня ось уже три години безвиглядно сидять на лавках, щільно притулившись один до одного. Сидять і слухають... Стовідсоткова присутність сьогодні абсолютно-обов'язкова: сьогодні ж бо вибори нового місцевкому\*) на підставі «найдемократичнішої в світі» Сталінської конституції. Сьогодні ж бо збори надзвичайної ваги й виключної врочистости!

---

\*) Місцевий (при даній установі) комітет профспілки. Такі «МК» існували й існують в ССРСР при всіх, без винятку, колективах працюючих.

Але... покищо все відбувається, як звичайно, себто зовсім так, як рік або й десять років тому на звітних зборах місцевкому. Ми тоскно слухаємо надто перевантажену цифрами доповідь голови ревізійної комісії і, нарешті, — в'їдливі одноманітно-нудні, а в окремих випадках штучно-загострені »пренія«\*)... І слухаючи їх, справді приємо й мліємо.

Час від часу я поглядаю на великий стінний годинник, який з безсторонньою чіткістю ритмічно відстукує хвилини, що самі невблаганно складаються в години: вісім! У мене болить голова; тихо, але настирливо скиглить мій шлунок, а я, мужньо ковтаючи голодну слину, надаю своєму обличчю зацікавленого громадськими справами вигляду.

Нарешті! Голова зборів підкреслено-врочисто зачитує задалегідь заготовлену резолюцію, якої я зовсім не слухаю... І не встигає ще замовкнути його скрипучий, мов немазане колесо, голос, як... густий ліс людських рук рвучко підноситься вгору... У тому числі є й моя рука... Резолюцію прийнято одноголосно, бо... хіба ж може бути інакше?!?

Хвилева мовчанка. Президія про щось нараджується. І ось голова зборів дає слово для інформації нашому секретареві парторганізації. У залі невеличкий рух зацікавлення. Повільним, упевненим і чітким кроком на сцену виходить масивно-збудований чоловік років сорока зі смаглявим, нерухомо-зарозумілим обличчям. Це товариш Дольний. Соковитим, оксамитово-густим басом, владно відтискуючи кожне словечко, він повільно, ніби смакуючи, розповідає нам про незрівняні й незнані ще люд-

\*) Російське слово в укр. перекладі »наради«.

ством якості «великої найдемократичнішої в світі» Сталінської конституції, що є неперевершеним зразком справжнього соціалістичного демократизму... Розуміється, Дольний промовляє до нас по-російськи, дарма що установа наша є трестом всеукраїнського масштабу: після пострілу Скрипника ось уже майже чотири роки, як українську мову від нас дротяною мітлою виметено. Отож і загальні збори, як правило, провадяться по-російськи.\*\*)

— У житті нашого колективу наступає незабутня, врочиста хвилина, — хвилина виключної політичної ваги, — розтягаючи слова, підкреслено-повільно каже Дольний: — Ми приступаємо до виборів нашого місцевому за принципами нової Сталінської конституції.

Тут він відкашлявся, дбайливо витер білою хусточкою своє високе, вкрите краплинами поту чоло і за хвилину продовжував так:

— Від імени бльоку комуністів і безпартійних я пропоную п'ять кандидатів до місцевого і трьох до ревізійної комісії.

Стало тихо... Шлунок мій, як на зло, заграв тужливо-тоскної мелодії, і моя молоденька сусідка-друкарка, піднісши догори тоненькі пінурочки фарбованих бровенят, усміхнулась іронічно... Я тричі кахикнув у кулак і зробив вигляд, ніби я зовсім не розумію, чого вона усміхається: мовляв, я уважно слухаю промовця, — то у чому ж справа?!?

А воно й справді цікаво було послухати, бо саме в цій хвилині Дольний проголошував список кандидатів до тієї установи, що мала ви-

\*\*) У цьому творі подаватиметься зміст усіх офіційних розмов по-українськи, за винятком окремих характеристичних виразів або речень.

ховувати нас у комуністичному дусі під переконливий акомпанімент арештів, судів, ув'язнень, заслань і розстрілів...

— Товариш Брух Яків Борисович! — на тлі мертвої тиші відрубав своїм соковитим басом Дольний, і пів тисячі пар людських очей спрямувалися до першої лавки, — саме туди, де маячила чорна настобурчена й неслухняна чуприна Бруха.

Мертва тиша принишклої залі не порушилась ні жодним звуком. Вона просто стала ще глибшою і гнобила... Брух був першим кандидатом, а це значило, що саме він буде головою місцевкому, і кожний затаїв віддих...

— Товариш Брух — вірний син великої партії Леніна-Сталіна, — із притиском продовжував Дольний: — Він має неабиякі заслуги перед революцією... Він виявив невсипущу енергію та особливий хист у боротьбі з контрреволюціонерами, ворогами народу та шкідниками... Цю видатну й талановиту людину обком КП(б)У відрядив на працю до нас і, як усім вам відомо, він очолює тепер наш спецсектор.

Це, дійсно, було нам добре відомо... Промовець зробив невеличку павзу, знову відкашлявся і, звертаючись безпосередньо до Бруха, сказав:

— Якове Борисовичу, покажіться масам!

Товариш Брух підвівся без жодного поспіху; підкреслено недбалим кроком попрямував на сцену і, не виймаючи рук із глибоких кишень штанів-галіфе, мотнув головою в бік мас. При цьому його неслухняний чуб упав йому на самі очі, і, відкидаючи його недбалим жестом голови назад, Брух усміхнувся, як завжди в правий бік. На якусь коротесеньку мить диво-

вижний оскал його неприродно-великих жовтої кости зубів заблищав, заіскрився й застиг у всій їх загрозливій непривабливості.

Мені стало моторошно, і я глянув на мою молоденьку сусідку... Вона не усміхалася більше; обличчя її витягнулось, шнурочки фарбованих бровенят піднесли угору трикутниками, а маленькі карі оченята слухняно-нерухомо й насторожено-боязко прикипіли до Брухового оскаленого обличчя. Вона нагадала мені загіпнотизованого поглядом змії зайчика.

Тим часом Брух залишив сцену, а Дольний продовжував: з його уст злетіли відомі в колективі прізвища двох комуністів і двох безпартійних активістів, але мені було до них байдуже. Хвилювало те, що першим ішов Брух! Я навіть і не слухав, які характеристики одержали інші кандидати.

— Хто має інші кандидатури? — спитав, нарешті, голова зборів, урочисто оглядаючи аудиторію.

Тривала й ніякова мовчанка. Кожний з німим запитанням в очах ніяково оглядається довкола, шукаючи того, хто наважився б запропонувати іншу кандидатуру. Хто візьме на себе подібну сміливість? І навіщо? Який сенс мала б його пропозиція? Чия кандидатура могла б конкурувати з кандидатурою Якова Бруха?

А мовчанка тим часом триває і гнітить...

— Хто має інші кандидатури? — ще раз питає голова зборів.

І ось на тлі німої тиші в задніх рядах чується пискливий жіночий голосок, що викрикує прізвище попереднього голови місцевкому — відомого в нашій колективі комуніста, якого чомусь у списках кандидатів не було...

Голова зборів дописує його до списку останнім. На цьому виявлення активності має обмежуватися, і в десятий раз повторене питання голови зборів «хто має інші кандидатури?» повисає в повітрі, розбившись об стіну впертої мовчанки.

Мабуть, наша мовчанка була аж надто красномовною; може, не до вподоби вона була для партійного керівництва... Хто зна? Але факт той, що у відповідь на дванадцяте питання голови зборів про інші кандидатури, один старий член партії, що сидів у гуці має на лавці, запропонував ще два прізвища: одне до місцевому, а друге до ревізійної комісії. Обидва прізвища було названо просто для того, щоб урятувати становище: мовляв, а ось і маса когось устами старого комуніста запропонувала... Таким чином до місцевого з півтисячної армії службовців тресту було названо лише сім кандидатів, з яких треба було вибрати п'ятьох, і до ревізійної комісії — чотири кандидати, з яких треба було вибрати трьох.

— Отже, більше кандидатів нема! — підсумував, нарешті, нашу мовчанку голова зборів: — Оголошую перерву на 20 хвилин, після якої приступимо до врочистого виконання нашого громадського обов'язку — голосування... Голосуватимемо вперше в нашій житті за Сталінською конституцією! Голосування наше буде загальне, рівне, таємне й безпосереднє!

Перерва. Усіх друкарок мобілізовано на друкування виборчих бюлетенів: їх треба надрукувати 1000 примірників: 500 для місцевого і 500 для ревізійної комісії: бо нас же 500!

І тріскотять, і дрібно-дрібно вистукують машинки під спритними пальчиками наших дру-



карок... А всі наші »вожді«, в тому числі й Брух, відокремились до парткабінету, зачинивши за собою двері на ключ: може, ще про щось нараджуються, а може, підкріплюють свої сили, так потрібні для будування комунізму на одній шостій кулі земної... А ми — керована ними маса, а ми — слухняне тісто, з якого вони ліплять і випікають стандартне печиво на замовлення, — ми всі тоскно тиняємось у довгих коридорах та порожніх кімнатах установи; хто знайшов у своєму портфелі забутий шматок хліба, той жадібно їсть, а більшість нудить світом, вештаючись із кутка в куток, і мужньо ковтає голодну слинку, уважно прислухуючись до тоскних мелодій, що їх наспівує шлунок... Виходити з установи — заборонено: біля вихідних дверей стоїть солідна варта з дебелих комсомольців, яка нікого не випускає на вулицю: а ну ж, бува, хтось скаже, що йде купити хліба, а фактично піде додому вечеряти й обідати разом... Не можна цього допустити, бо ж тоді не буде стовідсоткової участі колективу у виборах за Сталінською конституцією! Не можна!!!

І тріскотять, і дрібно-дрібно вистукують машинки під спритними пальчиками наших дружок... А великі стінні годинники в коридорах, кімнатах та клубі й собі відстукують хвилини, які не повернуться назад ніколи: відстукують безсторонньо, ритмічно й чітко, а хвилини ті падають у вічність, неначе дозрілі плоди в кошик дбайливого господаря. Усі годинники, не сперечаючись, дружньо показують десять...

Дзвінок... Бадьорий, перлистий і легковажно-грайливий, він енергійно зганяє нас назад до

клубу. Слухняним живим потоком вливається людська маса до залі, де зверху — зі стін на неї дивляться й за нею стежать очі живих і мертвих вождів революції на чолі з «наймудрішим»; де зверху ж таки на неї дивляться й за нею стежать очі сталінського «залізного» наркома внутрішньої безпеки — товариша Миколи Єжова; де на неї дивляться й за нею стежать, правда, не зверху, а зсередини, очі численних наймитів Єжова, що заховались у саму гущу людської маси і є невід'ємним складником її...

Перлисті сміх легковажного дзвінка, нарешті, замовк: він зробив своє діло... На сцені займає свої місця президія зборів, і водночас завмирають хвилі людського гомону, стає тихо... Слухняна маса мовчить... очікує... А біля столу президії крутиться вертлява, як дзиґа, секретарка місцевому — Рая; вона демонстративно тримає в руках цілі гори маленьких продовгастих папірців, і підкреслено-врочистий вигляд її обличчя переконує нас у тому, що й вона відіграватиме неабияку роль у наступній врочистій церемонії.

— Кожний одержує два бюлетені, — каже, відкашлявшись, голова зборів, махнувши недбало головою в бік Раї: — на бюлетені місцевому є сім прізвищ; отже, — треба викреслити два й залишити п'ять; на бюлетені ревізійної комісії є чотири прізвища; отже — треба викреслити одно й залишити три.

Театральним жестом правої руки від Раї до нас — до маси, голова зборів підсумовує щойно сказане речення, а слухняна Рая, грайливо похитуючи плечима та стегнами, сходить зі сцени — до нас — вниз — до маси...

У залі невеличкий, стриманий гомін. Рая, усміхаючись праворуч і ліворуч, швиденько обходить ряди й роздає бюлетені: кожний одержує два маленьких подовгастих папірці. Я сиджу на самій останній лавці і тому дістаю папірці одним із останніх; на одному з них надруковано сім прізвищ, і першим стоїть Яків Брух...

Нарешті, процедура роздачі папірців закінчилась, і голова зборів пропонує обрати рахункову комісію з трьох осіб для підрахунку голосів.

— Рахункову комісію обираємо простим піднесенням рук, — пояснює він і пропонує трьох кандидатів: одного комуніста, одного комсомольця та одну безпартійну жінку. Ми голосуємо слухняно й одногосно за цих трьох, бо хіба ж може бути інакше?

Рахункову комісію викликають на сцену: голова її — комуніст одержує з рук голови зборів дві виборчі урни, що мають вигляд маленьких поштових скриньок, пофарбованих на червоно й замкнених малесенькими замочками; комсомолец одержує два ключики, а безпартійна жінка — списки службовців.

— Комісія відокремлюється, — піднесено-врочистим тоном пояснює голова зборів: — щоб перевірити, чи скриньки дійсно порожні, а за п'ять хвилин почнеться голосування в клубі...

Він робить довготривалу павзу і, відкашлявшись, продовжує з претенсією на театральний патос:

— Настає велична, незабутня, врочиста хвилина в житті нашого колективу: хвилина голосування за принципами найдемократичнішої в світі Сталінської конституції! Кожний може

вийти з клубу, піти до своєї кімнати або до коридору, уважно розглянути списки кандидатів, зробити в них відповідні викреслення і тоді має повернутися до клубу для голосування.

Гомін... Метушня... Неначе та вода, яку повільно виливають із високого глечика в широкі ночви, — потічок людей, скупчених у клубі й озброєних двома папірцями, розтікається в межах своєї установи.

Чомусь кожний діловито прямує до свого стола.

Те саме зробив і я. Я пішов до кімнати проектного бюро і сів за свій стіл. Сів і задумався: »Гм... А чи не викреслити мені Бруха? Чей же треба з семи прізвищ викреслити два. Хто заборонить мені викреслити Бруха? Хто знатиме, що саме я його викреслив? І як добре було б, якби більша частина наших співробітників викреслила в своїх бюлетенях саме Бруха! Це було б чудово! Головою місцевкому був би хтось інший, хтось інший виховував би нас у комуністичному дусі, і... може, це було б не так уже й страшно!

Так думав я і гриз свій олівець, замислено розглядаючи оті папірці-бюлетені.

— Над чим так глибоко задумались, товаришу Мещерський? — почув я зненацька за своєю спиною надто знайомий мені голос нашої секретарки. Я оглянувся... Вона стояла за моїми плечима, усміхаючись і показуючи в отворі вульгарно-нафарбованих уст передчасно зіпсуті зуби.

Я мимоволі здригнувся: мені здавалось, що вона бачить мене наскрізь, що вона читає мої думки. Ця секретарка завжди переслідувала мене своєю увагою, завжди кокетувала зі мною;

а я був твердо переконаний, що вона є оком спецсектору для спостережень за співробітниками нашого бюро і особливо за мною.

— Знаєте, Серафимо Олександрівна, — штучно розтягаючи слова, але твердо й упевнено відповів я: — Усі кандидати — такі достойні, такі солідні й бажані, що я просто таки розгубився: не знаю, кого ж мені викреслити... Я б нікого не викреслював!

— А я вже проголосувала! — поблискуючи воднянистими очима, сказала Серафима. — І оце прийшла до вас, бо... скучила за вами...

— О, я за вами теж скучив! — і з цими словами я рішуче — на очах у Серафими викреслив кандидатів, запропонованих масою, і залишив саме тих, кого рекомендував секретар парт-організації.

Зробивши це, я підвівся і рішуче попрямував до клубу, а Серафима невідступно тупцювала поруч, кокетуючи, усміхаючись і мугикаючи собі під ніс модної в той час пісеньки: »Капітан, капітан, усміхніться!« Але я не усміхався...

У клубі мене вразила цілковита зміна декорації: усі лавки нагромаджено на одну купу в задній частині залі; за рахунок лавок зовсім звільнено середню частину, в центрі якої поставлено стіл, урочисто прикрашений червоними полотнами та живими квітами. За столом я побачив трьох членів рахункової комісії, а на столі — дві, замкнені замочками, червоні урни. На одній з них — білими літерами написано »Місцевком«, на другій — »Рев. Ком.«

До стола струнко прямує черга з наших співробітників, яка швидко посувається вперед.

Стаю й собі в чергу останнім, а Серафима кудись зникає.

А ось і в моїм житті настає »велична, незабутня, врочиста хвилина голосування за принципами найдемократичнішої в світі Сталінської конституції«.

— Меццерський! — голосно вимовляє комсомолець, коли я опинився напроти стола. Безпартійна жінка, надто низько схилившись, короткозорими очима шукає моє прізвище в списках, а знайшовши, ставить напроти нього виразний хрестик синім олівцем: це значить, що я проголосував... Трошки передчасно поставила вона цей хрестик. А втім... хіба можу я не голосувати під тиском трьох пар пильно спрямованих на мене очей? Чи ж тільки трьох?!? Чейже, крім членів комісії, на мене в цю хвилину дивляться ще й інші люди; багато ж бо їх крутиться тепер у клубі: проголосували, а робити ж нічого... І надавши своєму обличчю набундючено-серйозного вигляду, я... голосую... Я кидаю обидва папірці до відповідних скриньок... Щоб відпочити після хвилювань »урочистої хвилини«, я прямую в самий кут залі й сідаю там на крайчику лавки. Так минає десять-п'ятнадцять хвилин. Черга біля столу з кожною хвилиною зменшується, і процес голосування щасливо наближається до свого кінця. І ось, нарешті, безпартійна жінка, проглянувши уважно свої хрестики напроти прізвищ, пискливо інформує залю про те, що проголосували всі...

Профделегати зганяють людей з коридорів та кімнат до клубної залі... А я, сидячи на крайчику лавки в кутику залі, спостерігаю, як людська маса слухняним живим потоком вливається

ся до клубу, як вона заливає-заповнює собою всю вільну площу залі і як завмирає — мовчазна, приборкана й слухняна: маса очікує.

— Товариші! Прохання додому не розходитися! — тоном категоричного розпорядження «просить» голова зборів: — Рахункова комісія бере урни й відокремлюється для переведення своєї роботи до парткабінету, а ми з вами — всі, як один, чекаємо наслідків виборів!

У ту ж таки мить на сцені з'являється активіст — культкомовець Митя. Мотнувши в бік маси своєю неохайною чуприною, він сідає до роялю і кріпко вдаряє по клявішах...

Вирвавшись з-під пальців патлатого Миті, хвилі бравурного вальсу плывуть у повітрі і, досягнувши широко-розчинених вікон, виливаються на вулицю: їм бо це зовсім не заборонено. Тужливо й тоскно, зовсім не в такт із ритмом бравурного вальсу скигнуть мій ще слабо дисциплінований шлунок, хвилинами досягаючи в процесі скиглення якихось вищих точок, що спричиняють мені справжній біль.

У колі, щільно оточеному глядачами, крутяться пари... Крутиться й наша секретарка Серафима, надто ніжно притулившись до широких грудей інженера Уточкіна...

З прихованим сумом дивлюсь на великого стінного годинника: безсторонньо, ритмічно й чітко відстукує він хвилини, що падають у вічність і не повернуться ніколи... Пів дванадцятої!

Я... не скажусь... Ні, ні! Я не кажу нікому, що терпець уже вривається, що мені надокучило чекати, і що я терплю справжні муки від голоду... Та й ніхто не скажиться, ніхто не виявляє жодного натяку на будь-яке

невдоволення. Навпаки: чуються підкреслено-бадьорі розмови про те, що, нарешті, тепер Яків Борисович Брух поставить роботу місцевому на належну височінь, поведе її, як слід. Зміст цього виразу »як слід« не розшифровується. А навіщо?!?

Зовсім самотньо, під стіною, в стороні від охоплених вирієм вальсу пар сидить молода жінка. Вона — маленька, щупленька, в скромному чорному костюмі »в талію«; її русаве волосся буйне й легке, як дим; її очі — великі, з іскринкою сірі й нібито чимось трошки здивовані; широко розплющившись під правильними дугами брів, вони дивляться кудись у далечінь і, мабуть, не бачать того, що діється поруч... Сумом і втомою віє від її блідого шляхетного личка; маленька, майже зовсім дитяча ручка надмірно-цупко стискає шкіряне держално невеличкого жіночого портфелика.

Крутяться пари... Хвилі бравурного вальсу змінюються емоційно-млісними переливами жагучого танга, а ці останні шалено-швидким і зугарним фокстротом. »У самовара я і моя Маша, а на дворі совсем, совсем темно... Как в самоваре, страсть кіпіт так наша...« — приспівують танцюристки, дрібно пристукуючи високими підборами в такт із веселою мелодією фокстроту...

»Жити стало краще, жити стало веселіш!« — сказав »великий« Сталін, і цього досить, щоб людям стало весело, і ось вони танцюють! — так думаю я, сидячи на крайчику лавки в кутку залі та час від часу поглядаючи на ту маленьку сірооку, що так самотньо сидить під стіною...

А хвилини, мов ті каплі води, з математичною



закономірністю падають у вічність, щоб не повернутись назад ніколи...

»За п'ять хвилин — перша!« — без слів промовляє годинник з висоти сумнівно-білої стіни клубної зали. І раптом...

Що це? У середині музичного речення зненацька урвалась весела мелодія фокстроту, слухняно завмерли пари танцюристів, і на сцені з'явився голова рахункової комісії. Маленький, присадкуватий і лисий, він вийшов на трибуну й підніс догори праву руку.

Чоловіки, які щойно прагнули все вперед і вперед у замкненім колі охоплених фокстротним шалом пар, різко зупинились і, неохоче випускаючи з об'ємів розгарячених дам, з трудом опам'ятовувалися. Неначе від сну пробудившись, здивовано й пильно дивилися на сцену дами, витираючи спітнілі обличчя маленькими хусточками.

А зі сцени замість зугарного фокстроту:

— Цілковита перемога бльоку комуністів і безпартійних! — надтріснутим фальцетом вигукував голова рахункової комісії, для більшої переконливості вимахуючи в повітрі рукою: — Якова Борисовича Бруха обрано одностайно! Решту — чотирьох кандидатів, запропонованих секретарем парторганізації, обрано різною, але абсолютною більшістю голосів. Рівно ж до ревізійної комісії обрано саме тих, кого пропонував секретар парторганізації!

І голова рахункової комісії зачитав докладно, хто саме й скільки одержав голосів.

Дольний — секретар парторганізації, стоячи в самому центрі сцени, привітав ці висновки гучними оплесками. Це був сигнал для нас — для маси... І ми бездоганно-гучно виконали

бурхливі й довготривалі овації. Довго, — дуже довго не вгавали наші дружні оплески! Вони виривались із залі кризь розчинені вікна на вулицю й порушували спокій принишклого в сутінках ночі міста. Вони гули й греміли, як грім з ясного неба, вони не хотіли вщухати: ніхто ж бо з присутніх не наважувався припинити плескіт у долоні раніше від своїх сусідів!

Нарешті, коли овації наші перевершили всі сподівання парткерівництва, задоволений головою зборів, покриваючи грім оплесків своїм гучним голосом, вигукнув:

— Члени нового місцевкому та ревізійної комісії залишаються на засідання для розподілу функцій.

Цієї ж таки секунди оплески, як по команді, погасли, і культкомовець Митя, із силою вдаривши по клявішах, загравав бравурно-веселого марша. Під бадьорий акомпаніємент цього марша було дозволено, нарешті, нашим ногам винести нас на вулицю...

Гарний був марш: веселий і переконливий! Його »ухарський« мотив бринить у моїх вухах ще й тепер...

## Р О З Д І Л Т Р Е Т І Й

### Школа комунізму

Наступного ранку невеличке, але написане маркантними літерами оголошення інформувало нас про те, що члени нового місцевкому на своєму першому засіданні розподілили між собою функції та вибрали одноголосно товариша Бруха своїм головою.

Сталосся! На підставі щойно запровадженої Сталінської конституції, на підставі загального, безпосереднього, рівного й таємного голосування Яша Брух став головою місцевкому великого колективу інженерно-технічних працівників. Яша Брух, якого ми самі обрали одноголосно, зовсім його не знаючи... Але ж це не грає жодної ролі, коли рекомендує парторганізація, тим більше, що незабаром ми мали його пізнати...

Не випадково ж у кожному профспілчанському квитку маркантним шрифтом написано, що «профспілки є школою комунізму». Зробившись головою місцевкому, Яша Брух негайно ж таки почав нас виховувати в комуністичному дусі. Під його твердим і «мудрим» керівництвом ми раз і назавжди — на все життя запам'ятали собі, що «профспілки є школою комунізму»...

Сполучення в його особі функцій начальника спецсектору з функціями голови місцевкому розкривало перед ним майже необмежені перспективи панування над нами. І перспективи

ці стали вже зовсім нічим необмежені, коли за деякий час (до речі, — дуже короткий) Яків Брух зробився ще й першим заступником секретаря парторганізації — товариша Дольного; а оскільки цей останній був у частих роз'їздах, то обов'язки його, здебільшого, виконував Яша Брух.

Яша Брух — цар і бог нашого колективу! Яша Брух, що сполучував у своїй особі три офіційні обличчя! Усі три були завжди звернені до маси — до нас, і всі три були страшні.

Яша Брух — наш владар! Ми ж бо були слухняним тістом у його спритних руках, — тістом, з якого він виліплював і випікав стандартне печиво на замовлення! Трудно собі уявити, за який короткий час і до якої міри ми всі зробилися слухняними!

За 2-3 місяці свого перебування в нашій установі Яків Брух дуже добре знав кожного з нас: таємні, сконцентровані в спецсекторі матеріяли та численні шпигуни, якими до краю була насичена наша установа, постачали йому невичерпні джерела для вивчення нашого походження, нашого минулого, зв'язків, симпатій, здібностей тощо.

Він, напевно, попрацював багато, щоб вивчити підвладний йому людський матеріял; а вивчивши, використовував свою поінформованість для певної мети.

— За три дні в нас — загальні збори, присвячені питанню підписки на нову державну позику, і ви маєте виступити з промовою! — казав Брух шестидесятирічному інженерові Єфімову, якого спеціально викликав до парткабінету для розмови »сам на сам«.

— Та я, Якове Борисовичу, ніколи ще не ви-

ступав прилюдно... Я... не вмію... Нехай інші — молодші, — розгубленим тоном заперечував зніяковілий інженер.

— Ви — в минулому син офіцера царської армії... і... дворянин... У студентських роках ви захоплювались меншевицькими ідеями і... в той час дуже добре вміли виступати на зборах, — повільно й переконливо говорив Яків Брух, пронизуючи свою жертву пекучим поглядом своїх глибоко захованих очей-вугликів: — Не заперечуйте! Це вам не дасть нічого! Яків Брух усе знає, усе бачить! До речі: може це вас цікавить, — друзі вашої молодости — Черкес і Шаманський розстріляні!!!

Тут Яків Брух, як і належить доброму психологові, витримував виразну й довготривалу павзу, залюбки спостерігаючи, яке враження зробили його слова.

Переконавшись, що враження велике, він закінчував так: — Вам неодмінно треба виявити своє політичне обличчя, своє ставлення до советської влади... Запам'ятайте собі: хто не з нами, той — проти нас! На зборах ви попросите слова після промови Бистрицького! Зміст вашого виступу має бути такий...

І не витрачаючи більше часу на переконування, Брух коротенько й суттєво інструктував приголомшенного Єфімова щодо змісту його промови на зборах. Він навіть дав йому відповідну брошуру.

Після роботи спантеличений Єфімов похапцем біг додому готуватись до виступу на загальних зборах колективу.

О, Яків Брух добре знав, кого як і чим саме можна настрашити, з якого боку натиснути. Якщо з походженням і з минулим було все в

порядку, то, напевно, був хтонебудь із родини арештований. Якщо і з цього боку було все в порядку, то походження дружини з фамілії діди́ча давало нитку для розмови. Якщо ж з усіх боків і абсолютно все було в порядку, а Яків Борисович, з певних, йому відомих міркувань, заплянував, що саме цей співробітник має виступити з промовою або написати статтю, — тоді розмова з черговим кандидатом в активісти провадилась у такому стилі:

— У чому справа, товаришу Михальченко?!? Я вас не розумію! Ви — людина пролетарського походження, у вашій родині нема ворогів народу, репутація ваша незаплямована нічим, а ви вперто стоїте осторонь від громадсько-політичного життя колективу! У чому ж справа?!? Ви повинні знати: хто не з нами, той — проти нас, а советська влада вміє розправлятися зі своїми противниками...

Витримавши маркантну павзу й простеживши за тим, яке враження зробили його слова, Яків Брух закінчував так:

— За політичною байдужістю ховаються ворожі настрої. Я не можу терпіти політично-байдужих людей у нашому колективі!

І він робив прозорий натяк на можливість звільнення з роботи, пропонував »виявити своє політичне обличчя«, виступивши з промовою на зборах або написавши відповідного змісту статтю.

Чи ж дивно, що Михальченко — батько п'яťох сухітних дітей — справді виступав із промовою на диво всіх співробітників, що роками знали його мовчазність?!?

До речі, — звільнення з роботи було в той час неабиякою погрозою для працівників ниж-

чої та середньої кваліфікації: саме під проводом Якова Бруха провадилась у нас так звана »партизація апарату«. З посад, що не вимагали особливої кваліфікації, звільняли політично-байдужих і безпартійних, а на їх місця приймали комсомольців, молодих партійців, дружин енкаведистів і взагалі близьких до партії людей.

Загальні збори в той час були виключно-цікавою виставою. . . Там можна було почути, як стара й глибоко-релігійна людина агітує проти святкування Великодня та закликає всіх до вступу в союз войовничих безбожників; як колишній дворянин і офіцер царської армії вихваляє державні позики і сам підписується на 150 %<sup>\*)</sup> місячного утримання, закликаючи всіх піти за його прикладом; як виснажені надто високими нормами технічні працівники самі просять про подальше збільшення норм і зниження розцінок; як дружини репресованих зрікаються своїх чоловіків і прилюдно ганьблять їх. . . І багато ще дечого. . .

Головою зборів, як правило, був Яків Брух. Владно й упевнено керував він безвільною маюсою: неначе диригент добре вишколеної оркестри, він викликав саме ті співзвуччя, яких вимагала програма даного концерту. За його диригентською паличкою стежив кожний, слухняно вплітаючи свій голос у загальну симфонію вимушеної брехні.

Виступи загально-відомих, партійних промовців не викликали жодного зацікавлення: їх слу-

---

<sup>\*)</sup> Советські державні позики, як правило, розподілювалися на 10 місяців, а сума індивідуальної підписки дорівнювала місячній заробітній платні (це був мінімум).

хали просто тому, що мусіли слухати. Але ж, коли на трибуну виходила людина, яка ніколи не виступала, — в залі утворювалася моторошна тиша, і очі всіх прикипали до збентеженого обличчя новонародженого промовця.

О, не легка це річ — виступати перший раз сольо з брехливою промовою під напруженими, загостреними поглядами своїх товаришів! Усі ці солісти з гущі безпартійної маси нагадували мені мотилів, пришпилених голками колекціонера до певного місця на таблиці. Як радо розправили б вони свої кольорові крильця й полетіли б ген-ген далеко — в зелені гаї! Але голки колекціонера — тоненькі й гострі; вони пронизують наскрізь тремтячі тіла мотилів і тримають їх владно прикутими до таблиці. Як радо пішов би соліст-початківець з ганебної трибуни назад на своє місце в гущу товаришів або й просто додому! Але голка непоборного страху, застосована Брухом, — тоненька й гостра; вона наскрізь пронизує його виснажену душу і владно тримає його тіло прикутим до ганебної трибуни.

Він мусить говорити, і він говорить: слухняно виконує сольо брехні під досвідченим керівництвом спритного диригента.

З бігом часу соліст-початківець призвичаювався і вже сміливіше виступав на зборах за дорученнями Бруха.

Бувало інколи й таке: у відповідь на запитання голови зборів — Якова Бруха «хто просить слова?» постає ніякова, моторошна тиша, а люди розгублено оглядаються довкола, шукаючи очима того, хто мав би просити слова, але чомусь мовчить, вагається... Але Брух швидко знаходить того, хто вагається... Знайшов-



ши, пронизує його пекучими вугликами очей і ще раз питає владним тоном, в якому вже бринять нотки незадоволення й погрози:

— Хто просить слова?

— Я, — вимовляє під тиском його погляду той, що вагався, і слухняно прямує до трибуни з виглядом винуватого пса, що смиренно підобгав хвостика.

Як правило, після кожного сольового виступу вся оркестра Якова Бруха дружньо виконує бурхливі оплески — такі ж вимушені й такі ж брехливі, як і щойно заслуханий виступ... Ці оклески бувають особливо бурхливими у випадках, коли промовець, добре виконавши доручену Брухом арію, закінчує своє сольо тими акордами, якими й належить, а саме: «Хай живе геніяльний вождь, друг і вчитель передового людства — великий Сталін! Хай живе сталінський — залізний нарком внутрішньої безпеки — Микола Єжов!»

О, тоді буря оплесків не вгає довго, — дуже довго! Тоді Яків Брух і численний штат його таємних шпигунів пильно стежать, чи всі плещуть. А плещуть, як правило, всі: «Сталін і Єжов» — це ж бо два прізвища, що наповнюють душі людей непоборним жахом; під «мудрим» керівництвом Сталіна Єжов провадить масові арешти, заслання, торттури й розстріли мільйонів неповинних людей. І десятки присутніх — уже на черзі... Як же не плескати?! І чи не дужче за всіх плещуть у долоні, почувши магічне ім'я Єжова, дружини та близькі родичі репресованих? Не дивно, бо ж на них це ім'я робить особливо сильне враження!

Як правило, всі виступи спрямовані до певної мети — до одноголосного ухвалення зазда-

легідь заготованої резолюції. Цей фінальний номер програми проходить завжди врочисто: його виконує вся оркестра під керівництвом Якова Бруха; на кілька хвилин закликають позбавлені власної волі люди з піднесеними догори руками, очікуючи, поки спеціально-вибрані рахівники підраховують загальну кількість голосів. Цим лісом вгору піднесених рук ми просили про збільшення норм і зниження розцінок, про загальне проведення підписки на державну позику в розмірі місячної зарплатні, про численні відраховування з нашої жалюгідно-мізерної зарплатні на користь комуністичної пропаганди у всьому світі, про застосування «найвищої міри соціального захисту» — розстрілу до численних груп репресованих владою громадян. Оце останнє назавжди залишиться плямою на моему сумлінні, бо ж у тім лісі рук, що не раз вимагали розстрілу, була й моя рука. Яка ганьба!!!

## РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

### Донечка свого татка

— Сідайте! — буркнув Брух маленькій сіроокій русявці, яка щойно зайшла до парткабінету. Він недбало мотнув головою й неслухняним чубом у бік стільця, а сам, вставши з-за столу, почав мовчки й повільно вимірювати парткабінет по діагоналі, не звертаючи жодної уваги на свою відвідувачку, — так, неначе він її й не кликав зовсім.

Вона сіла. Ніжне личко вкрилося неправильними пасмами нервового рум'янцю, півкруги чорних брів, мов крила ластівок, сполохано мотнулися угору, ще ширше розкриваючи непрозору глибинь великих іскристо-сірих очей-озер.

Ті очі невпинно стежили за маячінням Бруха, відбиваючи його на своїх екранах. А з сумнівно-білих стін парткабінету спостерігали стежили очі живих і мертвих вождів революції; як завжди, усміхались Ленін та Сталін, і нерухомою загадкою кам'яніло молоде обличчя Єжова.

Минали хвилини... Їх ритмічно відстукував стандартного типу круглий годинник угорі: »так-так, так-так«, — казав він... Гнобила мовчанка. А Брух повільно-ритмічно вимірював діагоналю парткабінету, заховавши руки в глибоких кишнях штанів-галіфе...

І раптом іронічно:

— Марія Ромашко?!? Донечка свого татка — Степана Ромашка?!?

Брух, різко спинивши своє маячіння напроти русявки, занурює пекучі вуглики своїх глибоко-захованих очей в іскристо-сіру глибінть двох кругластих озер без дна: — Так?

— Так! — твердо витримує його погляд маленька русявка, і лише тоненькі пальчики обох рук зраджують їй: вони невпинно тереблять ні в чому неповинну маленьку хусточку, вони тремтять... При слові »Так!« буйне їй легке, як дим, русяве волосся мотнулось, захвилювалось, затремтіло і за якусь мить знову завмерло приборкане, легким ореолом оточивши миле личко й особливо підкресливши правильні півкола чорних бровенят і ніжну рожевість щічок...

І Брух чомусь зупинився, замовк... Вуглики очей на якусь мить спалахнули вогнем, і він з неприхованим зацікавленням охопив жадібним поглядом свою співбесідницю від голови до самих п'ят: від легкого, як дим, русявого сйва над головою його погляд, слизько пробігши по зграбній дівочій постаті, спинився на маленьких, майже зовсім дитячих ніжках... Брух енергійно відкашлявся... У нього в горлі стало надто сухо, і заготована нитка думок безнадійно урвалася...

— Ви... українка? — спитав він, не поглиблюючи питання про Степана Ромашка.

Набравши повітря і ледве-помітно зідхнувши з полегшенням, Марія Ромашко вдруге відповіла: — Так! — знову витримуючи тягар Брухового погляду.

— Мені про вас усе відомо, — штучно розтягаючи слова й зловісно підкресливши »усе«,

сказав Брух: — Сподіваюся, що ми з вами порозуміємся швидко!

Марія Ромашко ковтнула слину, щось ніби хотіла заперечити, але не вимовила ні слова: лише очі здригнулися, загорілись і погасли...

— Колись, — смакуючи кожне слово, почав Брух, — ви з великим успіхом виступали з деклямаціями на студентських вечірках, а ще давніше — в українських гуртках у вашому рідному місті. Ви... може, забули? То я вам пригадаю це... і ще децю... Брух виразно зупинився: він був великий майстер витримувати павзи...

Ні, Марія Ромашко не забула нічого, її лише вразило, звідки Брух про це знає... Але... не даремне ж бо існував численний штат шпигунів у нашій установі та й поза нею!

Марія Ромашко мовчала, старанно надаючи своєму обличчю байдужого вигляду: мовчала, бо боялася зрадити більше, ніж знає Брух... Десь у глибинах душі ще жевріла надія, що, може, він знає не все.

— Отже, я розраховую на ваш розум, — вже зовсім діловим тоном продовжував Брух: — Мені потрібно високо-кваліфікованого декламатора-мистця, який силою свого таланту й мистецького впливу сприяв би вихованню нашої маси в комуністичному дусі. Розумієте? Третя п'ятирічка, між іншим, ставить собі за мету — знищити залишки капіталізму в свідомості людей. Вам про це добре відомо!

Він замовк. Мовчала й Марія Ромашко. І тільки стандартного типу круглий годинник угорі з епічним спокоєм притакував: »так-так, так-так!«

— Наступної суботи перерва на обід трива-

тиме цілу годину. Ви, товаришко Ромашко, маєте виступити на клубній сцені з деклямацією уривків із «Книги про Сталіна» Анрі Барбюса. Треба ознайомити маси зі змістом і красою цього високомистецького твору.

З цими словами Брух сів за письмовий стіл, витяг з шухляди «Книгу про Сталіна» і точно зазначив, які саме уривки треба деклямувати.

Коли «Книга про Сталіна» опинилась у руках мовчазної й пригнобленої Ромашко, Брух, кинувши блискавично-швидкий погляд на годинника, зняв рурку телефона й набрав число...

— Галло! Оргвідділ обкому партії? Говорить Брух...

У призначену для деклямації суботу Маруся вдягнула чорну, підкреслено-скромну, але елегантно-пошиту сукню. Мовчазно сиділа за своїм робочим столиком, спритно виконуючи звичну для неї працю креслення і глибоко ховаючи внутрішнє хвилювання від цікавого ока присутніх.

Давно вже не деклямувала Маруся Ромашко, — дуже давно! Жила, глибоко заховавши під слимакову хатку скромної креслярки своє минуле, свої переконання, свій таланти навіть освіту. В анкетах завжди писала неправду, ніби залишила університет, не скінчивши філологічного факультету, а про свій таланти декламаторки ніколи й нікому не згадувала. І звідки Брух про це все довідався?!? Що ховається за його прозорими натяками? А може, йому відомо про неї **все** і... про покійного татка?!?

Здрігаються тоненькі пальчики, що цупко тримають рейсфедера. Маруся з тривогою по-

глядає на стінного годинника: за чверть години — перерва...

Вона хвилюється. Я... теж хвилююсь. Я навмисне придумав собі справу для виправдання моєї присутності в спільній з нею кімнаті. В одинадцятій годині я з'явився до великої зали, де працюють креслярі, ніби для того, щоб перевірити, як виконуються замовлені мною рисунки. Нудним голосом я повільно даю вказівки молоденькій, недосвідченій креслярці, а сам раз-у-раз поглядаю на миле Марусине личко, на скромний виріз чорної, суворой сукні, на зосереджено зведені до купи півкола чорних брів. На чистому високому чолі я бачу поперечну зморшку, що вперто залягла між бровами. — незаперечливу ознаку нервового напруження. Я читаю на цьому, так суворо зосередженім личку і в іскристо-сірих озерах очей, як у книзі... Вже два рази зустрівся з нею очима: я певен, що вона розуміє, чого я прийшов і чого так напогідливо й довго даю нудні вказівки креслярам...

І знову швидкий, як блискавка, погляд сірих очей на годинника, а пізніше — на мене: п'ять хвилин до початку перерви.

— Хвилинку уваги, товариші! — гучним голосом порушує тишу профделегат-комсомолец Кіперман: — Сьогодні перерва триватиме цілу годину. Взявши з собою сніданки, усі, як один, мають піти до клубу, де товаришка Ромашко продеклямує нам уривки з твору Анрі Борбюса «Книга про Сталіна».

Усі погляди присутніх так і прикипіли до почервоного личка Марусі...

— То-ва-риш-ка Ро-маш-ко?!? — не витримує одна з наймолодших креслярок.

— Так — упевнено відрубую профделегат і,

по-молодецькому повернувшись на підборах, зникає в отворі дверей, щоб зробити таке ж саме оголошення в сусідній кімнаті, де техніки заповнюють повітря дружнім тріскотінням аритмометрів.

— Хвилинку уваги! — чується приглушений голос Кіпермена крізь нещільно зачинені двері... Завмерли аритмометри... Увага техніків належить Кіперманові...

Наш скромний клуб переповнений до самого краю. Тримаючи сніданок у руках, кожний прагне захопити зручне сидяче місце. Я теж протискуюсь у натовпі співробітників, прагнучи до вільного стільця у п'ятім ряді під стіною, якого я зауважив ще здалеку.

— Товаришка Ромашко?!? — здивовано перепитує свого сусіда сивоголовий консультант проектного бюро: — Це ота маленька русявка з сірими очима? Та хіба ж вона вміє деклямувати?!? П'ять років разом із нею в цій установі працюю, а про її декляматорські здібності не чув ніколи!

— А ось почуємо! — повчальним тоном відповідає йому сусід — лисий, як коліно, бухгалтер Шмультський: — Я чув, що Ромашко — це найновіший винахід товариша Бруха!

Умостившись якнайзручніше на своєму стільці, Шмультський додає надто голосно піднесеним і скрипучим фальцетом:

— О, Яків Борисович уміє вишукувати таланти з самої гущі сірої маси людей! Виконуючи заповіді великого Сталіна, він ставить усі таланти, усі здібності на службу нашій соціалістичній батьківщині!



Висловившись таким чином на адресу Бруха, він оглядається довкола: чи ж усі його сусіди чули як слід цю чудову тираду? Але чули, напевно, не всі ті, що оточували Шмульського, бо переповнена до краю зала гула, як вулик зненацька сполоханих бджіл: той гомін то вщухав, то знову набирив сили невиразно-потужних вибухів грому, грайливо загаптованих срібними нитками перлистого жіночого сміху.

Мені таки пощастило захопити сидяче місце у п'ятім ряді під стіною. Сівши й передбачаючи приемність поснідати, занурюю руки в кишені, але... сподіваного бутерброда з мармелядою там нема: я його, мабуть, забув у себе на столі... Отже, я маю перспективу бути голодним аж до самого вечора, бо їсти під час праці — не вільно. А побігти по сніданок — це значить втратити зручне сидяче місце. І взагалі вже пізно думати про вихід із залі, бо людський гомін раптом слухняно вщухає, розрізаний настирливим тремтінням електричного дзвінка: на сцені з'являється Брух. Засунувши обидві руки в глибокі кишені штанів-галифе і показуючи хижий оскал своїх надмірно-великих жовтої кости зубів, він говорить повчальним тоном, не наче вчитель дітям молодшого віку. Він розказує про Анрі Борбюса, про його відвідини Москви й Кремлю, про надхнення, джерелом якого був «великий Сталін», і яке запліднило письменника створити таку «високо-мистецьку» річ, якою є «книга про Сталіна». Він вихваляє високі властивості цього твору і радить кожному прочитати цю виключну річ від початку й до кінця.

Брух досконало володіє російською мовою, речення будує гарно, у відмінках і наголосах

не помиляється. Але я майже не слухаю його: я очікую, коли він, нарешті, скінчить...

— А тепер ви матимете можливість прослухати мистецьку деклямацію уривків із цього надзвичайного твору у виконанні товаришки Марії Ромашко.

Нарешті! Брух усміхнувся, показуючи нам асиметричний оскал своїх жовтих зубів у всій їх хижій непривабливості, мотнув своїм неслухняним чубом у наш бік (на його думку, цей жест, очевидно, мав замінити поклін) і, не поклонившись, зник за кулісами.

Сцена — порожня... У залі чути характеристичний шерех пережовування сніданків сотнями щелепів. Минає хвилина, друга... і несміливі, глухі акорди приглушеного людського гомону знову заповнюють повітря залі...

Ця порожня сцена починає мене дещо непокоїти: чи не сталося щось із Марусею? Я в ту хвилину зовсім забув про Марусину, колись так добре знайому мені звичку — не поспішати з виходом на сцену. Минає ще кілька довгих і загадкових секунд. І ось із лівого боку сцени з'являється маленька й звинна жіноча постать — вся в чорному. Русяве й легке, як дим, волосся виглядає, як фантастична, казкова шапочка, плетена з тонкого, як павутиння, шовку. Те волосся дивним сяйвом оточує підкреслено-блідє личко, а великі сірі очі під чорними дугами брів іскряться сьогодні справжнім вогнем — стриманим, глибоко-захованим і... здається мені, — переможним. Легкий, просякнутий чуттям своєї гідності поклін публіці, і ось вона на трибуні... У правій руці — книжка, а лівою вона робить маленький рішучий жест, яким

мовчазно й владно закликає аудиторію до порядку, до тиші...

Це жест людини, що не вперше стоїть на сцені, — людини, яка звикла, щоб її слухали. О, як добре пам'ятаю я цей її жест лівою рукою! І неодмінно — лівою, бо правою вона, при всьому бажанні, не вміє так зробити. Мені дивно, що Маруся цього не забула, що вона й тепер володіє тим жестом саме так, як тоді...

І спогади повинню заливають мою душу: моя молодість, моє родинне місто, великий сад родини Ромашків, Марусин татко, що був для мене старшим другом-порадником і зразком... Спільна боротьба й гаряча віра в здійснення наших ідеалів, маленька Маруся, якій я влаштував гойдалку в гущавині саду, яку вчив читати й писати, тримаючи її на своїх колінах...

Ті спогади, неначе дев'ятий вал на морі, — бурхливо заллявши мою душу несподіваним теплом і хвилюванням аж по самі вінця, тікають в безвість — у тьмаву далечинь минулого, щоб знову й не раз до мене вернутись...

А тим часом владний жест маленькою рукою у виконанні цієї непомітної в нашому колективі людини — креслярки Ромашко — зробив своє діло: слухачі з недовірливим зацікавленням насторожились, перестали гомоніти, і навіть сотні щелепів на якусь мить спинили процес переживання. Стало тихо...

І тоді на тлі принишклої (але ще не цілковито) тиші почувся низький, грудний, у душу досяжливий голос Марусі, що відразу ж таки підкорив собі великий натовп недовірливих. Це хвилина, друга, і... Маруся цілком заволоділа увагою п'ятисот.

»Книга про Сталіна« написана досконало-вікінченими, бездоганно-обробленими реченнями, і незалежно від того, як кожний із нас сприймав цей панегірик Сталінові, майстерність слова і високий рівень мистецтва деклямації робили свій вплив. Люди слухали, зберігаючи наші шорошену тишу: спинили свою працю щелепи, і зацікавили нерухомо руки з надкушеними бутербродами на колінах. Мені раніш ніколи не доводилось читати цього твору Барбюса, і це збільшувало моє зацікавлення. Маруся, бездоганно володіючи рідким багатством своєї дикції, майстерно прочитала два невеличких уривки, стримано-ввічливо поклонилась і зникла... А втихомирювати бурю оплесків вийшов Брух. Він спочатку терпеливо очікував, але, переконавшись, що кінця тій бурі не видно, почав робити рішучі жести спочатку правою, потім — лівою, а пізніше й обома руками. Але марні були його зусилля: буря не вщухала, і на тлі її чулися окремі вигуки: — Браво, Ромашко! Біс! Я слухав, спостерігав і в глибині душі питав себе: кому ж так несамовито б'є »браво« наш колектив, — »великому« Сталінові, Анрі Барбюсові, Брухові чи, може, виключно маленькій сіроокої декламаторці?

Коли Брух дістав, нарешті, можливість говорити, він урочисто проголосив, що після п'ятихвилинної перерви товаришка Ромашко виконає ще один уривок напам'ять. Для мене в цьому жодної несподіванки не було: я добре знав властиву Марусі здібність після двох-трьох уважних прочитувань засвоювати кілька сторінок прози напам'ять. Але наші співробітники були вражені: — Прозою... і напам'ять? Як же це!?

— чулося то тут, то там... Їм здавалося, що лише вірші деклямують без допомоги тексту.

П'ятихвилинна перерва минула в захоплених окликах на адресу Марусі: — Хто б міг подумати? Така собі маленька, тихенька креслярка, і раптом — талант! І як це Брух викопав? — гули співробітники, смачно пережовуючи сніданки: тепер вони вже дали цілковиту волю своїм щелепам!

Непогоджені між собою потужні акорди людського гомону відсвіжувались ясними перлинами легковажного жіночого сміху...

І раптом, без жодного попереднього сигналу, Маруся знову з'явилась на сцені... Стриманий поклін, і знову той самий милий і владний жест лівою рукою. Стало тихо. На цей раз маленька сіроока не тримає в руках жодної книжки; вона дивиться в очі своїм слухачам, встановлюючи безпосередній живий контакт зі своєю аудиторією. Я пам'ятаю, що Маруся завжди була прихильницею деклямації без допомоги тексту, бо, казала вона, — лише дивлячись просто в очі своїм слухачам, можна цілком заволодіти їх увагою.

На цей раз Маруся деклямує напам'ять найефектовніший уривок з Анрі Барбюса, в якому осанна «великому» Сталінові доходить до патоса.

Говорить вона плинно, вільно і так переконливо, ніби щось хоче вкласти нам у душу навіть, і переможні вогники горять у глибинах іскристо-сірих очей-озер. Патос наростає... Декляматорка впевнено виконує майстерне «crescendo» майстерно побудованих речень, а я спостерігаю слухачів: вони завмерли, затаївши віддих, і лисий, як коліно, Шумський закликає із недоїденим куском у напіврозкритому роті.

А »crescendo« все зростає, очевидно, маючи на меті перейти у »forte-fortissimo«... І раптом... павза... Довга, як сама вічність, павза, яку маленька сіроока витримує справді майстерно, а наш півтисячний колектив, як зачарована дитина, напружено чекає наступного слова декляматорки.

— Сталін — це людина з головою вченого, обличчям робітника, в одязі звичайного солдата.

І знову павза, а після неї — знову прагнення до нової мети »fortissimo« в напруженому »crescendo« майстерно побудованих речень.

»Яким же реченням увінчає вона цей патос?« — думаю я, дивлячись на маленьку сірооку дочку Степана Ромашка, яку Брух силоміць вийняв із слимакової хатки непомітної креслярки і під тиском страху примусив її співати прилюдно осанну »великому« Сталінові: — »Але чому ж таким переможним вогнем іскряться її очі? Чейже тут вона — переможена, а Брух переможець!«

Так думаю я, відчуваючи, що мета — »fortissimo«, яку визначила собі маленька сіроока, — вже близько, бо вона перейшла на шепіт...

Вона деклямує таким трагічно-приреченим шепотом, що мені робиться моторошно... Струнка постать Марусі зігнулась, неначе під тягарем смертельного вироку, обличчя витягнулось, риси загострено-чітко вирізьбилися, а очі переконливо й переможно горять і говорять...

— Читачу! Ким би ви не були, а великий Сталін... знає вас...

І знову тривала павза...

»Сталін... знає мене?!? Можливо навіть, наскрізь бачить«, — ця думка вогнем опікає мій мозок, переповнює все моє ество мукою до са-

мого краю, і я... не можу вже далі витримати Марусиної павзи... Ще секунда, і я крикну зі страху та розпуки, як крикнуть разом зі мною пів тисячі моїх співробітників.

— **Па-м'я-тає про вас!** — тяжко й боляче вдає по наших нервах Маруся ще й цими словами...

Тоді агонія цілковитої приречености, що тяжить наді мною і над мільйонами таких, як я, здушує мое пересохле горло, і я схиляю голову вниз. Я не в силі дивитись у сірі, розширені внутрішньою мукою, тепер аж надто великі очі. І обіпершись ліктями на спинку переднього крісла, я охоплюю свою розгарячену голову обома руками і чекаю... чекаю так, як підсудний чекає смертного вироку...

»Сталін знає мене, він пам'ятає про мене і... що це?!?« — Я прагну почути те, чого Маруся ще не сказала, але, напевно, скаже...

— **Пі-клу-еть-ся про вас!** — карбуючи кожний склад, ледве чутно шепоче вона.

Я рвучко глянув на своїх сусідів: я не сумнівався (і тепер не маю жодних сумнівів), що всі вони зрозуміли сенс цього «підкування» саме так, як розумів його я, бо неприхований жах приреченої безнадійности перед стихією масових ув'язнень, заслань і розстрілів хмарою навис у залі, поклавши своє ганебне тавро на пополотнілих, витягнених обличчях слухачів.

Ще кілька конклюдивних речень сказала маленька декляматорка (я вже не пам'ятаю їх, бо я перестав сприймати), поклонилась і зникла.

А пів тисячі людей заціпили — мовчазні й нерухомі, неспроможні вийти зі стану гіпнози, що зціпила їм горло й скувала руки. Бо на цей раз вони не били «браво» і не кричали «біс».

Різко й загонисто дзеленькотів, задьористим перлистим сміхом заливався електричний дзвінок: він, мабуть, і справді сміявся з цієї позбавленої волі, інертної маси приречених людей, глумливо нагадуючи їм про те, що пора вже вийти зі стану трансу, пора йти до роботи — виконувати й перевиконувати нові — збільшені, згідно з їх бажанням, норми.

На сцені тим часом з'явився Брух: показуючи нам в широкій усмішці весь асортимент своїх хижих жовтої кости зубів, він несамовито плескав у долоні й кричав: — Bravo, товаришко Ромашко, bravo!

І тільки тоді, — мабуть, згадавши про те, що руками ж можна плескати, а горлом — кричати, люди, неначе навіжені, почали робити те й друге... О, наш скромний клуб, певно, ніколи не чув ще таких овацій!

Це була якась несамовита буря оплесків і крику, на тлі яких не білою ромашкою, а пишною червоною трояндою жевріло й сміялось одно-єдине слово »Ромашко« у всіх його складниках: — »Ромашко, машко, ашко, ко«... П'ятсот горлянок несамовито ревли: »Ромашко«, і мені здавалось, що це слово, розірвавши стелю, ось-ось вибухне й вилетить у повітря.

Брух, мабуть, і сам не сподівався такого успіху; він теж несамовито плескав у долоні й кричав: — Bravo, Ромашко, bravo! — Він, очевидно, забув про те, що дзвінок покликав уже всіх до роботи, і що він, як голова місцевому, є першим вартовим советської дисципліни.

Увесь цей рев могла спинити лише та маленька сіроока жінка в чорній, суворій сукні, яка його викликала... І ось вона з'явилась: яка ж вона маленька! Личко горить: такою червоною



за 5 років її ніхто не бачив. А очі вже погасли, і безсило спущені вздовж тіла руки... Поклонилась, утомлено схиливши голівку вниз.

Хвиля овацій ще раз рвучко піднеслась угору, досягнула найвищого шпиля гори і... швидко скотившись униз, завмерла, бо сіроока жінка властивим їй милим і владним жестом піднесла догори свою маленьку, майже зовсім дитячу ручку. Мені здалося, що вона хоче щось сказати. Але що? Що вона могла б сказати?!?

Стало тихо, і ця тиша після бурі вражала більше, ніж сама буря...

Маленька сіроока викликала бурю, вона ж таки єдиним жестом перетворила її на мертву тишу. А використав ту тишу, розуміється, Брух...

— Тепер, товариші, ви самі бачите, яку бурю ентузіязму в трудящих масах Советського Союзу викликає талановита книжка Анрі Барбюса про найбільшого генія людства — Йосипа Вісаріоновича Сталіна!

Він очікував, що цю його заяву зустрінуть громом оплесків, але... на цей раз він помилився. Маса зустріла його слова непристойною мовчанкою... Бідний Брух! Він так і не зрозумів, чому саме й кого саме так несамовито вітала сіра маса підлеглих йому людей. Почекавши якусь коротеньку хвилиночку, він звернувся до товаришки Ромашко, що стояла поруч, безсило спустивши головку вниз: вона була вичерпана до краю...

— Ви — талант! Тепер культсектор буде вас максимально використовувати, як декляматора! — і він з респектом потиснув праву ручку товаришки Ромашко.

У ту ж таки мить слухняний культкомовець Митя, присівши до роялю, ударив по клявішах

і заграв добре нам знайомого бравурно-бадьорого марша, під звуки якого наші ноги слухняно й швидко понесли нас до праці. До виконання збільшених стаханівським рухом норм за зниженими розцінками!

— Сьогодні у восьмій у тітки! — прошепотіла мені Маруся, зустрівши мене того ж таки самого дня в темній закрутині коридору.

Ми з Марусею ретельно ховали від усіх, що ми знаємо одне одного з давніх пір. Це була наша таємниця. Ми зустрічалися рідко, — лише тоді, коли Маруся мала потребу в моїх порадах. Зустрічі наші, як правило, відбувались у помешканні Марусиної тітки, що жила самотньо на передмісті.

Чи ж треба казати, що вже пів восьмої я нетерпляче очікував Марусю в тітчиній чистенькій, як дзеркало, кімнаті, де так затишно мурликав тигристий кіт, де пахло чебрецем, резедою і ще якимись сушеними травами, назви яких мені невідомі...

— Зрозумійте мене, мій біль, крик моєї душі! — шепотіла гарячково Маруся пів години пізніше: — Брух має якесь відомості про мене, про моє походження, минуле... А може, він знає, що татко розстріляний большевиками? Як думаєте?!? — Губенята її тремтіли.

— Ні! — впевнено прошепотів я, причиняючи водночас обидві половинки відчиненого в садок вікна: — Цього він не знає. Якби він знав про татка, то я... був би вже арештований... Ми ж бо боролись поруч. А Брух навіть і не викликав мене до себе.

Мені, здається, пощастило заспокоїти Марусю, але сам я був неспокійний, щодня й щодочі очікуючи біди.

— Скажіть мені, чи не осуджуєте ви мене? Ви ж самі визнали, що деклямувати треба. Пам'ятаєте? А я ж так звикла вас у всьому слухатись!

Я мовчав.

— А чому вони (очевидно, співробітники) так шалено били »браво«? А як ви зрозуміли найголовніше речення з мого останнього уривка? Знаєте яке?

Маруся вміла ставити кілька питань одразу, — особливо, коли хвилювалась.

— Дуже добре знаю, яке саме речення ви маєте на увазі, — відповів я і розказав Марусі докладно, як я зрозумів його і як, на мою думку, зрозумів його широкий загальний наших співробітників, і чому овації перетворились у справжню бурю щирого захоплення...

— А Брух пошився в дурні, — закінчив я: — І саме так і мала деклямувати донечка Степана Романка уривки з »Книги про Сталіна«! Якби татко міг чути вас, то... був би задоволений!

Мабуть, більшої радості, більшого щастя, ніж принесло Марусі моє останнє речення, — не спричинили б їй овації мільйонів людей.

І якими ж чудовими промінчиками загорілись сірі оченята, яким чудовим сяйвом обіляли вони мене з-під чітко окреслених брів! Як тиснула вона мою велику незграбну руку своїми обома!..

— Ви неодмінно розкажіть про це тітці! Добре?

— Неодмінно доповім усе докладно, — поважно відповів я.

Тітка пішла пів години тому до сусіднього кооперативу і мала незабаром вернутись.

Минула хвилина, друга... Маруся щось думала, і раптом я зауважив, що личко її захмарилось і оченята погасли: так буває, коли чудового яскравого дня повіє вітер і нажене несподівану хмару, яка раптом закриє сонце...

— Але... найгірше те, що тепер »культсектор буде максимально використовувати мене, як декляматора«. — Ви чули, що сказав Брух?

Так, я чув... Та й не тільки я: це чули всі... Її кар'єра декляматорки була забезпечена, а старанно збудована слимакова хатка брутально знищена раз і назавжди.

Маруся ковтала скупі пекучі сльозинки і вимагала моєї поради.

Хоч я вже протягом кількох років був при особі Марусі кимось на зразок вуйка-порадника і ретельно виконував обов'язки консультанта у всіх питаннях, які ставило перед нею життя, але... **що міг я їй порадити в даному разі?!?**

Зацікавлення Бруха особою Марусі, його прозорі натяки не обіцяли нам нічого доброго, і я з труднощами ховав від Марусі мій власний неспокій.

## Щупальці дракона

Незабаром Яків Брух підніс «культроботу» в нашому колективі на незнану ще «висоту». Ті, що вміли говорити, час від часу одержували від нього «надхнення» виступати на зборах із промовами або з так званими «агітбесідами» під час перерви на клубній сцені. Ті, що могли писати, заповнювали нашу стінгазету статтями та віршами — певного, заздалегідь точно визначеного змісту. Ті, що мали голос, виступали під час перерви, за дорученнями Бруха, з веселими, бадьорими пісеньками, бо... «жити ж стало краще, жити стало веселіш!» — сказав «великий» Сталін...

О, в той час перерва на обід заповнена була до краю щодня, і не встигало ще замовкнути перлисте тремтіння електричного дзвінка, як усі співробітники, захопивши сніданки, сунули слухняною, інертною масою до клубу слухати сольові виступи своїх товаришів. Але в ті дні, коли деклямувала Маруся, ми бігли до клубу, прожогом переганяючи один одного, неначе школярі молодшої кляси. І ніколи, навіть особливо врочисті доповіді в дні Паризької Комуні, Червоної Армії, Міжнароднього Дня Жінки тощо, не могли спричинити тієї широкі зацікавленості з боку нашої маси, яку спричиняв кожний, без винятку, виступ Марусі.

Саме в цьому році, після двадцятирічного советського остракізму, несподівано почав входи-

ти в моду культ Пушкіна: в наслідок незрозумілих нам силогізмів советської діялектики, йому раптом вибачили і непролетарське походження, і приналежність до аристократичного суспільства тогочасної Росії; йому дали амнестію і навіть визнали... своїм. Саме в 1937 році, під акомпаньямент ув'язнень і розстрілів врочисто вшановувався сторічний ювілей трагічної смерті Пушкіна від пострілу на дуелі, якого ніяк не можна було вибачити деспотові Миколі I... Які громи кипучого пролетарського гніву за передчасну смерть поета блискавкою розривались у кожній доповіді про Пушкіна в 1937 році!

Разом зі сторічним ювілеєм з дня своєї смерті Пушкін рішуче увійшов у життя советського громадянина саме в 1937 році: советська сцена й клуби, середня й вища школа гостинно відчинили йому свої двері...

Чи ж треба казати, що Брух теж відчинив двері своєї установи для Олександра Сергієвича, так злочинно застріленого сто років тому? Не забував Брух і про Горького, старанно вивчаючи в його творах саме ті сторінки, які сприяли б якнайшвидшій ліквідації залишків капіталізму в свідомості наших співробітників... Маруся одержувала від Бруха щотижня нове завдання і щосуботи виступала з віршами Пушкіна та уривками Горького. Сучасних советських письменників на деякий час відсунено було в холодок забуття.

Про Шевченка в 1937 році Брух чомусь не згадував зовсім, і Шевченківські роковини в березні проминули зовсім непомітно, якщо не рахувати двадцятихвилинної промови Бруха, в якій він (розуміється, по-російськи) поінформу-

вав нас про те, що Шевченко був борцем за здійснення большевицьких ідеалів, що саме за ці ідеали він віддав своє життя і що советська культура шанує його особливо ще й за те, що він був полум'яним безбожником. Здавалося б, що такого співзвучного з советською ідеологією письменника треба було б ушанувати як слід, але... у Бруха, певно, були інші міркування, інші вказівки згори.

З глибоким неспокоєм у душі спостерігав я за процесом активізації нашого колективу. З кожним днем усе ширші кола людей втягалися в колovorot так званої »громадсько-політичної роботи«, і я з острахом очікував того дня, коли Брух, нарешті, викличе мене на авдієнцію до парткабінету, — на авдієнцію, після якої я теж стану активним...

— Що знає він про мене? — питав я сам себе в тисячний раз, роз'яtringючи власний неспокій: — Чи зв'язує він моє ім'я з іменем розстріляного большевиками Степана Ромашка?

Я володів пером і словом, в юнацьких роках був знаним в університеті промовцем. Знає про це Брух чи ні? Правда, я мав для ока маленьке громадське навантаження, — був страхделегатом, і обов'язком моїм було відвідування від імени місцевкому хворих співробітників, що мешкали в моєму районі.

Але Брух міг потягнути з мене значно більше... Чи не сьогодні, бува, покличе він мене для розмови сам на сам? Так думав я щодня, а Брух... чомусь не кликав мене...

Тихо... Ритмічно-заспокійливо стукотить на моїм нічнім столику годинник. Моя запущена,

давно небілена кімната потопає в заспокійливій півтемряві. Крізь розчинену квартиру ллється невпинний потічок лагідного повітря червненого світанку. Ледь-ледь ясніє вікно.

Давно вже заснуло хворе немовля моїх сусідів, давно минула третя година ночі, а я ще й не починав спати...

Я... розмовляв із Брухом... З яскравістю, що перевершує дійсність, я уявляв собі його бліде асиметричне обличчя, неслухняний чуб неохайного, буйного волосся, неприродно-великі жовтої кости зуби і... очі... Маленькі, чорні, глибоко-заховані, гострі й пекучі, неначе вуглики, вони пильно вдивлялися в глибіню моєї душі, вони нишпорили на самому її дні, вимагаючи відповіді...

— Що ж, товаришу Мещерський, ви собі наївно уявляєте, що я не знаю, хто ви такий?

— Ні, я цього зовсім не уявляю — відповідав я роблено-спокійним тоном: — Ви, напевно, думаете, що я потомок князів Мещерських, але це — неправда...

Я знав, що в спецсекторі є доноси, ніби я — князь, і рішив вибити хоча б цього козиря з Брухових рук, бо ж я й справді не був князем.

Брови Бруха миттю піднеслися трикутниками вгору, очі блискавкою загорілись, розширились, стали великі й нестерпно пекучі. Вони занурились у саму глибіню моїх очей, вони нишпорили, шукали і... бачили мене наскрізь...

Я, увесь я, — з усім моїм минулим, з моїми захованими під слимакову хатку переконаннями — стояв, переминаючись з ноги на ногу. Я був зовсім прозорий, і Брух читав у моїй душі, як у розкритій книзі...



— Князь? Ні, я знаю, що ви не князь... Але саме тому, чому ж ви боролися проти пролетарської влади? Чому саме українській національній революції віддали цвіт вашої молодости? Чому?!? Відповідайте!

Я мовчав. А Брух, поставивши це питання і простягнувши вперед свої тонкі й довгі, як у музики, пальці, почав обмацувати мене, як лікар, від голови до самих п'ят. Руки в нього були слизькі й холодні, як у мерця, а довгі, тонкі й білі пальці дотикалися мені до самого серця, прагнучи розірвати його на дрібні шматочки... Скутий жахливим чуттям власної нерухомости, я всім еством своїм хотів крикнути... і не міг... Я бачив над собою хижий оскал Брухових зубів, я бачив, як в асиметричній усмішці кривилося його обличчя, спотворюючись від садистичного задоволення...

І раптом я відчув, як пальці його, перетворившись зненацька в пазурі-щупальці, розірвали, нарешті, тремтячу оболонку мого серця... Я бачив, як обличчя Бруха, зберігаючи всі свої характеристичні риси, перетворилося в потворно-звіряче, а сам Брух, обернувшись у дракона, плигнув мені на груди і, притулившись своїм хижим ротом до мого роздертого серця, почав смоктати мою кров, все глибше в'їдаючись у моє тіло своїми гострими пазурями-щупальцями... О, як же напиналося, як тремтіло тоді моє тіло, як тремтів я весь!

Ритмічно-заспокійливо стукотів на моїм нічнім столику годинник. Моя запущена, давно небілена кімната була залята сліпучим промінням сонця. Угорі, над самим вікном величез-

ний павук, зручно вмовстившись у своїй мережаній домівці, висмоктував життєдайний сік із тіла охопленої його цупкими щупальцями мухи... Тіло мухи напиналось, тремтіло, і зудіння її — пронизливе й галасливе, здавалось, заповнювало весь мій мозок... усю мою хату... весь світ...

— З-з-з-у... з-з-з!

Я лежав горілиць на своїм неохайнім ліжку, і холодний піт тоненькими струмочками, неначе сіткою, укривав моє тіло.

— З-з-з-у! З-з-з!

У мене з'явилося непереможне бажання негайно звільнити муху з пазурів павука; я розумів її біль, я так гостро відчував її муку, як ніколи раніш... Різким рухом я сів на ліжку, з огидою відчуваючи, як липне несвіжа білизна до змоченого рясним потом тіла. І в ту ж таки мить незнайомий чоловічий голос у коридорі спитав:

— Не знаєте, — дома Мещерський?

А слідом: стукіт, — рішучий, діловий стукіт людини, якій ніколи...

— «Арешт!» — бритвою розрізала ця здогадка все моє ество, і тоді Брух-дракон, що пив мою кров, став зрозумілим, неминучим і навіть закономірним. Уже не треба було звільняти мухи з пазурів павука! Я вдягався короткими, нервовими рухами, нічого не відповідаючи на стукіт... Хотілося виграти ще хоч хвилину... хоч пів хвилини...

Двері тремтіли від стукоту, а я ковтав пересохлим горлом власну слину і не попадав рукою в рукав...

З рішучістю крайньої розпуки я відчинив двері...

Переді мною стояв старий незнайомий чоловік із текою під пахою; обличчя його було нервово, незадоволене, очі гострі. Мій мозок опекла блискавична згадка про те, що тепер, у зв'язку з масовими арештами, бракує озброєних агентів НКВД, і тому по-цивільному вдягнені агенти забирають людей з помешкання, зі служби або й просто з вулиці. Я був переконаний, що почую відомий стандарт такого арешту: «Слідуйте за мной!»

— Я... ніяк не можу застати вас дома, — з докором почав мій несподіваний гість: — А тим часом я зв'язав себе словом честі, що передам листа особисто вам, — до рук власних, як то кажуть...

І він усміхнувся, показуючи два ряди бездоганно-білих і надто рівних, — мабуть, штучних зубів. Гострий вираз очей миттю зник кудись, а може... може, його й не було зовсім? Може, то моя розбурхана нічним кошмаром фантазія намалювала його?

Зовнішність мого несподіваного відвідувача цілком заслуговувала на назву «приємної»: високий, ставний, загорілий, бідно, але підкреслено-акуратно вдягнений, з підстриженим «піточкою» волоссям і сліпучо-білими перлинами вставних зубів, — він робив враження «колишньої людини», яка й після революції сумлінно заробляє свій скромний кусень хліба насущного, сумлінно чистить свої зношені черевики, сумлінно латає ще за царя пошитий костюм.

— Прошу, заходьте до моєї берлоги! — сказав я, а сам подумав: «Ось що значать розгойдані нерви! Старий симпатичний чоловіча з «колишніх людей», а я... казна-що вигадав!»

І я ввічливо запросив гостя сісти.

— Я, бачите, сам з Одеси, а тут лише проїздом на тиждень... І... де ж це я подів листа?!? — заклопотано бубонів гість, сівши біля столу та ретельно обмацуючи всі свої кишені: — Це, бачите, лист до вас від... Колодяжного Петра...

Він зиркнув мені в очі, продовжуючи свої ретельні розшуки.

— Від... Колодяжного? — здивувався я.

— Так! Від нього!

Листа в пом'ятому коверті, нарешті, знайдено в портфелі, і, коли він опинився в моїх руках, я спитав:

— Ви дозволите?

— А якже! Якже! Читайте, будь ласка! Я ж за тим і прийшов, щоб...

Кінця його речення я не чув, бо рядки, писані рукою вірного друга й супутника молодих літ, полонили всю мою увагу.

»Павло! Я давно вже не писав тобі, але ти не гнівайся, бо розумієш... Але тепер є важлива справа, про суть якої дізнаєшся від пред'явника цього листа — Івана Петровича Деревія«.

Підвівши зненацька очі від папірця, я скопив гострий вираз Деревієвих, пильно спрямованих на мене очей. Це була коротка, як блискавка, мить, але вона була, і цього було досить... Я міг бути прозорим під тиском Брухових очей в кошмарі-галюцинації щойно пережитої ночі, але тепер... Ні!!! Ні, ні! Я не дамся!

Витягнувши з бічної кишенки зубочистку, я дочитував листа, флегматично колупаючи в зубах.

»Можеш ставитися до Івана Петровича з тим довір'ям, на яке заслуговував я: це своя людина. Про твоє рішення в згаданій справі перекажеш мені через нього. Твій ПК«.

Оце »ПК« — Петро Колодяжний — було аж надто добре знайоме мені, а прочитані рядки були писані власною рукою Петра, і в цьому я не мав жодного сумніву.

Іван Петрович усміхався, показуючи мені надто білі перлини своїх штучних зубів, очі його по-старечому зіщулились, і не було в них і натяку на той гострий, як лезо ножа, блиск.

Але ж я його бачив, і цього було досить! Я не тільки бачив, — я відчув його! Недбалим рухом кинувши листа до шухляди, я глянув на годинника і з підкресленим поспіхом почав виконувати цілу низку зв'язаних із ранішнім одяганням дрібниць.

— Вибачте, будь ласка! — для більшої переконливості водночас додав я: — Самі розумієте, — я можу спізнитись на роботу!

— Розумію! Розумію! А якже! — з перебільшеною запобігливістю відгукнувся гість: — Мені вже ота совдисципліна у самісіньких печінках сидить!

— Що ви кажете?!? А я, уявіть собі, є великим прихильником суворої дисципліни, — переконано відповів я, зав'язуючи краватку перед дзеркалом. Я зачинив вікно і, взявши портфель з полиці, рішуче попрямував до дверей.

— Коли ж ми з вами поговоримо »по душам«? І... де? — продовжував гість, коли ми вдвох спускалися брудними сходами вниз. (Слово »де« було наголошено): — У вас сусіди — комуністи?

— Так, комуністи і прекрасні люди, але яке нам діло до сусідів?!? Приходьте... — Тут я зробив павзу: — Сьогодні середа? Приходьте... хоч би й у неділю в п'ятій годині до мене! Згода?

— Згода! — відповів Деревій, але здавалося мені, що він почував себе не зовсім у своєму кориті.

Ми »дружньо« потиснули руки, і я підтюпцем побіг до трамвая, а думки, мов те листя осіннє за вітром, безладно кружляли в моїй голові.

## Скупий лицар

— І хто вам сказав, що ви старий? — мило усміхаючись, питала Маруся, попиваючи чай з маленького порцелянового горнятка. — У вас розкішна чуприна густого, хвилястого й зовсім ще не сивого волосся, у вас енергійний смаглявий профіль, власні здорові зуби й висока, гарно збудована постать. І... знаєте, мені здається, що наша Серафима, незалежно від Брухових інспірацій, щиро захоплюється вами.

— А ви? — зовсім несподівано для себе спитав я, з-під чола вдивляючись у чарівну глибіню грайливо примружених сірих з іскринкою очей.

Ми сиділи в чистенькій, як дзеркало, кімнаті Марусиної тітки, де, як завжди, пахло резедою, чебрецем, материнкою і ще якимись травами, назов яких я ніколи не міг запам'ятати... Ми пили чай з малесеньких горняток, а Марусина тітка — старенька, кругленька й маленька — то з'являлась заклопотана, дбайлива й метушлива, як завжди, то знову непомітно кудись зникала...

— Я? — розгублено перепитала Маруся: — Я вже не перший тиждень захоплена моїм нареченим, і ви це добре знаєте!

— Так! Знаю! Давно з ним бачились?

— Вчора...

»Тепер зрозуміло, чому ще й сьогодні випро-

мініюється щастя з її обличчя, очей і всього її ества», — так подумав я, а голосно спитав:

— І... довго він тут був?

— О, на цей раз довго: цілий тиждень! Удень він був дуже перевантажений різними службовими дорученнями, але зате ввечері ми ходили вдвох до міського парку, до театру, до кіна... Бачили, між іншим, »Петра Першого«, а останній вечір, учорашній, провели в тітки, — доповідала мені Маруся, хоч я, здається, нічим не виявив зацікавлення, як саме вони використували свій час...

— Скажіть мені по-правді, Марусе, ви... щасливі?

— Я й сама не знаю... Я хочу бути щасливою... — вона зробила невеличку павзу, неначе для того, щоб як слід упевнитись у можливості щастя: — Я хочу бути щасливою наперекір Брухові та вимушеним деклямаціям, наперекір моїй в'їдливій сусідці — »сексотці\*») та чергам за пшоном і нафтою, наперекір страхові й жалюгідній мізерії нашого злиденного життя... І... ви знаєте, що вчора ввечері мені навіть почало здаватися, ніби я перестала боятися...

Вона замовкла: вичерпалась. Мабуть, очікувала репліки з мого боку, але я вперто мовчав. На столику білили забуті порожні горнятка, а з вікна плила заспокійлива прохолода вечора, і аромат метеолів, перемагаючи запах сушених лікрослин, п'янив, заколисував і обіцяв... Обіцяв тій, що вчора, під впливом щастя, переста-

---

\*) »Сексот« — скорочення; повністю — секретний співробітник НКВД — по-російському, а по-українському — таємний співробітник НКВД.



ла боятись... А мені той аромат метеолів уперто нагадував солодкавий запах свіжого трупа. Він мене гнобив і, шукаючи від нього порятунку, я підвівся і рвучко зачинив вікно. Уп'явшись у кут кімнати, сірі широко розплющені очі промінились вогнистими іскринками переможного щастя: о, їм, напевно, ввижався широкий шлях, густо посипаний рожевими пелюстками троянд, бо вони й не зауважили, що я зачинив вікно...

— До речі, про деклямації, — продовжувала Маруся їй одній відому нитку думок: — Вони ось-ось припиняться, хоч Брух і має твердий намір зробити з мене декламатора обласного масштабу, але... він ще раз пошиється в дурні.

— Чому? — сухо-уривчасто спитав я, вимірюючи по діагоналі маленьку кімнату. На цей раз мене не тішило те, що Брух знову пошиється в дурні.

— Тому що наступної суботи Олександр приїде сюди востаннє...

— Як це востаннє? — хрипко перепитав я.

— А дуже просто: — Ми тут одружимося, і я... покину працю в тресті й виїду з чоловіком назавжди до глухої провінції... Праця агронома нерозривно зв'язана з провінцією: самі знаєте!

Я швидко, але зовсім мовчки відчинив вікно: нехай хоч і з солодкими метеолами, але повітря!

А сірі очі, здивовано розширившись під дугами брів, стежили за мною зосереджено й уважно.

— У мене до вас маленьке прохання, — заговорила вона знову після невеличкої павзи, і голос її бринів саме тими милими грудними

нотками, які звичайно так зачаровували її слухачів: — Ми рішили, крім офіційного запису в Загсі\*), взяти також і церковний шлюб... Розуміється, таємно... Тітка вже домовилася зі знайомим священиком... Жодних повідомлень про шлюб! Жодних гостей! Ви собі уявляєте, що б це сталося зі мною і з ним, якби «спецвідділи» наших установ якось дізналися про те, що ми... вінчалися в церкві!!! Жах!

На якусь хвилинку Марусине обличчя погасло, закам'янівши в цілковитій нерухомості, і стало таким загострено-суворим, як у мертвої.

— У чому ж саме полягає ваше прохання? — роблено байдужим і рівним голосом спитав я: — Мені здається, що я вже й сьогодні біля вас... зівсім зайвий...

— Ні!!! Ви маєте тримати наді мною вінець, — саме ви, і ніхто інший! А над ним триматиме вінець один його знайомий, старий чоловік, колишній дідич, а тепер скромний співробітник Одеського облстатбюра. Після вінчання, що відбудеться у восьмій годині вечора в суботу, ми повечеряємо всі четверо, — себто ви, Олександр, я та Деревій — у тітки...

— Де-ре-вій?!? Іван Петрович? — хрипко перепитав я: — Деревій?

— Так! А ви звідки його знаєте? Він же в Одесі мешкає і має приїхати сюди разом із Олександром...

— Ви помиляєтесь! Деревій уже тут... І я розказав Марусі про подію сьогоднішнього ранку, поминувши, сам не знаю чому, зміст мого нічного кошмару-галюцинації, але зате доклад-

---

\*) Установа, що реєструє народження, шлюб, розлуку й смерть: «Запис Актів Громадянського Стану».

но спинившись на моїх інтуїтивних підозріннях щодо особи Деревія.

— І ви вважаєте цю людину за таємного співробітника НКВД лише тому, що на якусь мить вираз його очей здався вам »надто гострим«!?! Стидайтесь! Ми справді незабаром усі збожеволіємо, і... тоді навіть мою тітку вважатимемо за »сексотку«! Ручуся, що ви погано спали цю ніч, а якщо й спали, то вам снився Брух...

— Ви попали в саму точку, бо мені справді снився Брух... Але... Послухайте мене, Марусе, чи не краще було б, якби дружбою Олександра був... не Деревій, а, скажемо, Завада... Я можу з ним поговорити, а він уже, напевно, не видасть нас...

— Ну, як ви не розумієте, що ваша пропозиція не витримує жодної критики! Поперше, Завада — наш співробітник, і тому вже небажаний. Подруге, Олександр з ним зовсім незнайомий, а Деревій, хоч і старий, але друг...

— Гм... А як давно він цього друга знає?

— Недавно... Але ж Деревій — колишній дідич, дворянин і знав Олександрового татка — теж дідича. Хіба така людина продасть себе? Покиньте! Не хочу й слухати!

Широким, нервовим кроком я вимірював малесеньку тітчину кімнату по діагоналі, відчуваючи, що логіка й здоровий сенс — на боці Марусі. І мені було моторошно саме тому, що я не міг виставити жодного обґрунтованого аргументу на захист моєї позиції, підпертої лише інтуїцією. А Маруся тим часом, забувши про те, що не зайво було б спитати мене, чи згоден я тримати вінець над нею, снувала далі рожеве мереживо щастя: про Олександра, про його здібності та вдачу, про тихе, затишне помеш-

кання на березі річки, яке чекає на неї, про сад великий, густий і запущений, що має нагадувати їй дитинство і татків сад... і гойдалку, і мене в студентській уніформі.

Я слухав, і мені до болю хотілось, щоб вона замовкла.

— Ну, а як же там »Скупий Лицар«? — розірвала, нарешті, тітка Марусине рожеве мереживо, увійшовши до кімнати з глечиком у правій руці: — Кому молочка козячого?

Це була старенька кругленька жінка, що дуже нагадувала три поставлені одне на одне яблука: спідне, найбільше й дещо подовгастої форми, що нагадувало літеру »о«, середнє — зовсім кругле й меншого розміру, а верхнє — маленьке, кругленьке і... печене. Саме оце печене яблучко й репрезентувало голову та вкриті сіткою рясних зморщок, але ще й досі рум'яне й симпатичне обличчя Марусиної тітки.

— Кому молочка козячого?

— Дякую! Я козячого молока не п'ю! — з притиском відповів я старенькій, але, спохопившись і зрозумівши свою нетактовність, додав: — А щодо »Скупого Лицаря«, то дійсно, пора б уже й починати!

Я миттю пригадав собі, що я був запрошений сьогодні до тітки для того, щоб заслухати генеральну репетицію »Скупого Лицаря« Пушкіна, якого Маруся наступної суботи мала декламувати на клубній сцені нашого тресту.

— У суботу відбудеться остання декламанія Марії Ромашко, — врочисто-тихо сказала Маруся, підвівшись із-за столу: — Тільки, крім нас трьох, ніхто не знає, що вона — остання; ніхто не знає, що тієї ж таки суботи ввечері Мару-

ся Ромашко вінчається; ніхто не знає, що вона взагалі має нареченого...

— Скажіть мені! — звернулася до мене тітка: — Чи є де на світі ще хоч одна така жінка, що вміла б так тримати язичка за зубами, як моя Маруся? Саме такою була її мати-покійниця, а моя сестра наймолодша (царство їй небесне!): тиха, мовчазна, уся в собі захована...

— Я хочу, — перебила стареньку Маруся, — щоб моя остання деклямація зробила особливо сильне враження, і тому вперто над собою працюю: вже знаю «Скупого Лицаря» напам'ять, вже продумала й опрацювала кожне речення, визначила всі павзи, а тепер... прошу вас обох заслухати мене!

З цими словами вона зникла за дверима, що вели до кухні, а за пару хвилин з'явилася знову... Але... що це?!? Маруся була вдягнена в чорний старенький чоловічий «шляфрок» на зразок того, якого носив колись безсмертний герой безсмертного твору Гоголя — Плюшкін; на голові була позичена в самого Плюшкіна шапочка-ермолка, під якою якимось чудом заховалося все русяве багатство її волосся. Та фантастична шапочка-ермолка забрала разом із волоссям значну частину Марусиної жіночости: обличчя стало хлоп'яче і відразу ж таки нагадало мені Марусиного татка.

— Що це за маскарад? — спитав я: — Ви думаете в такому вигляді з'явитися в суботу на сцені?

— Точно в такому вигляді, лише додавши гриму на обличчя!

Єдиний тітчин фотель Маруся поставила в кут кімнати, а нам обидвом сказала сісти на стільцях у протилежному куті. Ми підкорили-

ся її команді, неначе школярі. Погасивши світло, вона дуже довго вмощувалась у тому фотелі, вовтузилась, як та курка в гнізді, аж мені надокучило чекати...

— Світло! — скомандувала, нарешті, Маруся, і я слухняно виконав її розпорядження.

Перемагаючи біль в очах від яскравості світла, я дивився й очам не вірив: у куті кімнати сидів невеличкого росту незнайомий старець. Дугою зігнута спина, тремтяче, витягнене вперед обличчя, випнуте підборіддя, насуплені брови, що неспроможні заховати пажерливого блиску живих, наповнених пекучою пристрасстю очей, тремтячі руки, що надмірно цупко трималися за поруччя фотелю... Я забув про все, перетворившись у зір, і раптом я почув кашель:

— Кхи! Кхи-кхи! — Акхи! — Це кашляв старець...

Севодня я в шестой сундук

(Сундук ещо не полний)

Горсть золота накопленного всипал!!!

Щаслівий день!

Мороз пробіг по моїй спині, бо це був замогильний голос глибокого старця, бо це був шепіт беззубого, бо це був переможний тріюмф охопленої шаленою пристрасстю істоти, що посунулася ще на один крок на тернистім шляху до божевільної, самим собі поставленої мети.

А замогильний шепіт тим часом снував далі нитку своїх думок, то зриваючись і безсило завмираючи в ледве чутному »*pianissimo*«, то знову відроджуючись і досягаючи в »*crescendo*« наповнених пекучою пристрасстю строф дивних висот виявлення свого людського »я«. Досягнувши тих висот, голос бринів надтріснутим стариківським фальцетом і знову зривався в потугах, що пе-

ревищували сили виношеного пережитими роками організму. Жоден юнак на світі ніколи не кохав дівчини так, як він кохав своє золото! Жоден коханець не здригався від дотику до тіла своєї коханої так, як здригався цей дугою зігнутий старець, всипаючи ще одну жменю червінців до неповного ще шостого «сундука» і пажерливо приглядаючись до їх золотавого відблиску! Якою переможною симфонією бриніло для нього їх перлисте, металево-грайливе брязкотіння!

О, кожна монета мала свою історію! Кожна була від когось одержана... кимось своєчасно невікуплена... кимось гірко оплакана! Але сльози давно вже не зворушували його! З яким почуттям своєї незаперечної вищости, з якою зневагою ставився він до людських страждань, до гордості й чести, до слави, ненависти й любови!

Якось удова прийшла просити милосердя іменем своїх дітей-сиріт... Вона благала зглянутись і з боргом трохи почекати... Наївна жінка! Вона так довго стояла на колінах під дощем...

»Шол дождь і перестал...

Она... не уходіла...«

Але він не зглянувся! І це саме тому, що він знає ціну людям і зневажає їх! А за що мав би він їх поважати, коли **все, абсолютно все він може купити за своє золото?!?** Любов, честь, гордість, сумління і славу! Яка необмежена могутність, який божевільний захват!!! Яке щастя!!! Який переможний лет над людьми! Сталевим упевненим блиском іскрилися хижі очі скупного лицаря з-під похмуро нахнюплених брів.

Я не раз читав цей твір, і я знав, як і кожна культурна людина, що «Скупий Лицар» (як і

»Дон-Жуан«) не був оригінальним твором Пушкіна, а лише інтерпретацією твору світової літератури, але я вперше у виконанні Марусі зрозумів усю його глибину. Я був приголомшений, і мені забракло слів, коли Маруся, закінчивши деклямацію, з німим запитанням глянула мені в очі... Вона нерухомо сиділа в позі скупого лицаря, неспроможна вийти зі стану власної гіпнози... Я підвівся... Повільним кроком наблизившись до фотеля, я кріпко-кріпко стиснув маленькі пальчики скупого лицаря і тихо й побожно поцілував його в чоло.

Маруся залишилася ночувати в тітки; вони вдвох мали відбути врочисту нараду щодо шлюбної сукні, яку шила власноручно сама тітка.

У цім важливім питанні консультація моя була непотрібна і... саме тому тієї ласкавої й лагідної, як Марусина усмішка, ночі я поплентався тихо й самотньо додому. Розрізуючи тьмавий оксамит нічної тиші раз-у-раз розкидуваним намістом задьористо-грайливих дзвінків, трамваї один за одним обминали мене. І були вони яскраво освітлені й гостинно порожні, але я вперто йшов пішки: мені ж бо так потрібно було побути в товаристві з моїм власним »я«. А в трамваї, навіть і зовсім порожньому, все ж таки є кондуктор, який мені заваджатиме.

Ідучи повільним кроком додому, я бачив Марусине личко в позиченій у Плюшкіна »ермолиці« і думав про її непересічні артистичні здібності, які так довго й так старанно ховалися під слимаковою хаткою скромної креслярки, і які силоміць витягнув на світ Божий... Брух!



Витягнув, щоб віддати їх на службу «батьківщині соціалізму», щоб розквіт їх сприяв знищенню «залишків капіталізму в свідомості людей», згідно з кремлівською директивою.

Краще б умерли ті здібності разом із нею, аніж служити ворожій стихії! — так завжди думав я, але до сьогоднішнього дня я не бачив жодного виходу з тієї сліпої вулиці, в яку завів Марусю Брух, бо... як припинити Марусині виступи? Після «Скупого Лицаря» Пушкіна, вона дістане розпорядження деклямувати Маяковського, Фурманова або Островського «Как закалялась сталь», і... що зробить із нею Брух, якщо вона категорично відмовиться?!? Доля її у великій мірі залежала ще й від того, чи поінформований Брух про її татка й про мене... Я мимоволі здригнувся.

Аж ось само життя влаштовує Марусі вихід зі сліпої вулиці. Вихід несподіваний, геніяльно простий і саме тому блискучий: Маруся виходить заміж, а це советськими законами не заборонено. Вона їде з чоловіком на провінцію, покинувши працю в тресті. Вона оселиться десь на березі річки. І... що може заперечити Брух? Нічогісінько! Шах і... мат! А там стихія кохання й материнства проглине її всю без останку. Про деклямації лишиться тільки спогад! А... про мене? Про мене теж лишиться тільки спогад... І... що я можу заперечити? Нічогісінько! Шах і... мат!

Я з огидою відчув, що в цій дивній ситуації мої прагнення збігаються з Бруховими... Ні Брух, ні я заперечити нічого не можемо! Хоч і хотіли б...

## Брух заперечує

Зіскочивши з трамвая на останній зупинці та зиркнувши на годинника, я діловим кроком попрямував до будиночка тітки добре знайомими покрученими вуличками передмістя. Сонце не пекло більше; воно лише загрівало людей пестливою ласкавістю сумом просякнутих цілунків, переможно тримаючись над обрієм пів восьмої вечора...

Я почував себе якось ніяково в білій, підкреслено врочистій сорочці з надто високим крохмальним комірцем та в чорнім, не менш урочистім костюмі, що служив мені вірою й правдою ще з часів минулої світової війни і був моїм єдиним вихідним убранням.

Почуття прозорости просякало мене наскрізь: мені здавалося, що зустрічні люди підозріло оглядають мене, що вигляд мій без слів зраджує мою таємницю... Білі шкіряні рукавички, що збереглися ще зі студентських часів, були захищені на саме дно бічної кишені, і я чомусь до болю гостро відчував їх присутність... Минаючи порослий травною майданчик, я саме про них і думав... Це ж саме сьогодні й саме в цих рукавичках мав я тримати вінець над Марусиною русявою головою... Я уявив собі її в білій шлюбній сукні, із сяйвом білого газу над русявим багатством її буйного волосся... Я уявив собі високого, кріпко збудованого смагляво-

го брунета поруч із нею, і... гострий, як ле-зо меча, біль електричним струмом розрізав мое ество... Щоб утекти від цього болю, я поспішив намалювати собі уявно того, хто сто-ятиме зі мною поруч... Сиве, підстрижене ші-точкою волосся, сліпучо-білі перлини вставних зубів і надто переконливий вигляд порядности, пристійности цього типового представника «ко-лишніх людей» раптом нагадали мені, що на п'яту годину вчора в неділю ми призначили з ним побачення... Цікаво, чи знав він тоді, що побачиться зі мною раніше, ще в суботу, у восьмій?

Так думав я, мимоволі прискорюючи крок, бо ж було вже після пів восьмої, а я добре знав, що на мене чекають... Хто саме чекає на ме-не, цього я з певністю не міг сказати, бо дехто мав піти до священника раніше, дехто пізніше, розуміється, пішки, щоб не звертати на себе жодної уваги... Я чомусь рішив, що са-ме »три яблучка« чекають на мене, і згадка про цю милу людину хвилиною несподіваного тепла загріла мою душу.

А ось, нарешті, й мета моєї подорожі — в полі зору! Густо вкритий диким виноградом будиночок виглядав, як грибок з-під зеленого гілля двох розлогих дубів, які, мов ті чуйні вартові, стояли обабіч.

Я рішуче подзвонив... Заливчасте гавкання Вовчика відповіло мені... Минула хвилинка, друга, третя, але, крім гавкання, я не міг за-уважити жодних ознак життя... Я дзвонив настирливо й різко, але... »три яблучка« так і не вийшли відчинити мені... Тоді я обійшов будиночок довкола... У садку під деревами паслася коза, на малесенькому подвір'ї купа-

лися в поросі кури, а в хаті заливчасто й невпинно гавкав ув'язнений Вовчик...

Я знав, що з протилежного боку будиночка є двері, які ведуть у маленьке мешкання з двох кімнат, де живуть... люди... Але... чи міг я до них звернутися за поясненням? О, ні, ні! Мені треба було за всяку ціну якнайшвидше зникнути, поки гавкання Вовчика не привабило уваги до всього цікавих сусідок... Зовні спокійно, повільно й тихо вернувся я до трамвайної зупинки назад, але до трамвая не сів і до міста не поїхав... Якась сила тримала мене прикутим до дерев'яної лавки на зупинці, якийсь внутрішній голос нашіптував мені, що хтось має вернутися з міста, і я чекав...

А тим часом червневий день ліниво міняв свій одяг; і ось, нарешті, настав момент, коли він соромливо скинув яскраво білі, золотом мережані шати, а натомість повільно й урочисто вдягнув інші, — синім шовком вишивані, яснісірі, широкі-широкі й легкі, як дим...

Але я цього майже не бачив. Я закам'янів. Сидячи на лавці крайньої зупинки, я пажерливо ловив очима кожний трамвай: чейже кожний ніс у своїх обіймах когось із центру... Але все це були чужі, непотрібні мені обличчя, і я чекав далі...

І так минали години... Синім шовком вишивані, як дим, легесенькі, яснісірі шати червеневого вечора непомітно змінилися густим, синьо-чорним оксамитовим саваном літньої ночі... А я все ще сидів, усе ще чекав, мов прикутий... Нарешті, я відчув, що я не можу далі чекати, що я зараз крикну з розпачу та жаху і розкажу оцим людям, що сидять поруч зі мною, про все те, що мучить і гнобить

мене... Крикну просто тому, що порвуться до краю натягнені ниточки моїх нервів... Саме в цю хвилину до зупинки м'яко під'їхав черговий трамвай, і в розчиненому, яскраво-освітленому вікні його я зауважив... печене яблучко... а за хвилину всі »три яблучка« вже сиділи поруч зі мною на лавці... Вони були сьогодні особливо врочисто вдягнені, і всі три сиділи на своєму місці, але верхне-печене здавалося мені... перепеченим... Неначе від надто довгого сидження в печі, зморшки на його шкірці стали особливо глибокими, а сама шкірка почорніла, покоцюрилась і зсунулася вниз, безсила й позбавлена життєдайного соку...

— Нема! — відрізала тітка і, пробігши недбалим оком по моїй врочисто вдягненій постаці, додала: — Не приїхав! Ні ранішнім, ні вечірнім поїздом! Ви не гнівайтесь, що ми не лишили вам записки в дверях, але... самі розумієте, — мало хто міг її прочитати! Ми обидві просили Деревія, щоб залишився почекати вас, але він чомусь рішуче відмовився... А я, сказавши вам по правді, поїхала з Марусею на вокзал тому, що вона, бідна, була в дуже тяжкому стані, і я не хотіла залишати її саму... Деревій — не в рахунок! Він чужий чоловік! Та й... не подобається він мені!.. Душа не лежить до цієї людини, а чому — й сама не знаю...

— Він їздив із вами обома на вокзал? —

— Так! Причепився, як той реп'ях! А от почекає вас не захотів!

— Гм... А... що він казав?

— Казав, щоб не хвилювались... бо, якби з Олександром щось неприємне сталося, то він

дав би телеграму, а якщо мовчить, то значить завтра, напевно, приїде...

— Де Маруся?

— Поїхала, бідачка, додому... У білій шлюбній сукні... з чорним смутком у душі...

Тієї ночі я довго блукав довкола будинку, де жила Маруся; я бачив світло в її вікні, але я не насмівся постукати... Я уявляв собі її в білій легкій сукні, — у шлюбній сукні, шлюбної ночі саму... Я був переконаний, що вона, не знявши тієї сукні, сидить, закам'янівши, і непорушно дивиться в кут, намагаючись побачити те, що заховане від неї стіною невідомого... Я бачив її всю — маленьку, пригноблену й осиротілу; я пригадав собі її мрії про маленьке затишне гніздечко на березі річки, про сад великий, густий і запущений, що неодмінно має нагадувати їй дитинство й татків сад... і гойдалку, і мене в студентській уніформі...

Я не насмівся зайти до неї вночі. Ні, ні! З труднощами дочекавшись ранку в своїй кімнаті, я побіг до Марусі рівно у восьмій, забувши всяку обережність, забувши її заборону приходити до неї...

Маруся жила на п'ятому поверсі в помешканні, де було вісім кімнат, і де мешкало вісім родин. На входних дверях я побачив за сиджену мухами табличку, яка докладно інформувала відвідувача про те, до кого й скільки разів треба дзвонити. Проти »М. Ромашко« стояла цифра »4«, і я дав чотири довгих і виразних дзвінки; не встигло ще замовкну-

ти дзеленькотіння останнього, як двері з розгоном відчинились, і на порозі їх з'явилася простоволоса мегера в розхристанім пеньюарі, що показував анемічне й зношене жіноче тіло...

— Ви збожеволіли! — безапеляційно констатувала вона: — Хто так дзвонить? — питаю я вас. Це — поперше. А подруге: вам кого треба? Ах, вам потрібно Марію Ромашко?

Підкреслена іронія бриніла в її тоні, і я злісно відповів:

— Так! Мені потрібно бачити громадянку Ромашко.

— Її нема!

Хвиля розпачу перед новою, можливо, неправною бідою охопила мене, і я рішив змінити тактику, щоб хоч щось від цієї мегери дізнатись...

— Вибачте, що я саме під час ранішнього туалету потурбував вас, але не відмовте мені в інформації, де саме можу я знайти громадянку Ромашко? Я до неї з терміновим службовим дорученням...

— Знаємо ми ваші »службові доручення«, а втім... — вона на хвилинку замовкла, оглядаючи мене з виглядом оцінщика худоби від голови до самих п'ят: — Якщо ви попросите мене як слід, то я, може, й скажу...

— Я прошу! І... я не сумніваюсь у вашій чемності!

Ще один погляд оцінщика і...

— Ха-ха-ха! Вона за нафтою в черзі стоїть!

Я підкреслено ввічливо подякував і, піднісши капелюха над головою, почав повільно спускатися сходами вниз...

Не зачиняючи дверей, мегера голосно звернулася до когось у помешканні:

— Знаєте, Маріє Семенівно, до нашої »патентованої невинности« новий любовник з'явився... Немолодий, але... цікавий! На мій смак! Люблю таких!

Я йшов униз, а вуха мої мимоволі ловили деякі вульгарні вирази з описування моєї зовнішності, красномовно переказувані якійсь сусідці, а можливо, й кільком сусідкам...

Я рішуче попрямував до паливного складу, біля якого вже стояла довжелезного різнокольоровою стьождкою черга по нафту...

Ще здалеку почув я тисячоголосий людський гамір, а над ним жіночі гістеричні вигуки... Ставши на протилежному боці вулиці, я почав уважно розглядати цю живу різнокольорову стьождку, яка, заповнивши своїми закрутинами все подвір'я паливного складу, виліталася назовні й займала собою два і пів квартали... Та стьождка жила інтенсивним, нервово-напруженим життям: вона гула, як вулик сполоханих бджіл, вона метушилась, то здригаючись конвульсійно від внутрішніх суперечностей, що розривали її, то знову випростовуючись в ідеальнім порядку... Наближалась бо вирішальна хвилина, — дев'ята година ранку, коли ось-ось мала розпочатися процедура розподілу дорогоцінної рідини, що носить таку коротку й таку переконливу назву, як **нафта!**

Нафта! Це ж вона зігнала сьогодні, в неділю, юрби трудящих на паливні склади! Без неї ж бо літом советські робітники й службовці не можуть зварити собі їсти! Вона ж бо харчує так звані »примуси«, які своїм шипінням



заповнюють повітря в мешканнях та кухнях підсоветських людей!..

Нафта! За нею в неділю не раз простоявав і я, щоразу почувавши себе щасливим, коли, після десятигодинного стояння в черзі, я вертався додому з повною бляшанкою... О, я добре знав, що таке нафта! Знав, що й Маруся стоїть за нею майже кожної неділі, але саме цього ранку я не сподівався побачити її тут...

Це ж бо був ранок тієї ночі, що мала бути... шлюбною!.. Це ж саме цій ночі назустріч ішла вона в білій сукні, пелюстками рожевих троянд завітчуючи свій шлях! Де ж вона?

Почавши від самого краю черги, я пильно розглядав людей, повільним кроком прямуючи вздовж черги до воріт складу.

— Кудя прьощ? — спинив мене наглядяч за порядком, зауваживши, що я зробив спробу просунути голову в подвір'я, де густо-густо один біля одного парилися під тиском власних тіл люди...

— Сестра тут у черзі стоїть. Хочу її змінити! У неї дома дитина плаче! Ви ж бачите, що я без бляшанки! — і для більшої переконливості я підніс догори порожні руки.

— Пусти чоловіка! Бачиш же, — він без посуду! — сказав у мою оборону старечий жіночий голос.

— Без посуду! А та сестра, може, дві має! — заперечив інший жіночий голос.

— І як то можна без жодної уваги до людини ставитись, — озвався третій, на цей раз уже чоловічий голос: — А Сталін же сказав, — «Увага до живої людини!»

— Проходьте! — великодушно розпорядився

наглядач, і, ошасливлений таким несподіваним завершенням справи, я почав з труднощами пропихатися в подвір'я...

Подолавши спротив десятків спітнілих, розгарячених тіл, одержавши десятки штовханців та лайок на додачу, я опинився, нарешті, в центрі великого подвір'я, вщерть (як чаша з вином) заповненого живим людським м'ясом... Я безпомічно вдивлявся в гущу людських облич і ніяк не міг зрозуміти, де ж тут черга, як саме йдуть її закрутини, де початок, і де кінець... Але вони — оці щасливі, що вже досягнули подвір'я, добре знали, хто за ким, як і куди крутяться вибагливі закрутини черги...

Я марно шукав білої сукні й русявого сйява над білим захмареним чолом... І раптом абсурдність подібних розшуків блискавкою відсвіжила мій мозок. Вона ж тут уже не в білій сукні, і на голові в неї може бути якась хустина, бо ж гріє сонце, обіцяючи незабаром палити...

Я знову почав нишпорити очима в натовпі людей. А чи то не вона, бува, он там, притулившись до муру, стоїть маленька, мовчазна й закам'яніла? Стоїть і не чує гомону людей, стоїть і дивиться кудись у далечінь, і не бачить того, що діється поруч... Так, так! Це вона! Це її погляд! На ній приношена синя сукня й кольорова хустинка. Кілька енергійних зусиль ліктями, кілька лайок мені наздогін, пара штовханців, і... я біля Марусі... Я в полі її зору, але вона не бачить мене... я маю сказати їй!.. Я так довго не бачив її!

Я так багато маю спитати її! А ще більше Коли це я бачив її востаннє? Вчора? Неймовір-

но! А бачив я її дійсно вчора, в суботу, після її останньої деклямації на нашій клубній сцені! Деклямувала вона й справді надхненно в костюмі, позиченому від самого Плюшкіна! Яким щастям промінилися сірі очі »Скупого Лицаря«, коли він вийшов на сцену, щоб подякувати за грім справді щирих (останніх) оплесків!

А тепер? Ось вона закам'яніла тут під муром з бляшанкою в руці... Вона не бачить мене... А на чолі між бровами залягла маленька поперечна зморшка.

— Марусе!

— Я! Ой, як же ви налякали мене! Звідки ви взялися? — немов від сну прокинулася вона.

— А яким це чином ви таку ранню чергу за нафтою спромogliся зайняти? — відповів я запитанням на запитання.

— Дуже просто! Мені... не спалось сьогодні, і я... пів третьої зайняла чергу...

— Пів третьої? — перспитав я, а сам подумав: — »А я ж якраз до другої включно блукав біля її будинку! Якби ще півгодини, то ми б, напевно, таки зустрілися цієї ж таки ночі...«

Вона замовкла. Я — теж. Гомонів стоголосий натовп довкола.

— Може, дозволите мені змінити вас?

— О, ні, дякую! — У десятій годині ранку, я вже, напевно, буду прямувати додому з нафтою...

— І, поснідавши, поїдете на вокзал?

— Так! Поїзд приходить в одинадцятій з хвилинами. Я ще якраз встигну...

Усе це говорилося безбарвним, рівним, аж надто спокійним голосом, від якого мені ста-

вало моторошно. Якимось дерев'яним здавався мені той голос...

— Чи потрібний я вам сьогодні ввечері?

— Ні! А втім... я ще не знаю напевно.

— У всякім разі я від п'ятої години вечора чекаю Івана Петровича в себе... Отже, від п'ятої до сьомої ви, в разі потреби, знайдете нас обох у мене в помешканні... До побачення, Марусе!

— До побачення! Дякую! — І знову бринів той самий дерев'яний голос, і ще більше вражала маленька поперечна зморщка між бровами, якої я не зауважував ніколи раніш.

Наступного дня десь у другій годині, ідучи довгим коридором нашої установи, я зустрів у напівтемній закутині цього коридору Марусю Ромашко. Вона майже бігла назустріч мені; але, мабуть, усвідомивши, що бачить саме мене, а не когось іншого, вона раптом спинилась і, похалцем озирнувшись довкола, прошепотіла:

— Брух до спецсектору кличе!

Я не бачив її обличчя, бо ж у цій закутині завжди панувала півтемрява, але сказаних чотирьох слів було більше, ніж досить...

»Якби це було чергове завдання на деклямацію, то він кликав би її до парткабінету, а до спецсектору«, — подумав я.

Маруся зникла за поворотом закутини, а я, остовпівши, нерухомо дивився в її порожній слід.

— Про кого так глибоко задумались, товарищу Мецгерський? — над самим вухом з грайливим кокетством запитав мене знайомий

жіночий голос... Штучно намальовані, аж надто чорні дуги брів і передчасно поспуті зуби в отворі вульгарно-нафарбованих уст... Усе це надто близько присунулося до мого обличчя, а вологий блиск великих водянистих очей так багато обіцяв...

— Про вас, Серафимо Олександрівно! — теж грайливо відповів я, і раптом відчув гарячий потиск її руки...

Ми розійшлися в різні боки, залишивши напівтемну закрутину порожньою...

Усю решту цього незабутнього дня я не міг примусити себе до праці; я досить винахідливо вигадував собі ту або іншу причину, щоб вийти з кімнати й пройтися коридором: чи не побачу я, бува, Марусі. Один раз, десь пів третьої, я навіть зазирнув до залі креслярів, де працювала вона, але над столом її на цей раз не схилилася овіяна русьвим сльвом голівка, а недбало покинутий рейсфедер лежав на самому крайчику стола і, здавалося, ось-ось упаде...

»Арештована! Чейже до спецсектору не раз уже кликали для арешту!« — ця думка вогнем опекла мій мозок, зіллям-отрутою залляла мою кров, і лише величезним зусиллям волі я примусив себе вернутися назад до своєї робочої кімнати, сісти за стіл і зробити вигляд, ніби я працюю... Я постановив дочекатися кінця робочого дня, щоб не зраджувати себе... Я раз-у-раз поглядав на годинника, і хвилини здавалися мені роками... Чи, може, й справді вони були роками, бо... коли різке дзеленькотіння сповістило, нарешті, про закінчення робочого дня, я відчув не лише болю-

чий удар по моїх нервах... Ні, ні, не лише удар! Я відчув, що минуло справді багато-багато часу, що минула ціла вічність, протягом якої я зрозумів, що в особі тієї сіроокої русьвки я втрачаю все, абсолютно все, що я ще маю в житті...

Я підскочив і, забувши прибрати папери зі стола, забувши подбати про вираз мого обличчя, пішов до дверей Марусиної кімнати, з трудом примушуючи себе йти повільно... Опинившись під дверима, я не наважився відчинити їх, а зупинившись біля вікна напроти, почав заклопотано чогось шукати в своєму досить таки великому гаманці...

Аж ось відчинилися двері, і одна за одною почали виходити Марусині співробітниці-креслярки: нафарбовані уста, підведені бровенята, напудровані носики, грайливо-кокетливі усмішки... Деякі з них здивовано зиркали на мене: я ніколи не стояв тут під вікном, ніколи не очікував жодної з них після роботи, і, хоч я й мав вигляд людини, яка щойно констатувала відсутність якоїсь важливої розписки в своєму гаманці і тепер старанно її розшукує, але вже самий факт стояння мого саме напроти дверей залі креслярів цікавив їх... Так уже влаштовані жінки! Вони, поблискуючи очима, минали мене, а я все стояв, неначе до підлоги прилипли підосви моїх черевиків, і лише витрушування гаманця рятувало мене...

Креслярі живим потоком минали мене, а надія з кожною секундою випаровувала з моєї душі, неначе рідина етеру з розкритої пляшки...

Усі вийшли, двері зачинилися, її нема... Я вже готовий був заховати гаманця до кишені

(він уже не міг рятувати мене далі), але саме в цю хвилину знову відчинилися двері, і вийшла вона... Закам'яніле жовте, як глина, обличчя, червоні повіки загострено-зосереджених на чомусь очей... Це все, що я встиг зауважити... Побачивши мене, вона заповільнила хід і, минаючи вікно, самими губами прошепотіла:

— Пів дев'ятої в тітки!..

І тоді ледве помітні вогники вдячності блиснули в її очах... Вона минула мене, а я, знову забувши про обережність, супроводжував її постать довгим, напружено уважним поглядом... Вона йшла, втягнувши голову в плечі й трошки зігнувшись, неначе тягар несла, і здавалося мені жалюгідно-маленькою... О, значно меншою, ніж була дві години тому, коли зустріла мене в напівтемній закрутині коридору.

Чи ж треба казати, що вже в сьомій годині я був у тітки?.. Маруся прийшла тільки чверть на десяту... Не пояснювала, чому спізнилась...

Малесенька, як дзеркало, чиста, так добре знайома мені кімнатка тоне в глибокій пільмі... Зачинені віконниці, замкнені двері, виключене світло... Три людські постаті за столом: вони чорніють на тлі непроглядної темряви, і навіть звиклі до неї очі не відрізняють облич... Двоє мовчать... Говорить лише один низький грудний жіночий голос, — говорить тихо, ледве чутно... І нема в ньому тієї мелодійности, яка така властива Марусиному голосові, і бринить він зовсім не так, як звичайно під час деклямації... Той голос уривається

надто часто й робить павзи зовсім не там, де мали б бути крапки, середники й коми... Хвилинами він тремтить, як у смертельно хворої, хвилинами бринить надтріснуто-дзвінко, неначе пошкоджена струна і... уривається, бо власниця його спазматично ковтає сльози, які ось-ось прорвуть греблю її терпеливості, хвилинами він шепоче розгублено й ледве чутно...

Але ті двоє, що так мовчазно припишкли за столом, чують усе; вони розуміють зміст сказаних і неказаних слів, і перед їх внутрішнім зором художній кінофільм розгортає-показує свій насичений життєвою правдою зміст... А голос жіночий, грудний і низький, уривчастий і надтріснуто-дзвінкий, а шепіт розгублений і ледве-чутний бринять переконливо, як музикальний до того фільму супровід...

— Сідайте! — сокирою відрубав Брух, коли Маруся переступила поріг спецсектору.

Сіла, ковтаючи слину, бо в горлі раптом стало занадто сухо...

Відкинувши на спинку чорного шкіряного фотеля своє тонке, перепоясане блискучим ремінцем тіло, Яків Борисович сидів за великим письмовим столом підкреслено-спокійний, упевнений і владний... Він довго розглядав припишклу на стільці Марусю, то охоплюючи її всю своїми глибоко-захованими пекучими очима, то раптом спиняючись на грудях, шиї та личку. Так розглядає досвідчений колекціонер цікавого мотиля, якого він щойно настроїв шпилькою на табличку: то схопить оком у цілому, як екземпляр певної групи, то спинить уважний погляд знавця на особливо яск-



равих кольорових крильцях... І ні жодного деталю не обмине його досвідчене, пильне й упевнене око!

О, нелегко було витримати на собі пекучий погляд Брухових очей! У горлі ставало ще сушіше, і бракувало повітря у великій кімнаті спецсектору... Здавалося, що то саме оті високі дубові шафи, вщерть набиті «справами», забирають усе повітря... А може, тут завинили три письмові столи — Бруха, Уточкіна й Дусі — та тих кілька стільців, що доповнювали умеблювання спецсектору?... А може, завинило те, що зі стін, згори на Марусю дивилися й за нею стежили очі живих і мертвих вождів революції?

»Уточкін і Дуся, мабуть, не випадково відсутні!« — подумала Маруся, і задушливість повітря стала ще відчутливішою, якоюсь просто таки пекучою, як і погляд невідривно-спрямованих на неї живих очей...

Усміхаючись, як завжди, в правий бік і показуючи весь асортимент своїх надто великих жовтої кости зубів, Брух залюбки спостерігав, як мінилося Марусине личко... Куди зникла властива йому мармурова блідість? Натомість з'явилися пасма гарячкового рум'янцю, і це — в умовах цілковитої мовчанки; а як же мінитиметься це личко далі, коли почнеться розмова?!?

О, насолодо від усвідомлення необмеженої влади над людьми! Повну чашу твоєї жагучо-солодкої отрути випив до самого дна. »Скупий Лицар«, так яскраво інтерпретований Пушкіним, так талановито відтворений оцією маленькою сіроокою русявкою! Пажерливо й захланно щодня ковтає Брух жагучий, п'янкий і со-

лодкий нектар твоєї отрути! Він, як і »Скупий Лицар«, зневажає людей... А за що, за які якості мав би він їх поважати, коли все, абсолютно все підкоряє він страхом! Любов і честь, гордість, сумління і славу! Яка насолода усвідомлювати свою могутність! Який божевільний захват! Яке щастя! Золото і... страх! Два засоби до однієї мети! Сталевим блиском переможця іскряться Брухові пекучі очі, охоплюючи зграбну постать Марусі... в цілому і в деталях... Він — владар над її життям і смертю, щастям і розпачем горя, над її талантом, душею і тілом! О, він спрямує її життя на бажані для нього рейки! І, здригаючись від внутрішньої насолоди, він ставить, нарешті, питання, штучно розтягуючи слова й фіксує весь тягар свого погляду на вкритім червоними пасмами личку.

— Позавчора, в суботу, ви мали одружитись із агрономом Боярчуком... Як думаєте, чому він не приїхав? Може... іншу собі знайшов? А ви в білій шлюбній сукні бігали на вокзал його зустрічати. Не заперечуйте! Яків Брух усе знає, все бачить!

Маруся не заперечувала. Вона розгублено мовчала, спазматично ковтаючи слину... О, як же сухо в горлі, аж болить!

А Брух, витримуючи павзу, залюбки спостерігав її муки...

— Цікаво знати, чому це для вас не досить було запису в ЗАГС-і, а треба було ще й вінча-ти-ся? — розтягуючи останнє слово, спитав Брух.

Маруся мовчала... Звідки, звідки він про це знає, коли ні жодна людина в тресті не знала про її стосунки з Боярчуком?!?

— А, може, ви цікавитесь, чому саме він не прийшов, то Яків Брух може дати вам свіжі й цілком правдиві інформації...

— Цікавлюся! — відважно відповіла Маруся, глянувши прямо в Брухові пекучі очі...

— З охотою задовольню вашу цікавість... Він — арештований! — Сказав, як відрубав, і замовк...

Здригнулася всім еством своїм і затремтіла, неначе зрубана одним махом ялинка. У кутиках очей виступили дві (лише дві!) неслухняні сльозинки... Треба було їх якнайшвидше змахнути, щоб не бачив Брух, і вона це зробила.

Але Брух бачив... Він підвівся, відштовхнув свій величний фотель набік і, засунувши обидві руки до кишень штанів-галіфе, почав повільно прохажуватись по кімнаті, — від стола до вікна й назад... Марусі здалося, що він забув про її існування, і що авдієнцію вже закінчено... Але вона помилилась: це була просто чергова павза з боку Бруха, а він був не гіршим від Марусі артистом щодо »мистецтва павзи«...

Зупинившись несподівано напроти Марусі, тоном розпорядження сухо й діловито кинув:

— Пропоную вам негайно розказати про контрреволюційну діяльність українського націоналіста Боярчука! В противному разі, — розумієте?

— Так, я все дуже добре розумію, але, на жаль, я нічого не знаю про контрреволюційну діяльність Боярчука...

— Як це так? Ви жили з ним, а тепер збираєтеся переконати мене в тому, що нічого не знаєте... О, Яків Брух добре поінформований!

— Запевняю вас, що в даній точці ви маєте фальшиві інформації! — з відвагою крайнього

розпачу крикнула Маруся: — Я не була коханкою Боярчука!

— Он як! — іронічно засміявся Брух, і він, здавалося, повірив їй і був такою відповіддю задоволений: — До речі, скільки вам років?

— Двадцять дев'ять! Але яке це має відношення до нашої теми?

— Деяке має! Маючи двадцять дев'ять років, ви... — він не закінчив речення і, красномовно оглянувши Марусину струнку дівочу поstatь, спинився на її ніжках...

А вони й справді були гарні: маленькі ступні соромливо виглядали назовні крізь шкіряне мереживо сандаль, а загорілі бездоганної форми литки ніжно рожевіли з-під берегів чорної сукні... Фіксуючи ті ніжки невідривним поглядом, Брух вів далі йому одному зрозумілу нитку думок:

— Але згодиться з тим, що сьогодні ви вже були б його дружиною, якби... арешт не перешкодив...

Це була правда, і Маруся мовчала, підобгавши глибше під стілець свої ноги, які (вона це відчувала) приваблювали увагу Бруха.

— Я не маю звички заглиблюватись у галузь метафізики »що сталося б, якби«... Я тверджу лише одно: я не була ні дружиною, ні коханкою Боярчука і на політичні теми ніколи з ним не розмовляла. Ви поінформовані хибно!

Вона мобілізувала всю свою волю, напружила всю силу своєї відпорности, щоб видавити з себе це речення, щоб вимовити його цілком твердо й переконливо, щоб витримати водночас страшний погляд Брухових очей, які, покинувши ніжки, уп'ялися тепер в іскристу глибінь сірих, широко розплющених очей-озер.

І... витримала! І сказала твердо й переконливо!

Бувають моменти в житті людей, коли слова майже зовсім не існують; існує лише тон, яким їх вимовлено, та вираз обличчя й очей, що їх супроводять. А Брух був саме з тих, що вміють чути найменші нюанси тону...

— Ідіть працювати! — розпорядився він: — Але на цю тему ми з вами ще поговоримо. А покищо раджу вам серйозно подумати, пригадати собі окремі розмови з ним і тоді... розказати мені по щирості все, що вам так чи інакше відомо про антидержавну діяльність Боярчука.

Маруся підвелася: чейже сказано було «Ідіть працювати!» Але Брух спинив її жестом своєї кістлявої, білої з довгими пальцями руки.

— Пам'ятайте, що у ваших інтересах бути зі мною... в добрих стосунках. Це раз! А подруге: хай не спаде вам на думку розшукувати його, писати до нього або посилати йому пакунки... Тоді ваш зв'язок із ворогом народу був би для мене цілком доведеним фактом. Тоді... ви мене розумієте?

Урвався кінофільм... Урвався й супровід... Струни жіночого грудного голосу не бриніли більше, і шепіт погас, як той вогник...

Тоді над трьома людськими постатями, що чіткими силуетами вирізьблювалися на тлі ночі, хмарою нависла тиша...

Десь загонисто гавкав пес, десь гомоніли люди й дзеленькотіли трамвайні дзвінки, але це було десь — далеко... А тут царство темряви

Й тиші порушував лише настільний годинник:  
— »Так-так!« — підсумовував він суть розказаного — »Так-так!«

— А чи дочекалися ви вчора ввечері Івана Петровича Деревія? — розрізуючи тишу, спитала Маруся.

— Ні! Не дочекався! — відповів я.

## Р О З Д І Л      В О С Ь М И Й

### 26 і одна

Минали дні... Сірі, одноманітні, убогі, насичені працею, злиднями та млісним очікуванням біди... З математичною закономірністю тікала в безвість коротка ніч, сполохана неблаганною ясністю світанку, і я похапцем обмивав своє тіло холодною водою, старанно змиваючи з нього млісний піт і надаремне намагаючись змити гнітючий намул кошмарів з душі... Я заклопотано біг до своєї установи, щоб виконувати й перевиконувати нові, збільшені стаханівським рухом норми виробітку.

Те саме робила Маруся: одноманітно, ритмічно, акуратно, як автомат... Ця маленька русявка із сірими очима, яка вміла так довго ховати від людського ока щастя кохання, вміла тепер ще глибше затаїти від людей його трагічний фінал. Вона була тепер така, як і завжди: тиха, мовчазна, в міру, без запобігливості ввічлива, дуже витримана й спокійна.

Якщо червяк живе в самій серцевині яблука і точить його, — хіба назовні це видно? Червяк жив у глибині Марусиного ества, але ніхто не знав, і ніхто не смів знати про це! Вона лише схудла трошки, лише з'явилася в неї нова (мало помітна) звичка зводити докупі ниточки чорних брів і задумуватись. Від цього на білому, чистому чолі з'являлася малесенька поперечна зморщка... О, зовсім непомітна! А усмішка (ота її усмішка, що відкривала два ряди чу-

дових зубів-перлин) зробилася тепер якоюсь дерев'яною, вимушеною, бо очі не промінились, як колись, грайливо ніжним блиском сірого оксамиту, і блищали лише зуби в отворі розкритих уст... Маруся усміхалася тепер рідко, без колишньої щирости, без участі очей, самими устами.

І я це бачив... Поперше, я бачив тому, що я знав усе; подруге тому, що я прагнув бачити... Я напружено стежив за кожною рисочкою, я ловив кожну найменшу зміну на милому личку...

Це бачив не лише я... Це бачив також і Брух, бо він теж знав, якщо не все, то дуже багато, і теж хотів і вмів бачити... Він, між іншим, знову викликав її до спецсектору, але зовсім несподівано для себе він зіткнувся з кам'яною стіною Марусиної відпорности, об яку розбився увесь арсенал відомих йому загроз і залякувань. Вона так і не розказала йому нічого про антидержавну діяльність українця й контрреволюціонера Боярчука... Вона не знає, вона ніколи на політичні теми не розмовляла, і на цьому крапка.

Сильної волі була маленька сіроока! Сила її відпорности часами вражала й мене: я з респектом схилив перед нею свою голову. Я готовий був усе зробити, щоб зменшити її страждання, щоб знову бачити на її личку колишню грайливу усмішку... Я хотів, щоб вона знову, хоч зрідка, усміхалася, не лише устами, а й очима, щоб знову побачити той незабутній оксамитовий блиск сірих, тепер застиглих у глибокому смутку очей-озер...

І я робив усе можливе й навіть неможливе... Я знав, що Маруся вдень працює, а вночі сто-



їть під в'язницею, щоб передати Боярчукові білизну (харчів не дозволяли), але... від неї чомусь не приймали передач...

Маруся носила ті передачі вперто, героїчно, з надією на те, що ось, може, на цей раз уже приймуть; сама стояла вночі, а зранку її зміняла тітка, а вона йшла на роботу... Отож, не дивно, що й змарніла, не дивно, що поперечна зморшка між бровами з кожним днем усе поглиблювалася...

Я відновив давне, давно забуте знайомство з одним адвокатом і, за його допомогою, швидко дізнався про все: Боярчук був засуджений на п'ятнадцять років і вивезений невідомо куди — без права листування. На самоті зі мною цей адвокат, під великим секретом, скріпленим до того ж словом чести з мого боку, роз'яснив мені зміст виробленої в той час формули стандартної відповіді «засланий на... (не менше десяти) років без права листування». Такі відповіді одержували, як правило, родичі тих репресованих, яких заслаано було до затаємничених (зашифрованих) таборів НКВД, де в'язні працювали на військових об'єктах... Ніхто не смів знати адреси такого табору, а тому й «без права листування»... Ця формула була дуже простою, логічною і переконливою...

— Це в'язні, які ніколи не озовуться, ніколи не напишуть... Це, як би вам сказати? Живі мерці, і Боярчук — один із них! — підсумував свою інформацію адвокат.

Я подякував йому за щирість, але Марусі про табори НКВД, що не мають адрес, а іменуються лише умовними «шифрами», ні слова не сказав: не міг... Вона знала лише «15 років без права листування», і... чи залишалася в її ду-

ші хоч крихітка надії, — не казала нічого... Отак, обминаючи мовчанкою небезпечні пороги, ми з нею вдвох склали заяву про перегляд справи Боярчука, і була вона дуже слабо мотивована, бо Маруся зовсім не знала змісту обвинувачень, і тут я вже нічим не міг допомогти їй. Адвокат спрямував заяву за призначенням і сказав нам, що тепер треба чекати... О, дуже-дуже довго й терпеливо чекати, а мені на самоті додав, що надії нема жодної...

Минали дні... Насичені працею, злиднями, безнадією та млісним очікуванням біди, — вони з математичною закономірністю тікали у безвість, назавжди потопавши в глибинах буття та невблаганно складаючись у тижні та місяці... А я все очікував: удень, що Брух, нарешті, покличе мене, а вночі, що мене, нарешті, арештують... Кожного ранку я здивовано зауважував сам собі, що я ще на волі, кожного вечора я питав себе: — «Коли ж, нарешті, Брух покличе мене?» А що він покличе, то я не сумнівався, бо ж недаремне відвідав мене Деревій, недаремне він побував у тітчиному будиночку і зовсім не випадково зник... Часто згадуючи підстрижене «щіточкою» сиве волосся та сліпучо білі й надто рівні зуби, я ставив собі запитання: «А що ж тепер знає про нас Брух? Чим саме збагатилась його поінформованість?» Зоряними літніми ночами, лежачи нерухомо горілиць у своєму ліжку, я аналізував становище, я прагнув розв'язати дивний ребус... Для мене ясно було одно: моє знайомство з Марусею й побачення в тітки розшифровані... Отже, безглузда річ — затаємничуватись, треба зробити вигляд, що ми познайомилися в установі, де спільно працюємо вже не один рік, симпати-

зуємо одне одному, ну... й бачимось час від часу і... не лише в тітки... Це було логічно, і треба було за обопільною згодою стати на цей шлях, — мовляв, ми зовсім не ховаємось... І саме така наша поведінка, так здавалося мені, дала б нам обом нові сили для дальшої боротьби за наше жалюгідне існування, за мізерне безперспективне »завтра«.

Але... на перешкоді стояла сама Маруся: за винятком ділових, сухих і коротких стосунків у справі рятування нареченого, вона не виявляла жодного бажання побути, хоч інколи, в моїм товаристві. Після роботи відразу йшла додому, — маленька, рішуча, самотня й чужа всім, навіть мені, що з німим запитанням в очах зустрічав і супроводжував її щодня — »Чи не потрібен я?«

— Ні!!! — з цілковитою рішучістю відповідав мені твердий і ясний погляд сірих, широко розплющених, застиглих у глибокому смутку очей... І я не нав'язувався, бо розумів...

Одного разу, коли Маруся випадково опинилася поруч зі мною в буфеті, я, знайшовши принагідну хвилинку, сам несподівано для себе спитав, чи не пішла б вона, бува, до кіна (розуміється, зі мною, хоч цього я не сказав): саме тоді йшов »Сорочинський ярмарок« Гоголя... Вона глянула на мене збоку так здивовано й з такої високої гори вниз, що я відразу схопився й зіщулився, як опечений.

— Я, — тихо але твердо вимовила вона, — не маю бажання ходити до кіна. Дякую!

— Я просто думав, що це вас трошки розважить... — дещо розгублено виправдувався я: — Не гнівайтесь!

— Я не гніваюсь! — усміхнулася дерев'яно, самими устами і, взявши сніданок, пішла собі геть, — маленька, сувора й горда в своїй самотній відмежованості.

Того ж таки дня мене очікувала цікава несподіванка: на дверях клубу з'явилося оголошення про те, що в суботу на клубній сцені виступить Марія Ромашко з мистецьким читанням оповідання Горького «26 і одна»...

«А вона й не казала мені, що знову одержала завдання від Бруха деклямувати!» — ця думка гадючкою вкусила мене, і я рішив на стриманість відповісти стриманістю і не розпитувати...

Безталанні горе-декляматори, які ось уже два місяці надаремне намагалися здобути собі популярність, так набили оскому всім, що зміст згаданого оголошення стрілою облетів усі кімнати нашого тресту і викликав загальне захоплення: так, неначе спраглому подорожньому дали цілий глечик свіжої, чистої води!

— Ромашко деклямує! «26 і одна!» Чули? — Усіх недовірливих посилали почитати оголошення на дверях клубу...

Я мовчки чекав суботи... чекав дещо відмінно від інших...

Вся в чорнім, з білим комірцем довкола молочно-білої шиї, із сяйвом русявого волосся довкола суворого, неначе з мармуру вирізьбленого личка, Маруся знову з'явилася на нашій сцені під бурхливі, непідроблено-щирі оплески присутніх.

Стриманий, повний свідомости своєї сили, поклін... Відомий жест лівою ручкою... Мертва тиша...

«А де ж книжка? — питав я сам себе: —

Чейже »26 і одна« — це досить таки довге оповідання! Невже... напам'ять?!?»

Так! Її устами говорить Горький ранньої доби своєї творчості... Той Горький, який здобув собі ім'я ще в передсвітанковій млі революції, показавши людям »людське дно« і на дні знайшовши ознаки Людини... Саме той — молодий іще Горький, а не теперішній, що так ретельно догоджав Кремлеві й так низькопоклонно підлабузнювався, — промовляв до нас сьогодні устами Марусі.

26 представників людського дна! 26 пекарів, що випікають хліб, щоб... жити... і живуть, щоб задовольняти голод, спрагу та ще деякі потреби свого тваринного ества. 26 пекарів, що випікають хліб, насичуючи повітря багатоповірховою лайкою, додаючи до неї такого перцю, що й стіни червоніють!.. 26 чоловіків, які давно забули, що таке Мати, Дружина, Сестра й Дочка, для яких жінка є лише еством, що в бездонній глибині людського дна потонуло ще нижче, ніж вони самі... І саме це дає їм право зневажати її, змішувати з болотом та нагороджувати такими епітетами, яких Горький не наводить, бо папір не витримує...

І ось одного дня в задушливу атмосферу двадцяти шістьох потрапила... одна.

Це була чудова квітка в першій, соромливій порі її розквіту. Сама не усвідомлюючи сили тих чарів, що їх випромінювало її молоде ество, вона принесла з собою свіжий аромат весни, ореол незайманости й сніжно-білу яскравість пелюстків нерозквітлої ще троянди...

І сталося чудо: замовкли багатоповірхові прокляття з перцем; ті прокляття в її присутності залишалися неказаними, надаремне опікши

чоловічі уста, і брудні стіни брудного мешкання не червоніли більше. Вони здивовано прислухувалися до того, як один одного спинав, як кожний несподівано знаходив у собі рештки того ставлення до Жінки, яке властиве Чоловікові взагалі, та яке підносить його над дном і робить Людиною.

Скільки милих слів знайшли в собі ці »26«, щоб сказати їх отому дівчаткові, щоб самим собі та й іншим дати відчутти, що вони не так уже низько впали...

Дівчатко взяло хліб і пішло... Заохочене теплом отих »двадцяти шістьох«, воно почало ходити до них щодня...

І »26« залюбки щодня очікували Її приходу; почуття лицарського бажання догодити Дамі зворушливо проснулось у цих виходців з дна, і вони виявляли його наввипередки перед Нею, — хто і як умів!

І так тривало довго: вона стала прекрасною, недосяжною, ніким незайманою Дамою цих брудних, неохайних лицарів з найглибших низин.

Аж ось один із них, — гарно збудований хлопець, який вважав себе за спокусителя жіночих сердець, похвалився, що він... »і оцю спокусить«...

— Ні!!! — заревіли двадцять п'ять: — Цього не буде!!! Не може бути!!!

Це заохотило хлопця, і він взявся до справи з тим дон-жуанським хистом, що справді був йому властивий.

»25« пажерливо стежили за романом одного, тріюмфуючи від кожної його поразки і тяжко й до болю гостро переживаючи всі його успіхи...

А успіхи й справді були, бо через деякий час спокуситель жіночих сердець дав отим »двадцятьом п'ятьом« незаперечливий доказ своєї перемоги...

»Так, значить, вона«...

О, яким же болотом обілляли всі »26« її, оту прекрасну незайманицю, на яку вони всі так довго, так щиро і... надаремне молились!!! І тоді знову червоніли брудні стіни від приправлених пекучим перцем багатоперхових проклять... тоді в пекарні знову запанував сморід справжнього дна...

Може, саме тому, що в цьому творі зовсім не було дешевого агітування за советську владу та за політику ЦК компартії, так властиво-го пізнішим творам старого Горького, — твір цей у виконанні Марусі зробив дивне враження... Ніхто не плескав у долоні, ніхто не викрикував »браво« та »біс«... Усі сиділи мовчки, як загипнотизовані, невідривно фіксуючи очима ту маленьку сірооку, — всю в чорнім, із білим комірцем довкола молочно-білої шиї... А перед нашим внутрішнім зором стояли ще ті »26« і та »одна«. І Маруся стояла нерухомо, не в силі вийти зі стану власної гіпнози (це з нею траплялося й раніш), продовжуючи цей дивний контакт артиста з масою, який триває довше (о, значно довше!), ніж сама вистава!

Але раптом на сцені з'явився товариш Брух, а разом із ним з'явилася й уся наша дійсність, і... ми прокинулись...

Маруся здригнулась, поклонила і швидко зникла за кулісами, а люди шалено били в долоні й вигукували »браво«, давши, нарешті, волю і рукам, і горлянкам...

Брух плинно й упевнено говорив про Горького, про його останні статті та про непрогрішимо-правильну політику ЦК «нашої» партії, але я не слухав його. Я побіг за куліси до Марусі, дарма що вхід туди був для мене заборонений...

— Марусе! Чи знаєте ви, що сьогодні ви остаточно переконали мене в тому, що ви родилися саме для того, щоб бути артисткою?

— Справді? І ви... не жартуєте?

— О, ні! Хіба ж ви не бачите, який я схвилюваний? Це я, який не один раз читав «26 і одна», а що ж казати про тих, які чули цей твір у вашому виконанні вперше? Коли і яким чином спромоглися ви так вирости, Марусе?

— Я... вже тижнів три вечорами працюю над цією річчю... Я... в праці над собою тепло свій біль...

— А чому мені нічого не сказали про те, що від Бруха знову завдання одержали?

— Хіба... не сказала? Він давно дав це завдання, — ще тоді, як викликав у справі Олександра останній раз... Але я сама зтягала виступ, хотіла краще підготувитись! Знаєте, в цьому творі є багато загально-людського, і він сподобався мені... А вам?



## Р О З Д І Л      Д Е В' Я Т И Й

### Мені соромно ...

Минали дні... Сірі, одноманітні, жалюгідно-вбогі, до краю насичені працею, злиднями та млісним очікуванням біди...

Минало літо 1937 року... Сухе та спрагле, воно поєднувало невблаганну пекучість сонця з невблаганними масштабами терору, спрагу землі зі спрагою людей, які теж є землею, і саме цього літа вони так поспішно, так організовано й масово до неї верталися... Довкола нас зникали люди, — сусіди, співробітники й родичі, знайомі й незнайомі, старі й молоді... Усі вони були »об'єктами« в системі здійснення плану III-ої п'ятирічки, яка, між іншим, мала своїм завданням винищувати рештки капіталізму в свідомості людей... Кожного тижня зникав хтось із нашої установи, і кожного дня кожний із нас питав себе: »А чи ж не я тепер на черзі?«

Горіли спрагли за дощем городи й поля, а сонце все пекло... Мабуть, і воно мало завдання »винищувати рештки капіталізму« на одній шостій кулі земної.

Минали дні... Минало літо... Маруся не виявляла жодного бажання побути в моїм товаристві, і часами я думав, що я перестав існувати для неї...

Одного разу десь у середині вересня, зустрів-

ши мене в темній закрутині коридору й озирнувшись довкола, вона прошепотіла:

— Сьогодні в тітки пів восьмої. Треба порадитись!

»Навіщо в тітки?!? — думав я. — Чейже розум диктує, щоб ми зустрічалися, не ховаючись!«

Але Маруся швидко зникла за поворотом коридору, та й не міг я сперечатися з нею на цю тему: це був не час і не місце!

Я був такий спраглий за її товариством, як оті вигорілі городи нашого передмістя за дощем... Хвилини здавалися мені годинами, і, з труднощами дочекавшись пів сьомої, я поїхав до тітки... Я... поспішав, хоч добре знав, що кличуть мене лише як вуйка-консультанта на пораду...

Ініціатива розмови належала Марусі: поговоривши про те, про це і, зокрема, про арешт начальника пляново-виробничого сектору нашого тресту, вона перейшла до справи.

— У мене — ідея! — урочисто проголосила вона, і на білім чистім чолі її набігла глибока поперечна зморшка.

— Ідея, яка, напевно, коштувала вам не однієї ночі без сну! — відгукнувся я і, зручно вмовившись у тітчинім фотелі, приготувався слухати.

У чистесенькій затишній кімнаті пахло, як завжди, сухою материнкою, чебрецем, резедою і цілим букетом трав, назви яких мені невідомі. Крізь розчинену вгорі кватирку вливалася бадьора прохолода вересневого вечора, просякнута пахощами свіжого, останнього в цьому році сіна.

— Ви не помиляєтесь!.. Ця блискуча ідея

коштувала мені цілого тижня без сну, і... ви зараз матимете нагоду переконатися в тому, що вона й справді блискуча...

Маруся усміхнулася не теперішньою дерев'яною, а тією колишньою своєю усмішкою, бо заіскрилися блиском не лише перлини рівненьких зубенят, а й тьмаво-сірий оксамит очей-озер. Я раптом гостро відчув пахощі сіна з вікна і чомусь пригадав собі, що існує одеколон під назвою «Свіже сіно»... Я хотів спитати Марусю, чи має вона такий одеколон, але... не смів...

Протягом наступних п'яти хвилин виявилось, що їй спало на думку розшукувати Боярчука досить таки оригінальним способом: посилати до кожного табору НКВД по три карбованці на його ім'я; тоді кожний табір, в якому Боярчука нема, мусить їй ті три карбованці повернути назад...

— І... що ж далі? — запитав я.

— А десь же на терені ССРСР існує той табір, до якого заслано мого Олександра! Так, чи ні?

— Так.

— Ну, то адміністрація того табору не поверне мені грошей назад, бо він їх одержить... Таким чином я й дізнаюся, де він є, і тоді посилатиму йому пакунки й гроші...

— Наперекір суворій забороні Бруха?

— Наперекір! — твердо відповіла Маруся: — Він же не зразу про це дізнається, бо я посилатиму від імени тітки, а коли, нарешті, дізнається, то... може вживати до мене тих санкцій, яких забажає! Але поки я на волі, я робитиму все, що в моїх силах! Розумієте?

Згідно з пляном Марусі, я мав дістати від мого знайомого адвоката точний список усіх табо-

рів примусових робіт НКВД з їх адресами. Маруся до кожного з них пішла негайно по три карбованці, а коли ті »три карбованці« через якийсь час почнуть назад до неї стікатися, то вона викреслюватиме відповідні табори і таким чином методом вилучення знайде, нарешті, той табір, де опинився Боярчук.

Я слухав з болем... Вона ще жила сподіваннями, і я мав убити їх, відрізати останню нитку, що зв'язувала її з Боярчуком... Я мав це зробити тепер, зараз...

Я мовчав, а Маруся, втопивши гострі гачки пекучих запитань у саму глибину моїх очей, нищпорила на дні моєї душі, мого сумління. І я не витримав...

— Отже, ви бажаєте, щоб я дістав для вас повний список усіх, без винятку, таборів НКВД?

— Так!

— Я можу це зробити, але...

— Я не бажаю чути жодних »але«!

— Спокійно, Марусе! — суворо сказав я: — Ви сильна людина, і вам доведеться взяти себе в руки, щоб оце саме »але« від мене вислухати... Я дещо ховав від вас...

Личко її вмить пополотніло, витягнулось, закам'яніло, а я марно шукав тих слів, якими легше було б їй сприйняти страшну правду... — »А, може... не все казати?« — вагався я...

— Кажіть! Я слухаю!..

Гачки пекучих запитань, що полум'ям горіли в розширених чоловічках її очей, знову занурилися у саму глибину моїх очей, знову нищпорили в моїй душі, знову наказували моему сумлінню...

— Кажіть усе!

Під тягарем цього погляду я не міг ні збре-

хати, ні замовчати страшної правди... І я... розказав їй усе те, що сам знав про живих мерців «без права листування» та про табори НКВД, що іменуються лише «шифрами» й жодних адрес не мають...

Принишкла. Зігнулась. Зійшлись до купи чорні ниточки брів, а між ними чітким рівчачком заглибилась маркантна поперечна зморшка. Мовчки дивилася в кут. Або, вірніше, не в кут, а кудись — у її одній тільки видиму далечинь, бо ні кута, ні кімнати, ні мене, що сидів у полі її зору, вона не бачила. Рівно ж не відчувала, як пахне в кімнаті чебрець, реzeda та материнка, як всі свіжим сіном з вікна.

Ми сиділи мовчки. «Так-так!» — зі старечою мудрістю підсумовував тітчин старомодний годинник: — «Так-так!» Я дивився в закам'яніле обличчя Марусі, а вона — в кут... І як довго це тривало, — не знаю...

Повільно перевела очі з кута на мене і, знову занурившись очима в саму глибіню моєї душі, спитала тихо:

— Чому раніш цього не казали?

— Шкода було вас! Не міг я! Страшно було мені випікати рештки надії у вашій душі... Я, Марусе, мабуть, і ніколи не відважився б сказати, якби... не оця ваша «блискуча» ідея розшукування...

Повільно перевела очі з мого обличчя назад у кут, а пополотнілими устами питала когось (не мене!):

— То, значить, це — кінець? Зовсім кінець?

— Так-так! відповідав їй старомодний годинник. — Так-так! Хмарою нависала тиша, а пахощі свіжого сіна переможним потоком лилися з вікна...

Ми вийшли з воріт тітчиного будиночка, і вереснева ніч огорнула нас легким, як дим, покривалом. Вона овіяла нас довкола пестливо й владно; вона, неначе та дбайлива мати, обмила наші розгарячені, виснажені обличчя свіжими хвилями просякнutoго бадьорим холодком повітря.

І... дивна річ: цей лагідний подих вересневої ночі заспокоював мене, як свіжий купіль.

Ми йшли вузеньким, покрученим і майже зовсім безлюдним завулком передмістя. Невеличкі будиночки засоромлено усміхалися нам маленькими, затишно-освітленими віконцями; і за кожним віконцем, яке б воно не було підсліпувате й манесеньке, — пульсувало життя: хижим вовком чатувало горе, несміливо жевріли якісь радощі та приборкані, боязкі сподівання... Бо... хіба ж можна існувати без них?!?

Ми йшли мовчки, і величавий спокій завітчаного рясними зорями небесного намета так ніжно й владно заколисував мою душу, що я мимоволі віддав себе щастю оглядання та дихання... Я дихав глибоко й жадібно, з насолодою ковтаючи ласкаву прохолоду осінньої ночі. Усім еством своїм я відчував якесь ледве-влотиме, неосяжне тремтіння; чиясь ніжна незрима рука легесенько дотикалася до моїх мрій про щастя, так давно вже похованих, так давно вже присипаних попелом безнадійности. Овіяний цим неосяжним, ледь-ледь уловимим подихом ночі, я раз-у-раз підносив голову догори, а інколи навіть зупинявся на хвилиночку, щоб як слід приглянутись до щедро ілюмінованої безодні. Я зачаровано спостерігав, як соромливо ховався повний місяць за фантастичною біляво-сірою хмар-

кою, — такою пухнастою й набундючено-волохатою, неначе недбало накидана купина вати. Ця хмарка безсило звисала над землею, — зовсім забута й цілком самотня на величаво-осяянім тлі бездонного неба.

Самотні й спустошені, — ми йшли досить швидко, минаючи затишно-освітлені віконця передмістя, і байдуже було нам до тих, що живуть, журяться й тішаться за тими віконцями... Мовляв, ми люди ділові, — поспішаємо до трамвая, що повезе нас у метушливу глибінь великого міста.

Було вже пізно, і кожний з нас і справді поспішав до своєї окремишньої, вбогої кімнатки. Щоб... у мережанім напівсні забутися, хоч на годинку, щоб, сяк-так дочекавшись ранку, бігти до немилої установи для автоматичного виконання й перевиконання збільшених станханівським рухом норм.

Маруся йшла досить швидко, зіщулившись (може їй було холодно?) і витягнувши трохи вперед свою голівку... У чорному скромному костюмі та чорному оксамитовому капелюшку вона виглядала ще меншою, ще щуплішою, ніж звичайно. Вона дрібно перебирала своїми мініатюрними ніжками, ритмічно постукуючи високими підборами по сухому, добре втоптаному ґрунті завулочка. Ініціатива поспіху належала їй. Щоб пристосуватися до її кроку, я не мусів бігти, бо я — високий, і ноги в мене довгі; але все ж таки я мусів іти своїм середнім »діловим« кроком, а це заваджало мені. Мені хотілось, щоб ми йшли повільно, дозвоільно і зовсім не поспішаючи; мені хотілось, щоб оця подорож до трамвая під покровом зоряної ночі тривала якнайдовше.

Ідучи з Марусею поруч, я думав: — »Двом найближчим людям, що довго йдуть життєвим шляхом поруч, — двом людям, інтереси яких переплітаються якнайтісніше, дуже рідко щастить досягнути глибин взаємного розуміння, глибин душі, і саме тому моральне ество кожної людини є майже завжди самотнім... А ми з Марусею, хоч і йдемо оце поруч глухими завулочками передмістя, але життєві шляхи в нас — різні, і хіба ж можу я вимагати від неї, щоб вона зрозуміла мене і йшла повільніше?!?

Я боявся порушити мовчазність великого горя необережно-сказаним словом і... я мовчав... Шкода, що я не міг бачити її зоволоченого серпанком безнадії личка, її — сьогодні ще ширше, ніж звичайно, розплющених очей-озер! Шкода! А все тому, що я — високий, довгий, а вона — маленька, щупленька... А ще до того й дашок капелюшка заваджав мені. О, цей дашок! Ніби мені на злість, він звисав саме з лівого боку, щоб я ніяк не міг бачити її личка... А я, згідно з правилом, мусів іти неодмінно з лівого боку, і Маруся »не терпіла«, коли я порушував це правило... О, капосний дашок! Він просто таки був моїм особистим ворогом (цур йому!).

Щоправда, цей капелюшок з чорного оксамиту пасував їй якнайкраще: густо-чорної барви, завжди несиметрично-вдягнений (з нахилом на лівий бік), він особливо маркантно підкреслював молочну білявість та витончену шляхетність її милого обличчя. Її широко-розплющені, завжди ніби чимось здивовані очі сірого оксамиту, облямовані довгими чорними віями, чітко окреслені дуги брів і пишне легке, як дим, русе волосся, що неслухняним сяйвом вибивалося назовні, — усе це творило якийсь єдиний,



мистецьки-довершений комплекс, усе це жило в цілковитій гармонії саме з оцим чорним капелюшком і... навіть з отим капосним дашком, що звисав з лівого боку і вперто заваджував мені.

Причини Марусиною поспіху ховалися десь у глибинах її ества. Йй, мабуть, хотілося якнайшвидше залишитися самій, — зовсім самій, — у чотирьох стінах своєї самотньої кімнати, щоб іще раз як слід усвідомити, що відрізнана вже й остання, тонесенька, як павутинка, ниточка, яка щеєднала її з Олександром...

О, як же ж я прагнув, хоч на мить єдину, глянути в саму глибіню її очей — глибіню душі! Але... дашок рішуче позбавляв мене цієї можливості... Щоб глянути йй в очі, я мусів би, мало не вдвоє зігнувшись, зазирнути йй під капосний дашок з лівого боку... або... я міг би (і я хотів би!), забігши вперед, різко її зупинити і тоді, ставши навколішки, хоч на мить єдину заглянути в глибіню отих розширених жахом безнадійности чоловічків, — в глибіню душі... І я б це зробив; зробив би просто тому, що я ввесь був охоплений якимось ледвевловимим, неосяжним тремтінням...

Я зробив би це, зовсім забувши, що мені вже »45«... Чейже довкола не було ні душі живої, і лише десь далеко-далеко захриплий від довгого гавкання пес раз-у-раз порушував молитовну тищу зоряної ночі! Але я... не смів... Я боявся необережним рухом порушити сувору мовчазність справжнього горя...

Ми йшли мовчки. До трамвайної зупинки було ще далеко. Глянувши знову на небо, де повний місяць щасливо впливав у безкраї простори, звільнившись, нарешті, з-під пухнастого накриття набундючено-волохатої самотньої хмар-

ки, я раптом знайшов саме ті (зовсім прості) слова, яких мені ввесь час бракувало:

— Не поспішайте, Марусе! **Куди** поспішаєте?

Це моє запитання, очевидно, зробило враження, бо вона помітно заповільнила хід.

— **Куди** поспішаєте? — з наголосом на слові «куди» вдруге спитав я: — Додому? До своєї самотньої кімнати? Щоб кілька годин сидіти мовчки й дивитися нерухомо в кут? Щоб, не вечерявши, лягти спати? Щоб, не спавши, промучитись ніч? Щоб зранку, хвилюючись, бігти до...

Маруся зиркнула на мене знизу вгору з-під капосного дашка і здивовано спитала:

— Що ви хочете цим сказати?

— Лише те, що я сказав! Щоб ви не дуже поспішали!

Я замовк, але за якусь хвилинку, не чуючи жодної відповіді, додав:

— Щоб ви глянули довкола, щоб глянули вгору і...

Вона й справді подивилася вгору, — на небо неосяжне, безкрає та чисте, сьогодні так щедро завітчане зорями.

І? — спитала жваво, знову зиркнувши на мене з-під капосного дашка.

І, — підхопив я. — І скажіть ви мені по-щирості; Марусе, чи легше вам від того, що існує на світі людина, яка вже протягом років, на перший ваш поклик завжди приходиться і робить для вас усе, абсолютно все від неї залежне? Чи облегує це ваш біль?

— Так! — відповіла твердо: — Безумовно!

— А чи спадало вам, хоч інколи, на думку, що ця людина — зовсім самотня, що вона теж має хвилини розпуки, сумнівів, зневір'я та го-

ря? Що ця людина теж потребує, — **конечно потребує** (це я підкреслив) співчуття й зрозуміння з боку іншої людини? Чейже я... не маю нікого... на всій землі круглій... І вам про це відомо.

— Ні... я... якимось... Якимось я ніколи над цим не задумувалась глибше, — збентежено прошепотіла Маруся і глянула мені в очі: — А втім, я знаю, що ви, хоч і розійшлися з дружиною, але маєте донечку... Скільки їй тепер? Мабуть, уже школу кінчає?..

— Так, кінчає школу і має п'ятнадцять...

— Ви зустрічаєтеся з нею? До речі, я вчора бачила вашу дружину, коли вона одержувала гроші в бухгалтерії... Вона... ще й досі дуже гарна... Скільки їй?

Маруся мала звичку ставити кілька питань одразу...

— Так, моя колишня дружина ще й досі гарна, хоч їй уже після сорока... За «аліментами»\*) вона приходиться дуже акуратно, дарма що теперішній чоловік її — лікар з великою практикою, і вона, як на советські умови, — одна з виключно забезпечених жінок.

— То навіщо ж вона бере ті гроші? —

— Офіційно на утримання дитини, а фактично... на... жіночі прикраси, косметику, а це, як вам відомо, — безодня...

І знову йшли мовчки, і лише ритмічне «цок-цок» Марусиних високих підборів сполохувало тишу принишклої вулички.

---

\*) «Аліменти» — гроші, які щомісяця в примусовому порядку виплачує батько на утримання своєї дитини, здебільшого, в розмірі однієї третини від суми місячного заробітку.

— А... — вона спіткнулась об якийсь їй одній відомий поріг і замовкла...

— Що? — перепитав я...

— Ні, я... нічого...

— А ви, Марусе, наберіться відваги й спитайте саме те, що ви хотіли спитати! — усміхаючись, промовив я...

— Цок-цок! — відповідали мені високі підбори: — Цок-цок! — І так минали хвилини.

— Ну, як ви вже так хочете, то я скажу... На мою думку, то зле, що дівчинка без вашого впливу виховується...

— А на мою думку, — добре! — відрубав я...

— Чому? Ви ж — батько! І це, наскільки мені відомо, ваша єдина дитина...

— То ви, Марусе, осуджуєте батька, який лише платить гроші, а виховуванням своєї дитини не цікавиться?

— Певно! Я... про вас була **кращої** думки!..

— Слово «кращої» вона вимовила з таким підкресленим притиском, що я аж здригнувся від несподіванки. Суворий осуд мені чувся в цьому надто короткому реченні.

Високі підбори маленьких черевичків задріботіли швидше, і я теж мусів прискорити крок.

— Якби ви інакше до своєї дитини ставилися, то, може, й самотнім не були б...

— До... своєї дитини? А якщо це **не** моя дитина, то я... на вашу думку, теж маю дбати про її виховання?..

— Що-о?!? Не ваша?

— Не моя!!!

— Якщо це дитина лікаря, тоді цілковитим абсурдом є виплата аліментів...

— Коли «мадам Меццерська» познайомилась із отим лікарем, то дівчинці було вже років

три-чотири, отже... — Тут я зробив красномовну павзу: — А щодо абсурдності виплати аліментів на чужу дитину протягом 18 років у розмірі 33 % від суми заробітку, то ви маєте цілковиту рацію, але... я ж плачу їх не з власного бажання, а... постанова суду примушує мене це робити... До речі, це робиться без жодної моєї участі: наша бухгалтерія, одержавши постанову суду, регулярно вираховує 33 % з мого заробітку, а колишня дружина моя регулярно з'являється, щоб їх забрати. На щастя, дівчині вже п'ятнадцять, і... через три роки вирок суду вважатиметься за виконаний!

Я замовк. Маруся, мабуть, очікувала, що я продовжуватиму на цю ж таки тему і подивилася на мене збентежено з німим запитанням в очах... Можливо, що для неї не все ще було ясно, але я рішуче замовк...

Чому? — І сам не знаю...

Може тому, що в тридцятьох кроках від нас у пасмі електричного світла вже ясніла трамвайна зупинка, і стояв зовсім порожній, — потрібний Марусі трамвай. Щойно відремонтований, свіжо-пофарбований, яскраво-освітлений і прозоро-порожній, — він чемно й терпеливо очікував когось покищо невідомого, — того, що десь чимчикує ще кривими завулочками передмістя, але ось-ось надійде, щоб опівночі поїхати з передмістя до центру...

— Дозвольте ще одне запитання! — озвалася Маруся.

— Прощу!

— Дівчинка... носить ваше прізвище?

— Так! Ніна Мещерська. Але інакше ж і бути не могло, оскільки вона народилася в той час, коли я жив зі своєю колишньою дружиною

під одним дахом, і... зрештою, суд же визнав її моєю дочкою. Отже, юридично тут усе в порядку.

Лише десять кроків відокремлюють нас від зупинки. Ми бачимо, як із принишклої темряви ночі в пасмо штучного світла вибігають двоє молодят... Вони загонисто сміються і, узявшись за руки, вскакують до трамвая... А ось і ми обоє — в пасмі штучного світла: я — високий, худий і, як завжди, трохи незграбний. Маруся — щупленька, маленька й звинна. Дивиться мені в очі своїми здивованими широко-розплющеними очима, а я мовчки допомагаю їй всісти. Допомагаю, як звичайно.

Чомусь вона не заходить до трамвая: залишається на задньому ганку при відчиненому вікні...

— А ось і мій трамвай наближається, — кажу їй, відступивши на пару кроків і пильно вдивляючись у прозору півтемряву, на тлі якої яснє, щохвилини збільшуючись, мальовничо вирізблена потрібна мені »сімка«.

Маруся стоїть у сяйві яскравого світла і, перехилившись через відчинене вікно заднього ганку до мене, каже:

— Я дійсно була черствою егоїсткою в стосунках з вами... Завжди! І тоді, коли усміхалося мені щастя і, здається, ще більше тепер — у біді... Я бачила й відчувала лише себе: моє щастя, мій власний біль... Я... я... Мені соромно...

Ці два останні слова, сказані пошепки, бринять, як чудова симфонія і враз заповнюють мою спраглу душу несподіваним і ніжним загрітком. Я маю конечну потребу щось сказати: щось дуже поважне й сумне... Повільно кладу

свою праву руку на залізне, дуже холодне підвіконня, але від дотику його мені зовсім не холодно... Навпаки: якась чарівна казково-тепла хвиля повинню заливає все моє ество, і мені чомусь особливо приємно, що маленька Маруся, стоячи на підвищенні трамвайного ганку, дивиться на мене не знизу вгору, як звичайно, а навпаки, згори — вниз. І капосний дашок її капелюшка тепер зовсім не заваджає мені... Я бачу її всю в сяйві яскравого світла. Яка ж вона виключно гарна в своєму чорному, підкреслено-скромному костюмі »в талію« та чорному капелюшку, що з лівого боку трошечки нависає їй на обличчя!

Удруге схилившись до мене з отвору вікна, вона говорить зовсім тихо найнижчими, найніжнішими тонами свого милого грудного голосу:

— Мені соромно... — і помовчавши якусь хвилинку, додає: — Не гнівайтесь!

Тоді я тихенько беру її ручку, що лежить на підвіконні, і чомусь повертаю до себе долоною... Яка зворушливо-маленька, ніжна, зовсім дитяча долонька! Цілую її, — оцю запашну долоньку, а сам чуйно прислухуюсь, чи не вихопить. Ні, не вихопила... І... хіба ж я на неї гнівався?!? І чи можу я, взагалі, на неї гніватись?!?

Ручка миттю втекла від мене і, бачу, сховалася в кишеньку костюма... А я ще цупкіш охоплюю холодне підвіконня і мовчки вдивляюсь в оксамитову глибін сїрих, здивовано-розплющених очей, облямованих довгими чорними віями. Я потопаю в їх глибині...

Але... що це? Я здригнувся всім тілом... Дзенькіт трамвайного дзвінка — кришталево-ясний, бадьорий, загонистий і срібно-перлистий,

мов сміх безтурботний дитини... Він розсипався в півтемряві ночі, мов зненацька розірвана низка блискучих перлин. Він дзенькнув і, розсипавшись, зник... І вже не знайти і не зібрати срібно-блискучих перлин того сміху ніколи...

Для мене той дзенькіт був справді сміхом, що так зненацька сполохав синю птицю мого щастя...

Минула ще секунда, друга... третя... І раптом брутально-різкий поштовх відірвав Марусю від мене, і якась сила поважно, повільно й плавно понесла її геть, — понесла, мов на крилах, у свіжу глибіню зоряної ночі...

Від несподіваного поштовху вперед я зробив різкий рух усім тілом теж вперед, а права рука, яка щойно так цупко трималася за холодне підвіконня трамвайного ганку, зробила відчайдушну спробу зловити щось у повітрі, але, не зловивши нічого, упала вздовж тіла безсила й порожня...

Хто? Хто смів так несподівано, так брутально забрати Марусю від мене саме в цій хвилині?! І... чому я не поїхав разом із нею хоч би до центру? Чому не всів до трамвая? Чому, нарешті, не наздогнав його? Чейже мав можливість це зробити! О, бездара, незграба і... пень!

Тим часом трамвай невблаганно-швидко чesав все вперед і вперед, а яскраво-прозорий квадрат заднього ганку з маленькою чорною поштою в отворі вікна невблаганно швидко зменшувався... Високий, худий і незграбний, я стояв на зупинці в самому пасмі світла, повільно-врочисто розмахуючи капелюхом. У правій долоні й особливо в пальцях я відчував дошкульно-холодний тиск заліза, а в душі — затишний, заспокійливо-ніжний загіток...



Невблаганно-швидко зменшуючись, яскраво-прозорий квадрат трамвайного ганку на моїх очах зробився зіркою, що проковтнула Марусю. Ще хвилина, і зірка стала крапкою, яка ось-ось мала зовсім зникнути в свіжій глибині вересневої ночі, а я... все ще стояв, я все ще розмахував капелюхом і щасливо усміхався...

Мабуть, зовні я виглядав комічним, бо нафарбована кондукторка з «сімки» з неприхованою глузливою цікавістю розглядала мене, і вогники кепкування та насмішки випромінювалися з її маленьких задиркуваточорних оченят...

Про мене! Нехай собі поглузує трошки! Твердо зустрівши її погляд, я молодецьким, елястичним рухом всідаю до «сімки», займаю місце в куті і, відчинивши розмашистим жестом вікно, попадаю в полон думок, які, неначе сполохані наглою бурею ластівки, хмарою снують довкола моєї голови, описуючи вибагливі дуги в повітрі...

Я думаю, що хоч мені вже й «45», але доріжка моя не вся ще пройдена: о, ні, ні, ще не вся! І взагалі, хто сказав, що я — старий?!? На моїм худорлявім, різко-окресленім обличчі майже не видно зморщок, навіть і під очима «гусячих лапок» нема; моя (без єдиної сивинки!) чуприна ще й досі густа й хвиляста; мої зуби ще цілі, і... вони справді мої, бо можуть розгризати навіть і горіхи... Щоправда, чоло мое вкрите сіткою глибоких зморщок, але... хотів би я бачити, хто їх на чолі не має?!? Яким легким, бадьорим, пружньо-молодим і кріпким відчуваю я своє тіло! Виставивши з вікна свою голову, я з насолодою підставляю її під свіжий струм сильної течії повітря, що її утворює рух «сімки». Вітер мотлощить мою буйну чуприну, а я

п'ю повітря, як молоде вино, я ковтаю його з жадобою, смакуючи...

— І як це я раніш ніколи не зауважував, що повітря ранньої осені має такий чудовий смак?!? Яке ж бо воно свіже, бадьоре й молоде!

Мій погляд зненацька падає на великий чорний гудзик плаща, що ось-ось відірветься, бо він ритмічно розгойдується в такт із рухом трамвая, тримаючись лише на »чеснім слові« однієї-однісінької ниточки. Я заклопотано ховаю гудзика до кишені та вирішую твердо завтра ж таки занести цього плаща до знайомого майстра, щоб відремонтував його як слід.

— І чому це літом не спало мені на думку, що треба направити плаща?!?

І раптом, неначе на кіноекрані, я бачу свою занедбану, давно небілену кімнату, своє інколи непоголене обличчя, недбало-зав'язану краватку, несвіжу білизну й постіль...

— Так не годиться, старий! Треба рішуче підтягнутись! — кажу сам до себе, висідаючи з трамвая. — Чейже ти завжди був зразком чистоти, гігієни й акуратності, дарма що живеш без жінки ось уже майже дванадцять років! Що ж це з тобою сталося? І... відколи? Що саме замилує тобі очі до такої міри, що ти вже перестаєш бачити себе, що ти вже втрачаєш всяку спроможність критично ставитися до свого життя-буття, вигляду й оточення?

— З-з-з-з-у! З-з-з! — тонесенько зазудів над моїм вухом комар.

Я відмахнувся від нього недбалим рухом руки, але він уперто супроводив мене. — З-з-з-у!

І раптом пригадалося мені пронизливе й галасливе зудіння мухи; я знову виразно побачив, як напиналося й тремтіло її тіло, охоплене

цупкими щупальцями павука, що, зручно вмовитись у своїй мережаній домівці, висмоктавав з неї життєдайні соки...

— З-з-з-з-у! — вперто зудів комар над моїм вухом, але я вже не відганяв його, бо я був йому вдячний... Бо... слідом за мухою я пригадав собі мої ночі без сну... мої прозори, як мереживо, »сни« без снання, мої кошмари і, зокрема, один із них... Це ж саме завдяки комареві та його тонкому, як власне жало, зудінню, побачив я себе на допиті в Бруха і знову до болю гостро відчув свою беззахисну **прозорість** під пекучим і, як жало, пронизливим поглядом, що нишпорив на самім дні моєї душі і... бачив мене всього **наскрізь**.

Ідучи вночі порожніми вулицями заснулого міста (чи ж справді заснулого?), я знову бачив довгі й тонкі, як у музики, пальці Бруха, які дотикалися мені аж до самого серця, які, обмацавши його як слід і перетворившись у драконові щупальці, розривали нещадно його живу, тремтливу оболонку... Я бачив Брухове обличчя, яке, зберігаючи всі властиві йому риси, оберталося в потворно-звіряче... Я бачив, як сам Брух, обернувшись у дракона, плигнув мені на груди і, притулившись своїм хижим ротом до мого роздертого серця, смоктав мою кров, чимраз глибше в'їдаючись у моє тіло своїми гострими пазурами-щупальцями...

І я затремтів так дрібно, як тоді під час кошмару, коли напиналося в нестерпних корчах усе моє тіло, коли я прагнув крикнути на весь голос і... не міг...

Саме в цю хвилину з яскравістю блискавки я раптом пригадав собі **дещо** з недавно прочитаного фантастичного роману, саме в цю хвили-

ну я застосував це »дещо« до себе й до нашого химерного життя: спогад огнем розрізав темряву...

»Чорний ворон«\*) промчав повз мене в напрямку до мого мешкання... »Чи... не по мене?« — гаряча хвиля крові, — тієї живої крові, якої ще не встиг висмоктати Брух, ударила мені в скроні, і я мимоволі спинився. Я бачив, як чорне авто теж спинилося, не доїжджаючи до будинку, в якому я мешкав, як четверо в уніформах НКВД зникли в під'їзді...

»Ось вони — щупальці дракона в їх натуральному вигляді!« — сказав я сам до себе... Я зробив різкий рух усім тілом, намагаючись скинути з себе огидний тягар дракона, що силоміць заволодів моїм еством і з кожним днем усе глибше в'їдається в моє тіло своїми гострими кігтями-щупальцями, все більше витягає моєї крові, висмоктуючи з неї червоні, творчі тільця і натомість наповнюючи мої жили рідиною своїх відходів, — слизавою, блідожовтою лімфою. Тоді зі швидкістю та ясністю блискавки дістав я **переконання**, що саме наявність цієї лімфи в моїм організмі й робить мене безвільним боягузом, недбайливим кретином, що вміє лише слухняно виконувати досконало засвоєну працю і... боятись... вічно, всіх і всього боятись... Тоді, зціпивши зуби й стиснувши кулаки, я рвонувся, як кінь, що довго застоявся на місці... Я прагнув за всяку ціну скинути з себе тягар дракона і... **не міг**... бо...

У полі мого зору, яскраво-освітлений вуличним ліхтарем, чорнів-виліскувався »чорний во-

\*) »Чорний ворон« — велике чорне авто, з усіх боків закрите (без жодних вікон), якого вживало у ті часи НКВД для транспортування арештантів.

рон«... Він жадібно очікував чергової жертви, і черево його, напевно, було ще голодне: порожне або не зовсім повне...

Думка іскрою опікала мій мозок: чейже, проковтнувши жертву з цього під'їзду і проїхавши пів квартала, «чорний ворон» може спинитися саме напроти того будинку, де мешкав я... Скинути з себе тягар дракона?!? Ні, ні, я... не міг...

Я тихо перейшов на протилежний бік вулиці; причаївшись у під'їзді великого будинку, почав очікувати...

О, я тепер добре знав, чого я чекав... Мені конечно треба було знати, в яким напрямку полетить далі «чорний ворон»...

»Може, побігти додому та знищити тих пару листів, що лежать у моїй шухляді?« — питав я сам себе, але й цього я не міг зробити... Я неначе прилип підошвами до землі під стіною — в темнім під'їзді великого будинку... У мене чомусь отерпли ноги, і я неспроможний був вивести їх із цього стану застряглого нерухомості... Припущення, що черговою жертвою маю бути саме я, з гоном хвилин перетворювалося в тверде переконання... Тепер я вже не сумнівався, що, забравши здобич і рушивши з місця, «чорний ворон» зупиниться саме напроти того будинку, де мешкав я... Хіба ж могло бути інакше?

Як довго я стояв, — не знаю... Може годину, а може й більше... Час не існував для мене...

Аж ось ті четверо в уніформах НКВД вивели двох — чоловіка й жінку... Я чув, як двічі клацнули дверцята «ворона», я бачив, як усі шестеро зникли в його череві, і... машина рвучко рушила з місця, а за хвилину зникла з поля

мого зору, блискавично-швидко проминувши будинок, де мешкав я.

Тоді шалена радість заволоділа мною: отже, ця ніч аж до самого ранку я можу бути зовсім спокійним... Це (я глянув на годинника, — було пів другої) — довгих шість годин цілковитого спокою! Яке щастя! Яке море часу! Як багато можна передумати!

І я знову пішов блукати вулицями заснулого (чи й справді заснулого?) міста... Я знову дивився на небо неозоре та чисте, сьогодні так щедро ілюміноване зорями. Я знову потопав у тій оксамитовій глибині сірих очей і чув симфонію тих двох слів: »Мені соромно«... І я знову думав... О, тепер я добре знав назву тієї сили, що приборкала мільйони людей країни соціалізму, перетворивши їх у слухняних автоматів, які **не сміють хотіти**, бо вони лише виконують і... бояться... Я знав, що жили мільйонів людей країни соціалізму штучно заповнено слизавою, блідо-жовтою лімфою, в якій, замість червоних творчих тілець, плавають ганебні міязми страху.

І я знову несамовито закликав решту червоних тілець моєї крові до боротьби з проклятою лімфою... І мені здавалося, що ця боротьба можлива... Лише треба як слід захотіти!

Після довгих блукань по місту, коли «чорні ворони» час від часу, мов шакали, мчали повз мене свою живу ще здобич, я зауважив, що вони не зворушують мене більше. І було це не в наслідок отупіння від страху, а в наслідок першої (нехай і невеличкої) перемоги творчих тілець моєї крові над проклятою лімфою...

Удруге прямуючи напівтемною, зовсім уже безлюдною вуличкою до свого мешкання, я зно-

ву рвонувся, як застояний кінь, щоб скинути з себе ганебний тягар дракона. І я... **спромігся**: я рвучко підніс свою голову, бо вона (нещаслива!) придбала вже звичку схилитися, я випростав-виструнчив свою спину, бо вона (бідолашна!) почала чогось заокруглюватись, неначе в старого діда (цур йому!).

З пів квартала я йшов струнко з нормально піднесеною головою, а кроки мої, відбиваючись об асфальт безлюдної вулиці, бриніли чітко, лунко, бадьоро, молодо і... **переможно!**

Так, так, саме — **переможно!**

Молодим кроком вийшов я наверх сходами до себе і, ввімкнувши світло, творчим, новим — критичним оком оглянув всю кімнату: скільки безладдя, безвиглядности, бруду, суму й порожнечі!

Ні, ні, **так** жити далі я не буду! Негайно ж таки закличу стару Йваниху і з нею вкупі наведу порядки!

Здіймаючи найдошкульніші пасма павутиння, я укладав собі плян самовідродження, плян подолання проклятих мікробів страху в моїй крові, плян внутрішньої перемоги над драконом...

»Мені соромно«... — чудовою симфонією бриніли ці два слова і кликали до остаточної перемоги: — »Не гнівайтесь!« І я не гнівався.

Була вже третя година ночі... Я повечеряв з апетитом (давно вже цього не бувало!), я відчинив обидві кватирки, з яких свіжими снопами урвалося бадьоре повітря ранньої осені, і я знову пив його з насолодою, як молоде вино.

Укрившись тепло, я наказав собі не прислухуватись, не насторожуватись, не боятись, а... спати!

Спати!!! Приємне тепло ніжною хвилиною огорнуло мене всього, — від голови до п'ят, і я... (о, несподіванка!) справді почав дрімати... Де ж ділося моє хронічне наскрізне безсоння?

— »Це вже друга перемога червоних тілець над слизавою лімфою (і не абияка перемога!)« — з приємністю констатував я і, віддаючи всього себе у владу солодких чарів сну, я ще встиг з глибокою, тихою ніжністю згадати: »А що робиш тепер ти, моя маленька сіроока? Ти й досі нерухомо й застигло дивишся в кут? Ти знову роз'ятрюєш свіжу, незаживлену ще рану? Ти знову не вечеряла? Ти знову не спиш? А ти.. запануй над собою: повечеряй і спи! Спи, моя сіроока!

Тієї ночі я заснув так глибоко і спав так кріпко, що мало-мало не спізнився на роботу.



## Р О З Д І Л   Д Е С Я Т И Й

### Я та інші

Не минуло й двох тижнів, як я рішуче підтягнувся. Я відремонтував не тільки плаща. Верхні сорочки, яких я мав лише чотири, нижня білизна, рушники, наволочки й простирала, — усе це було таке виношене, занедбане й просто подерте, що я сам жахнувся перед картиною власної мізерії. Стара Йваниха дбайливо посортувала це все на «годяще» й «негодяще», і сама запропонувала мені перепрати, полатати й полагодити «геть чисто все». Деякі дрібничкові, але дошкульні дефекти мого туалету я усунув сам, і лише проблема костюмів була справді нелегкою. Якщо не рахувати того врочисто-чорного, в якому я мав тримати вінець над голівкою Марусі, і якого я з педантичною акуратністю зберігав від молі та пороху ось уже понад двадцять років, то... я мав лише один костюм, в якому й ходив щодня на роботу. Яким же чином відремонтувати його? Але й тут винахідливість Іванихи врятувала мене: вона знайшла в моїй шафі якісь давно забуті літні штани з білого полотна, уважно оглянула їх проти сонця і, закінчивши оглядини, тоном, що не припускав жодних заперечень, сказала:

— І чому раніше Йванихи не покликали? Бить вас нікому! Але й тепер не пізно: виперу вам завтра ці білі штани та он ту сорочку, підкрохмалю добре, і... носитимете їх, аж поки кравець вам костюма не відремонтує!

— Як?!? — запротестував я: — Та ж тепер вересень! Як же я... в білому на роботу ходитиму?

— А я хіба винуват? Чому раніше Йванихи не покликали? А тепер і в дощик у білих штанцях бігатимете!..

Іваниха була моя землячка, знала мене змалечку, лаяла й любила, як сина. Її вкриті рівчачками глибоких зморщок обличчя, її великі розумні карі очі й біле, як молоко, волосся творили в сумі дивний комплекс якоїсь майже материнської рідности, що в'язала мене з незабутньою порою дитинства... Колись, коли я був гімназистом, Іваниха була гарною молодницею, що рано повдовіла й служила в моїх батьків за куховарку... Тепер вона була зовсім самотня, якщо не рахувати мене; заробляла на хліб, працюючи прибиральницею в дитячих яслах, і там же мала й кімнату...

— Хіба ж я винувата? — і рівчачки глибоких зморщок, збігшись довкола очей, ще більше підкреслювали їх добрий, материнський вираз.

Вона й справді була не винувата, і я з охотою віддав мої скромні »маетки« в її цілковите розпорядження.

— Скільки за впорядкування плаща оддали? — суворо спитала вона.

— Двадцять.

— Двадцять! Ох, моя ж матінко! Як же це дорого! Чому Йванихи раніш не покликали? Бить вас нікому! І коли ви вже оженитесь, нарешті?

Вона заклопотано складала моє дрантя докупі, а чорна з білими квіточками хустка злізла їй на саму потилицю, показуючи ще й досі пишне біле, як молоко, волосся...

Не дочекавшись відповіді на останнє запитання, вона говорила далі, не допитуючись глибше, бо ж 12 років моєї самотности переконали її в тому, що справа мого одруження була нелегкою.

— А костюм я завтра ввечері заберу й оддам одному старенькому жидкові; дешево візьме й швидко зробить!

— Скільки разів я вас просив, щоб ви ніколи не вживали слова »жид«, а тільки »єврей«! — серйозно зауважив я.

— Я й сама знаю, що не дозволено казати »жид«, а все забуваю... Яврей! Яврей! — ніби для того, щоб краще занам'ятати, повторяла Йваниха ї, подумавши, додала з переконанням: — То по-руськи »яврей«, а по-нашому »жид«!

— Ви, покищо, забудьте, як було по-нашому, а кажіть так, як влада наказує, бо...

— Я то все розумію і... дякую вам, що стару-дурну оберігаєте! — вона поправила хустку й сіла, підперши щоку кулаком. — Трохи не забула! Ваша сусідка, ота стара пузата довго мене про вас розпитувала...

— Гм! А що саме? — зацікавився я.

— Усе чисто. Чи не знаю я, звідки ви, хто ваші батьки, де мешкає ваша колишня жінка та як її теперішня хвамилія?

— Ну... а ви їй на те що?

— А я їй на те: »Я їм, хоч і перу білизну, але, хто — їхні батьки, хто — їхня жінка, — не знаю... Знаю лише те, що вони — інженер і мене стару ніколи ще не скривдили, за працю мою добре платять...

— А вона вам на те що?

— А вона мене знову ж таки питає, чи давно я вас знаю... Кажу: »Уже, мабуть, років із п'ять; стільки, скільки білизну їм перу!«

— А вона ж тоді що?

— А вона пішла до хати й винесла мені 50 копійок, дає й каже: »Оце візьміть собі на чай та не кажіть йому (себто вам), що я розпитувала«. . . Я 50 копійок узяла та й кажу їй: »Добре!«

— З вас, Іванихо, здібний дипломат, і я вам щиро вдячний! . .

Я кріпко потиснув її спрацьовану й поморщену руку, а вона, навантаживши собі на спину білизну, пішла додому, пообіцявши наступного дня принести мені білі штани й сорочку та забрати мій костюм до того старого »яврея«, що дешево бере й швидко робить. . .

— А в неділю, якщо дощу не буде, ми з вами будемо хату вашу білити! Он що!

І знову ривчачки глибоких зморщок, скупчившись довкола її карих розумних очей, підреслювали їх благий материнський вираз, що в'язав мене з дитинством.

Я побілів і помив не лише кімнату й білизну. . . Я почав щодня обмиватися холодною водою, щодня чистити зуби та тричі на тиждень голитися, як колись. Як. . . колись, коли в жилах моїх текла ще густо-червона, багата на творчі тільця кров. . . Як. . . колись, коли я ще не знав Бруха. . .

Кожна перемога коштувала боротьби, кожної я досягав з труднощами, бо насичена мікробами страху блідаво-жовта лімфа чинила шалений опір. . . Болотяною, застоюною річкою ледь-ледь ворушилася вона в моїх жилах, спиняючи біг творчих червоних тілець і паралізуючи їх активність. . .

»Навіщо тобі та чистота, акуратність і порядок,

коли сьогодні вночі до тебе постукають? — шепотіли мікроби страху, і логіка була на їх боці.

— »Чудово!« — відповідали творчі червоні тільця моєї крові. — »Але до ночі ще цілих десять годин, і протягом цих годин ми хочемо жити!«

Прислухуючись до цієї глухої, але запеклої боротьби в середині мого ества, я питав себе: — Чому курка, яку завтра заріжуть, сьогодні ще живе повним життям? Чому вона за годину до смерти може дозвоільно дихати, пити водичку, клювати зерно й заклопотано шукати черв'ячків на свіжо-скопаній грядці? І чому не можу користуватися життям я? Чому дні й ночі обернулися для мене в якийсь суцільний кошмар млісного очікування? Чому цього року я не бачив і не відчував, як мліє весною під першими поцілунками сонця земля, як пахне бузок? Чому я не зауважив літом, як наливається соком вишня, як висмикуються з цупких обіймів пуп'янка ніжні пелюстки троянди? Чому лише смак повітря ранньої осені раптом нагадав мені про те, що я ще існую? Що заваджало мені?

Відповідь могла бути лише одна, — **СТРАХ!**

Я боровся запекло, і я перемагав... Хоч як дивно, а почистивши зуби й обмившись холодною водою наніч, я перемагав... Бруха. Лягаючи в ліжко, застелене полатаним, але чистим простиралом, з певністю, що я нічого не очікувати-му, а... спатиму, я теж перемагав... Бруха. Прокинувшись зранку і підсумовуючи перемоги минулої доби, я з почуттям глибокого внутрішнього задоволення йшов на роботу, а зустрічаючи Бруха в коридорі, примушував себе дивитись йому в обличчя без отого, так добре мені знайомого внутрішнього тремтіння раба.

Одного разу мені здалося, що він, зустрівшись зі мною поглядом, з особливою цікавістю оглянув мене, і я переконаний, що моя свіжа сорочка, щойно відремонтований костюм і дбайливо поголене обличчя були об'єктом його спостережень. А можливо, що й вираз моїх очей...

Співробітники теж зауважили в мені якусь зміну, а Серафима запевняла мене, що я «цілком в її стилі», і липла до мене, як муха до меду... Я, здається, справді мав щастя її побачити...

Маленька сіроока, випадково зустрівши мене в тій темній закрутині коридору, сказала:

— Я втішена, що ви... — вона спіткнулась об якийсь поріжок і, подолавши його, усміхнулась: — Я втішена, що ви відроджуєтесь...

— А як ви, Марусе? — спитав я, уважно приглядаючись до її милого личка в присмерку, що завжди панував у цій закрутині коридору.

— Я... все ще не можу погодитися з тим, що з Олександром... усе скінчено... Я... тікаю тепер від себе самої та від тути... в мистецьку працю над собою... Я відвідую щодня вечірні лекції драм-студії...

— Та-ак? — здивовано перепитав я і, переконавшись, що праворуч і ліворуч від нас коридор зовсім порожній, додав: — Марусе! Я завжди приходив до вас, коли я вам був потрібний, на перший поклик... А тепер я маю пекучу потребу поговорити з вами... Чи не погодилися б ви зустрінутись зі мною тоді й там, де вам буде зручно? Правда, щодо місця зустрічі, то...

Я саме збирався обґрунтувати, чому саме я не є прихильником зустрічей у тітки, але раптом... я перший почув чийсь кроки, і ми розійшлися у протилежних напрямках...

— Я дуже перевантажена тепер... Але я... подумаю, — почув я тихо сказані мені наздогін слова...

Я пішов працювати, відчуваючи, як душу мою знов огортає той уже знайомий мені — затишний, заспокійливо-ніжний загіток, в солодкім полоні якого я розпочав нерівну, але покищо переможну боротьбу з драконом...

Так, так, боротьба моя була переможною! Бо, хоч на роботі я залишався тією самою точною та бездоганно-слухняною живою машиною для виконання збільшених стаханівським рухом норм, але за межами роботи і, що найголовніше, в глибині мого ества я почав воскресати, відновлюватись і молодіти... Мало того: я був близький до того, щоб знову... знайти себе; того себе, якого я почав безнадійно втрачати саме з того дня, коли проклятий дракон, сівли мені силоміць на груди та розірвавши тремтячу оболонку мого серця, почав смоктати мою кров, оточивши мене, неначе той павук муху, густою сіткою своїх щупальців...

У великій залі креслярів, поруч із Марусею, під вікном сидить дівчина Оріся. У неї сумні й поважні темнокарі очі, смагляве з ніжним рум'янцем личко, чорні дуги розмашистих брів і чорні довгі, аж по самі коліна, коси. У неї свіжий бездоганного малюнку рот і зуби, як білий мигдаль. У неї струнка й висока, гарно збудована постать і маленькі груди, як грушки. На ній з чужого плеча, мабуть, куплена на базарі сукня, — р'ябенька, виляляла, в кількох місцях полатана; на ній з грубої шкіри полатані черевики на босу ногу і... два рядки червоного

селянського намиста на шиї... Якщо не рахувати двох чорних кіс, що зміями спадають аж до колін, оте червоне селянське намисто є справді єдиною прикрасою Орисиної краси. Пудра, губна помада та крем, високі підбори, тоненькі панчішки та манікюр, — усе це лишається для неї чужим і зайвим, усе це чомусь ніяк не прилипає до смаглявої Ориси, дарма що вона ось уже п'ятий місяць живе й працює у великому місті...

— Ірочко! Коли ти, нарешті, зробиш собі модну зачіску з кучерями? — питають її товаришки під час перерви. — А манікюр?

— Ірочко! Ось на візьми в мене губної помади! Я тобі дарую... Візьми й намаж собі губи! Ти будеш така гарна, що сам Брух закохається!

— Ірочко! І коли ти, нарешті, купиш собі нову сукню та модні черевики?

— І кажу ж я раз-у-раз вам усім, що я — Орися, а не »Ірочка«... Орисею мене називайте, бо інакше я до вас і не озиватимусь! Он що! А щодо мазання губ, то мажте їх ви!

— Ух, і злюща ж ти, як оса! Ти, Орисе, не дуже задавайся, що гарна!

— А я й не думаю задаватися... Та й хіба ж я гарна?

Тон, яким ставиться це питання, свідчить про те, що вона й справді не усвідомлює своєї краси, що вона сама собі ціни не знає. На жарти й залицяння хлопців вона відповідає суворим, гордим, трошки здивованим поглядом своїх поважних сумних очей. Лише чорні дуги розмашистих брів зведе до купи та почервоніє інколи, як маків цвіт, і... втече з гурту: мовляв, непотрібні ви мені!

Коли я вперше побачив Орисю в нашій устані, я назвав її нерозквітлим іще пуп'янком



дикої троянди, що росте собі десь дозвільно в гущавині лісу, — далеко під протоптаних людьми стежок, — пуп'янком троянди густо-червоної барви, що ось-ось розгорне свої пелюстки, але має гострі, як голка, колючки і поколе кожного, хто наважиться брутально зірвати її...

Дивна та Оріся, — не така, як інші молоді дівчата! Та й сама історія появи її в залі креслярів — не зовсім буденна...

Місяців чотири тому вона поступила до нас на посаду прибиральниці. Одного травневого вечора, коли крізь розчинені вікна вкупі з шумом великого міста вливалось млісне тремтіння розквітлої весни, Оріся мила підлогу в залі креслярів. Маруся Ромашко та ще дві креслярки, що працювали надурочно, почали жартом показувати новій прибиральниці свої рисунки та дещо пояснювати з основ креслярської штуки. Виявилось, що Оріся — грамотна, метка та здібна дівчина. Наступного вечора вона соромливо попросила Марусю, щоб їй «ще показали», а за тиждень вона, хвилюючись, копіювала рисунок, побожно тримаючи рейсфедера в своїх пошерхлих, не звиклих до делікатної праці пальцях. З тієї пори Маруся Ромашко, як старша й висококваліфікована креслярка, рішуче взяла дівчинку під свій протекторат. Залишаючись частенько після роботи на пару годин для виконання термінових завдань, вона сумлінно вчила Орісю креслити. А наслідки були для обох несподівані, бо... за місяць Оріся могла вже самостійно виконувати нескладні завдання і виявила дивні здібності до виконання мистецьких рисунків. Керівник сектору, горбатий старий чоловік, що мав у душі мистецьку іскру і носив прізвисьце Чапля, зацікавився здібностями цієї

дівчини—самородка і негайно ж таки написав рапорта до директора та зробив відповідну інформацію Брухові...

— Де ти вродилася така? — питав Чапля, уважно розглядаючи її працю. — Хто твої батьки?

— Селяни. А я — сирота...

Брух не заперечував. Ні, ні! Він навіть сприяв, бо ж висування талановитих людей з гущі пролетарських мас відповідало напрямним советської політики, а директор охоче підписав наказа про те, що »прибиральницю Ірину Сосновик призначається на посаду учениці-креслярки«.

І ось настав день, коли не ввечері й не крадькома після миття підлоги, а з самого ранку, як рівна серед рівних, прийшла Оріся до просторої, світлої залі креслярів і сіла на приготоване для неї місце поруч із Марусею...

Поруч із Марусею Ромашко, яка була її вчителькою, наставницею і добрим генієм, що відчинив їй двері в життя... Це ж Оріся сидить тепер поруч не з кимнебудь, а з тією самою славною декляматоркою, яку вже не раз бачила на клубній сцені і яку потай від усіх обожнювала... А тепер! О, яке щастя! Крутиться голова, і тремтить рейсфедер, налто цупко охоплений ще незвиклими до делікатної праці пальцями...

Яке щастя, що можна вчитися! І то не лише самого креслярства, а й усіх наук, бо ж голова місцевкому — товариш Брух післав її на вечірні курси для малописьменних...

Орисине життя заповнене тепер до самого краю: зранку й до 4-ої години вона працює поруч із тією самою Марією Ромашко, ввечері, від

6-ої до 10-ої вчиться на курсах, а вночі виконує  
учбові завдання.

І байдуже їй до того, що в неї лише одна  
сукня, яку вона старанно латає і пере щонеді-  
лі!.. І байдуже їй до того, що одержуваних 120  
карбованців ледве вистачає на бідне прохар-  
чування та оплату »кута«, якого вона винаймає  
на околиці в баби Пилипиhi! І байдуже їй до  
того, що вона ще й досі не може вдягнутися  
»по-городському«... Хоч... іншу сукню хоті-  
лося б! І черевиків треба, бо скоро ж осінь!  
Але сукня коштує поперх ста, а черевики при-  
найменше п'ятдесят, а де ж їх узяти, коли ж  
їсти щодня треба!?!

Так думає Оріся, копіюючи досить таки  
складний рисунок і скося поглядаючи на Марію  
Степанівну.

— »Яка ж бо вона гарна! Така собі малень-  
ка, а яка розумна, яка до мене добра! Якби на  
неї хто напав, я б його власними руками зада-  
вила! І чого вона завжди така сумна, — хоті-  
ла б я знати«.

— Маріє Степанівно! — потихеньку говорить  
Оріся. — А тут як?

І сидять вони обидві поруч у великій залі  
креслярів — під вікном... Маленька сіроока з  
шляхетним молочно-білим личком та сяйвом  
пухнастого русявого волосся довкола високого  
чола і... струнка, висока смаглява з чорними  
довгими, аж по самі коліна, косами та двома  
рядками червоного селянського намиста на шії.  
Вони такі різні... й такі рідні... І в чому по-  
лягає джерело тієї рідности, — ніхто не дога-  
дується.

Десята година ранку. Крізь зачинені вікна чути, як хлюпоще дощ... Три ряди схилених над працею голів, — переважно жіночих, — білявих, руських, чорнявих і сивих... Усі сидять за дуже зручними столами, спеціально влаштованими, згідно з останніми вимогами НОП\*)... У три ряди стоять ті столи, у кожному ряді — по дев'ять, і лише один — великий, вкритий червоним сукном стіл керівника сектору має місце окреме — під стіною... Усі 27 креслярів звернені до нього обличчями, усі 27 мають світло з лівого боку. А великі, високі вікна постачають його доволі...

Керівник сектору, горбатий Чапля раз-у-раз поглядає поверх схилених над працею голів і, зиркнувши на стінного годинника, сплиняє свій погляд на порожнім столі інженера-конструктора Кузнецова...

— Товаришко Цацкіна! — тоном категоричного розпорядження говорить Чапля: — Припиніть приватну розмову з вашою сусідкою!

Маленька, як дзиґа, вертлява Беба Цацкіна, що сидить у протилежному від Чаплі куті залі, миттю гасить блиск опуклих, як маслини, чорних очей і засоромлено занурюється в працю...

Тихо... Чути, як хлюпоще за вікнами дощ, як стукотить угорі великий стінний годинник... Схиливши голови над зручними столами, креслярі ретельно виконують збільшені стаханівським рухом норми... Розмовляти під час роботи не вільно.

---

\*) »НОП« — Наукова Організація Праці.

Горбатий Чапля уважно переглядає виконані за вчорашній день завдання, але час від часу, зсунувши рогові окуляри на самий кінчик свого довгого носа, він спиняє погляд неозброєних очей на порожньому столі Кузнецова...

Той стіл гипнотизує не тільки його. Очі двадцяти сімох теж фіксують свою увагу на тім порожнім столі... І Чапля це бачить... І на чолі його поглиблюються борозни глибоких зморщок, а голова ще глибше ховається в западині спотворених великим горбом плечей...

— «Де він?» — думає Чапля, і від цього самому собі поставленого питання йому враз стає моторошно: — «Десять років я працюю з ним поруч, десять років день-у-день з'являвся він до цього стола з невблаганною акуратністю точного автомата, і...»

Забувши обережність, Чапля знову спиняє довгий схвильований погляд неозброєних роговими окулярами очей на порожньому столі Кузнецова...

Похитуючи худорлявими стегнами і показуючи передчасно зіпсуті зуби в отворі вульгарно-нафарбованих уст, Серафима плила довгим коридором нашої установи просто мені назустріч.

— Хочете? Цікаву новину розкажу! — грайливо поблискуючи водянистими очима, вона помахала в повітрі двома аркушами друкованого на машинці паперу.

— Хочете? — вона зробила тривалу павзу і, нахилившись мені до вуха, прошепотіла: — «За-ха-чу — палюблю!»

— Хочете? — ще раз перепитала вона.

— Хочу! — відповів я.

— Справді? І... дуже?

— Справді! І дуже!

Я очікував, що ж вона, нарешті, скаже, а вона, мугикаючи собі тихесенько під ніс »Захачу — палюблю!«, переглядала текст отих двох аркушів друкованого паперу і... мовчала.

— Серафимо Олександрівно! Не мучте! Кажіть!

— Ага! Нарешті й вас розібрало як слід! — задоволено обізвалась вона: — Ну, слухайте!

Тут вона подивилась праворуч і ліворуч і, переконавшись, що в коридорі порожньо, знизила свій голос до шепоту:

— Ну, так ось... Що Кузнецов — арештований, це вже не новість, — це всі знають...

— Так, це від учорашнього дня вже не новість! — погодивсь я.

— Ну, так ось... Я несу новий наказ із »грифом« Бруха на підпис директорові: Марію Степанівну Ромашко призначено на посаду інженера-конструктора... По суті, це заступник керівника сектору, бо ж відомо, що Кузнецов заміщав Чаплю... Ви ж тільки подумайте! Якось собі Марія Ромашко буде фактично заступником керівника сектору! І який з неї інженер-конструктор, хотіла б я знати?! Звичайна собі креслярка, яких багато!

— Ну, я б цього не сказав! — обережно заперечив я: — Наскільки мені відомо, Ромашко в минулому році скінчила з відзначенням конструкторські курси...

— Що ви кажете? І як вона скрізь і всюди встигає?!? Чортова »кукла«!

— Але ви не хвилюйтесь, Серафимо Олександрівно! — з удаваним співчуттям сказав я: —

Може, директор ще й не підпише цього наказу... А ви даремне кров собі псуєте!

— Е, ні, не даремне! Вірте Серафими: якщо є «гриф» Бруха, то підпис директора буде! Ну, і... головний інженер, на жаль, теж високої думки про неї, а директор, відома річ, буде з ним радитись!

— Так оце й усі новини? — з удаваною байдужістю перепитав я її.

— Ні, не всі! Є ще... але знову ж таки про ту недоношену Ромашко...

— Чому «недоношену»? — перепитав я.

— Недоношена, бо мала! — відрубала Серафима. — Не жінка, а казна що! Так ось уявіть собі, що обком спілки звернувся до нашого місцевому з проханням, щоб Марію Ромашко на час жовтневих свят відрядити в їх розпорядження для деклямацій на заводах тяжкої промисловости... За кожний виступ їй окремо платитимуть! Ви ж тільки подумайте!!! Скільки грошей вона заробить!

Серафима захлиналася від заздрощів та злоти і не бачила, що на видноколі довгого коридору з'явилася... сама Маруся... Вона йшла діловим кроком прямо на нас, — до всього байдужа, вся скупчена в собі й замислена... Ця її окремішність і підкреслена відчуженість кидались кожному в очі та творили їй ворогів серед жінок типу Серафими...

Почекавши, поки Маруся зрівнялася з нами, Серафима раптом підхопила її під ручку і спитала солодким, як мед, голосом:

— Ну, як ваш настрій, дорогесенька Маріє Степанівно? Коли наступна деклямація?

Я поклонився стримано-чемно. Відповідаючи

мені чарівним і милим рухом голови, Маруся відповіла водночас і Серафимі:

— Дякую, Серафимо Олександрівно! У мене здебільшого і, зокрема, сьогодні — **гарний** настрій. — Слово «гарний» вона підкреслила.

Вони пішли вдвох, а я сам — у протилежному напрямку. Віддаляючись, я чув солодкий Серафимин голос:

— Не носіть цієї сукні! Вона вам не до лиця! Пошійте собі сукню з темно червоного оксамиту, і коли ви в такій сукні на сцену вийдете, то...

Вони завернули за ріг коридору, і я так і не дізнався, що сталося б, якби Маруся й справді вийшла на сцену в сукні з темно червоного оксамиту.

При кінці того ж таки самого дня з'явився наказ про призначення Марії Степанівни Ромашко на посаду інженера-конструктора, а поруч із ним величезне оголошення про те, що місцевком скликає позачергові загальні збори нашого колективу на суботу, та що присутність усіх абсолютно обов'язкова; але порядок денний чомусь не був оголошений.



## РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

### З гармат — по горобцеві...

Профделегатам, під їх особисту відповідальність, доручено було простежити за тим, щоб на загальні збори з'явилися всі — без жодного нятку...

Профделегати простежили, а ось... і наслідки їх справді ретельного стеження:

У призначену годину зала нашого клубу переповнена до самого краю...

На сцені — жодних прикрас. Нічим не застелений стіл президії, кілька стільців біля нього та гола дерев'яна лавка в лівому кутку сцени.

За столом, як звичайно, президія місцевкому на чолі з Брухом, а на голій дерев'яній лавці — порожньо.

— Ви дозволите? — ввічливо питає мене Чапля, займаючи місце зі мною поруч: — Не знаєте, який порядок денний сьогоднішніх зборів?

— Цього ніхто не знає, бо не оголошено! — кажу я: — Мабуть, щось таке, що виходить за межі буденного життя нашого колективу...

— Так, так, — ваше припущення досить таки ймовірне! — одразу погоджується зі мною Чапля: — Яків Борисович любить ефекти і... треба віддати йому належне, — справді вміє їх організувати...

— Увага! — тихо й упевнено говорить Брух, і цього досить, щоб стоголосий людський гомін погас, неначе той вогонь, на який раптом вил-

лято цілісіньке відро води... Замовкли й ми з Чаплею.

Дозвольте мені від імени місцевкому позачергові збори нашого колективу вважати відкритими!

»А що, якби ми спробували йому не дозволити?« — грайливо питаю я себе і дивлюсь на ті обличчя, що в полі мого зору... Усі вони їдять очима Бруха, усі, неначе загіпнотизовані, дивляться йому в рот, — зовсім, як той крілик у пащу гадюки...

Тиша панує й гнобить... Чути, як прочищує собі носа Брухів заступник, — рум'яний, широкоплечий, атлетичної будови технік Барсов. Чути, як шелестить папером секретарка місцевкому кокетливо вдягнена Рая, готуючись до відповідального процесу протоколювання.

— Сьогоднішні збори будуть ділові й короткі, — каже Брух: — Наш колектив має висловитися з приводу яскравого випадку антисемітизму, що мав місце в стінах нашої установи на початку тижня.

І знову павза. І знову тиша. Тільки на цей раз вона ще глибша, густіша й нашорошеніша. Вона гнобить таємницею не сказаного ще слова. І саме тому п'ятсот пар очей так і прикипіли до Брухових напіврозкритих уст, з яких ось-ось має злетіти прізвище обвинуваченого... Хто? Хто ж саме? Хто?!?

Але Брухові напіврозкриті уста показують лише загрозливий оскал його хижих жовтої кости зубів і... нічого більше... Він лише оскалився й витримує павзу, смакуючи ефект хвилини... О, він бажає повільно ковтати п'янке вино усвідомлення своєї влади над нами.

Штучно й нудно розтягуючи слова, він повчальним тоном педагога розкажує нам про антисемітизм взагалі, про масові вияви його за царату, про антиєврейські погроми, систематично організовані царською «охранкою» за допомогою «чорної сотні»... Про те, що той антисемітизм є й тепер, що він лише причаївся, заховався й зникнув, але він **існує** (це Брух підкреслив) і час від часу, то тут, то там він виявляє себе... І Брух полум'яно закликає всіх нас, як колектив інженерно-технічної інтелігенції в цілому, та кожного з нас зокрема, як чесного советського громадянина, якнайрішучіше та якнайболячіше вдарити по виявах антисемітизму в стінах нашої установи. Він закликає до чуйності в справі виявлення ворога, що причаївся й зникнув...

— Бдітельность,\*) бдітельность і ещо раз бдітельность! — захлинаючись, вигукує він, показуючи нам увесь асортимет своїх жовтих зубів у всій їх хижій непривабливості.

Павза. Брух утомився. Вийнявши з кишені хусточку, він повільно витирає рясний піт зі свого обличчя, а керована ним маса завмирає в мліснім очікуванні його наступного слова... Чейже ось-ось злетить, нарешті, з його уст фатальне прізвище обвинуваченого, — того, хто має бути «іменинником» на сьогоднішніх зборах...

Заховавши хусточку до кишені, Брух бере зі стола невеличкого папірця і каже:

— До місцевкому подано заяву ось якого змісту...

Стало так тихо, немов би заля була заповнена п'ятсотма мерцями.

\*) «Бдітельность» — по-українському чуйність, пильність.

— Кхи! Кхи! Акхи! — раптом закашлявся Брух, спльовуючи мокроту набік.

Ніколи раніше не зауважував я, щоб Брух кашляв, і саме тому кашель його саме в цій хвилині здавався мені ненатуральним, — можливо, навіть навмисним...

— Акхи! До місцевкому від креслярки Беби Цацкіної заява: 17-го жовтня 1937 року в розмові зі мною співробітниця нашого сектору Ірина Сосновик назвала мене жидівкою. Я почуваю себе ображеною і прошу місцевком захистити мене. Власноручний підпис Беби Цацкіної.

Брух замовк, а очі всіх вигребущо шукають отих двох дівчат, — Бебу Цацкіну та Орісю Сосновик.

Зокрема, я шукаю лише Орісю... Де ж вона? Напружено й ретельно нишпорю очима по рядах і... не бачу її.

— Онде, в третім ряді праворуч, скраю! — шепоче мені на вухо Чапля.

Миттю пізнаю чорні коси на тлі рябенької полинялої сукні. І... це все. Обличчя її мені не видно, бо ми з Чаплею сидимо в задніх рядах.

Зиркаю одним оком на Чаплю... Сидить нерухомо, фіксуючи поглядом оту дівочу спину з чорними косами, і тільки мускул один під оком тремтить (неслухняний!). Йому, як начальникові сектору, де виявлений антисемітизм, перспектива розгляду цієї справи не обіцяє нічого доброго...

— Товаришко Цацкіна! Я попрошу вас вийти на сцену й розказати масам, як усе це сталося!

Маленька, чорненька, моторна й вертлява Цацкіна козирем вилітає на сцену...

— Я від першого дня дуже добре ставилась до Іри... — затараторила вона: — Я бачила, що

вона бідна дівчина, зовсім неотесана селянка, і я їй завжди давала поради, як вона має жити в місті. . .

— А я тобі раз-у-раз відповідала, що твоїх порад мені непотрібно! — забринів у залі дзвінкий дівочий голос.

— **Громадянку** Сосновик! Замовчіть! Я вам слова не давав! — Брух підскочив зі свого почесного місця голови, як опечений.

— Будь ласка, продовжуйте далі, товаришко Цацкіна! Ми всі, як один, слухаємо вас дуже уважно.

І тоді всім стало ясно, що не випадково Брух одну дівчину називає громадянкою, а другу — товаришкою.

— Ну, і я їй кажу, — Іра, чому ти собі не відріжеш коси? Навіщо вони тобі здалися? Піди до мого дяді-парикмахера, і він тобі, по моїй протекції, недорого модну зачіску з кучерями зробить. А вона (грубіянка!) мені відповідає: — Ти — жидівка, то й носи собі кучері, а мені їх не треба! Вони мені не подобаються!

Тут Цацкіна замовкла: вичерпалась.

— Ну, і що ж ви їй на це відповіли, товаришко Цацкіна? — підкреслено ввічливо спитав Барсов.

— Я образилась і пішла від неї геть, а наступного дня з самого ранку я подала до місцевому мою заяву.

— А де відбувалася описана вами сцена? — знову спитав Барсов.

— На вулиці, недалеко від нашої установи, коли ми йшли з роботи додому.

— Громадянку Сосновик! — голосно викликає Брух із наголосом на слові »громадянку«.

Орися миттю підвелася... Висока, струнка й пряма, як та свічка, рішучим кроком попрямувала на сцену. »Цок-цок« того кроку дівочого бриніли чітко й твердо, — без вагання. Пішла... і стала собі поруч із Цацкіною... І тоді всі побачили біде, як білий мармур, личко та чорні дуги розманистих брів, які, миттю метнувшись угору, сполоханими ластівками завмерли над її великими темнокарими, тепер такими суворими очима. Тоді всі побачили тведу лінію цупко стулених докупи нефарбованих уст і маленькі дівочі груди, що грушками випиналися з-під рябенської полинялої, в кількох місцях полатаної сукні, грубошкірі полатані черевики і два ряди червоного селянського намиста на шиї. Вона начебто й не злякалася, вийшовши на сцену і відчувши на собі тягар п'ятисот пар уп'ятих в неї очей: стояла струнко, з нормально-піднесеною головою, цупко стиснувши кулачки смаглявих рук...

І яка ж бо вона гарна! Навіть ота не до мірки пошита, з чужого плеча сукня не спроможна була спотворити бездоганних ліній її дівочого тіла!

Оглянувши її від голови до п'ят і від п'ят до голови так зневажливо, як умів оглядати людей лише він, — Брux тихо й недбало буркнув собі під ніс:

— Займіть своє місце! Он — там, за тією лавкою... — і владно ткнув довгим, як у музики, пальцем, на голу, нефарбовану дерев'яну лавку, що стояла самотня й порожня в лівому кутку сцени, слухняно когось очікуючи.

О, не випадково стояла там ота лавка, яку я, прийшовши до залі, зауважив одразу! Щось на зразок лави підсудних... Яків Борисович лю-

бив ефекти і вмів майстерно їх організовувати...

Орися, супроводжувана поглядами п'ятисот, пішла до лавки й сіла.

— Встань!!! — високим фальцетом заверещав Брух: — Встать! Ви мусите відповідати масам, стоячки... Ви виявляєте непошану до мас!

— Та ви ж самі щойно наказали мені зайняти **моє місце**, — підвівшись з лавки, відповіла Орися: — А коли я виконала ваше розпорядження, то ви ще й кричите на мене!

Брух опікся надто несподівано: то ця неотесана селянка в полинялій сукні та стоптаних черевиках уміє йому відповісти перед обличчям отих самих мас, на яких він щойно покликався?!? Він ще не знав, що перед ним — пуп'янок троянди, яка виросла десь у гущавині лісу, далеко від протоптаних людьми стежок, — виросла дозвільно, зберігаючи дані їй самим Богом, гострі, як голка, колючки... О, він... обламає їй ті колючки! Але покищо...

— Гм! — сказав Брух тоном терпеливого вчителя: — Ви, як я бачу, не зрозуміли мене. Отже, пояснюю ще раз: ви маєте відповідати на всі поставлені вам запитання, стоячи біля лавки. А коли говоритиме хтось інший, тоді ви можете сісти на лавку... Ясно?

— **Тепер** ясно! — відповіла Орися з притиском на слові «тепер».

— Громадянку Сосновик! — урочисто почав Брух: — Чи чули ви, що розповіла зборам товаришка Цацкіна?

— Чула! А якже!

— Ну, і що ж ви на це скажете?

— Що я маю казати?!? Цацкіна **правду** говорить.

— Отже, ви справді назвали її жидівкою?

— Так. Але я не хотіла образити її... Цацкіна аж надто вже надокучила мені своїми не-проханими порадами і... в тій хвилині я зовсім забула про те, що... не можна казати «жид». У нас на селі не знають слова «єврей»...

— Як вам подобається така теляча наївність?!? — театральним жестом звертаючись до зборів, спитав Брух: — Вона, бачите, забула що не можна казати «жид»! Знаменито! Секретар! Записати це до протоколу!

— Єсть записати до протоколу! — слухняно пискнула Рая, не підводячи голови від паперів і ретельно щось занотовуючи.

— Хто має запитання до громадянки Сосновик?

Загальна мовчанка, від якої мені стає соромно за всіх і насамперед за себе.

«Мовчи!» — шепчуть мені мікроби страху, що плавають у моїй крові, перетворюючи її на слизаву блідо-жовту лімфу: — «Мовчи! Ти загинеш сам, а її все одно не врятуєш!»

— «Скажи! Спитай!» — наказують мені творчі червоні тільця, які за останній час уже звикли перемагати, і я, поборюючи останній спротив лімфи, рвучко підводжуся з місця.

— Я маю два запитання... — кажу я і, відчуваючи на собі погляд широко-розплющених сірих очей, продовжую так твердо й плинно, як звик говорити в студентські роки: — Перше питання: — скільки років має Ірина Сосновик?

— Дев'ятнадцятий! — відповідає Оріся.

— Точніше! — допитуюсь я: — Скільки місяців на дев'ятнадцятий?

— Три...

— І друге запитання: — як довго перебуває Ірина Сосновик у місті?

— П'ять місяців.



— Прошу занести до протоколу мої запитання та відповіді, які я на них одержав, — сказав я і сів...

Широко-розплющені сірі очі обілляли мене цілою зливою вогнистих промінчиків: були в них і вдячність, і здивування, і ще щось, чого я не міг би назвати, але що я відчув усім еством. А власниця тих очей сиділа рядів три від мене — праворуч, — якраз у полі мого зору. Захоплений подіями на сцені, я не зауважив її раніше.

— Хто ще має запитання? — вів далі збори Брух.

— Я! — відразу ж таки відгукнувся Загірний — старий, масивної будови й великого росту чоловік, який, не маючи ні технічного фаху, ні освіти, ні партквитка, займав «хлібну» посаду заступника начальника сектору постачання.

— Я теж маю два запитання, — переконливим густим басом заговорив Загірний: — Соціяльне походження громадянки Сосновик, і... чому ще й досі не в комсомолі?

Стоячи біля тієї голої дерев'яної лавки, Оріся ворухнулася, хотіла, як видно, відповісти, але Брух спинив її владним жестом своєї білої з довгими пальцями руки. Узявши зі стола якісь папери, він відшукав серед них щось йому потрібне і тоді сказав:

— Ось анкета громадянки Сосновик, з якої я зачитаю вам її власноручну відповідь на перше питання товариша Загірного: «Дочка незаможного селянина». До цього додано довідку з 1926 р. Ну, а на друге питання нехай вона відповідає сама.

Орисине бліде личко раптом укрилося плямами гарячкового рум'янцю...

— Чому я ще й досі не в комсомолі? Цілих чотири роки я працювала наймичкою в родині, де було четверо дорослих та шестеро дітей... Я... не мала часу ходити на збори та виконувати комсомольські навантаження. Я... за самий харч працювала... Я... не щодня мала 4-5 годин, щоб поспати трохи, бо колиска з хворою дитиною вночі біля мого ліжка стояла... Я...

— Ну, якщо ваш хазяїн аж так визискував вас, то чому ви не скаржилися на нього? — спитав її Брух...

Оріся з неприхованою ненавистю глянула Брухові в очі:

— Бо якби я на нього поскаржилася, то він мене відразу вигнав би на вулицю.

— Хто ще має питання?

— Я! — підвелася вульгарно-нафарбована Серафима, що сиділа в першому ряді: — Чому ви, громадянку Сосновик, лише в нас оформилися членом спілки? Чому, працюючи наймичкою, не вступили до спілки і не шукали її захисту?

Півхвилинна мовчанка, протягом якої Серафима переможно озиралася довкола: мовляв, ось на яке дошкульне запитання спромоглася вона, — сумлінна активістка й жінорг!

Оріся (чи це не сон?) усміхнулася переможно, показуючи два ряди подовгастих сліпучо-білих і бездоганно-посаджених зубів:

— Малá я ще була в той час, щоб до спілки вступати! Нагадую я вам, що до спілки лише після 18 років приймають, якщо ви, Серафимо Олександрівно, цього ще й досі не знали.

По залі легким шелестом пробіг сміх... »Молодець-дівка!« — вигукнув хтось із хлопців і замовк, а Серафима миттю сховалася, сівши похапцем на своє місце знитившись.

Після «блискучого» питання Серафими ніхто вже нічого не запитував, і Брух урочисто проголосив:

— Переходимо до обговорення справи! Прошу висловлюватись коротко й ділово! Хто бажає висловитись?

Перше слово взяв Загірний. Масивний, великий і міцно-збудований, він упевнено заговорив своїм переконливим басом, поблискуючи масними, як смалець, і чорними, як маслини, очима...

— І де це видано, щоб дочка незаможника отак себе поводи́ла? — питаю я вас... Назвати Бебу Цацкіну — жидівкою! Та це ж нечувана образа! Я... я, товариші, не випадково взяв слово першим... Скажу вам, чому. Бо я — найдавніший співробітник нашого тресту. Я вже 13 років тут працюю, і я повинен тут прилюдно посвідчити, що за такий досить таки довгий час моєї нічим незаплямованої служби в нашій тресті ніколи випадків антисемітизму в нас не було. Що ні, — то ні! Я, товариші, люблю правду, і такого ганебного вчинку, щоб хтось єврея — жидом назвав, я рішуче не пам'ятаю. І... не було б тієї ганьби й сьогодні, якби до нас не з'явилася ота «талановита зірка», ота «дочка незаможника». І... — тут він звернувся до всіх: — Ви мені вибачте, товариші, але я — старий

— не вірю в те, що вона є донечкою незаможника... Не вірю, і все! Бо незаможники — то сіль землі, то ґрунт і опора советської влади на селі... А Сосновик у нас уже п'ятий місяць робить, а ще й досі до комсомолу не вступила. Чому?!? — хотів би я знати. Але... на цю тему висловиться напевно, секретар комсомольської організації... А я — старий звертаюсь до збо-

рів у цілому й до кожного члена нашого колективу зокрема з гарячим закликком: якнайсуворіше покарати Ірину Сосновик! Виключити її зі спілки, звернутися до директора з проханням, щоб звільнив її з посади, щоб не плюгавила вона наш здоровий колектив своєю присутністю! Ми всі обурені! Ми протестуємо! Ми не бажаємо бачити її в стінах нашої установи! А якщо наша воля — воля трудящих мас, з тих чи інших міркувань, була б не виконана, то ми проголосимо їй бойкот! Не будемо з нею ні вітатися, ні розмовляти. Не місце антисемітці в гурті чесних советських працівників!

Він сів вичерпаний і знеможений, витираючи хусточкою піт зі своєї солідної блискучої лисини: як не кажіть, а виголосити таку промову з ентузіазмом і патосом юнака для старого чоловіка, що вже років із десять терпить від дихавиці та склерози, — річ нелегка!

Не встигли ще замовкнути останні акорди його енергійних окличників, як слова попросив товариш Саф'янов, — секретар комсомольської організації. Це був рум'яний, здоровий, веселий юнак із цілою копицею неслухняного, недбало зачесаного жовтявого волосся. . . Промовець із нього був досить таки нудний. . . Він дуже довго говорив про антисемітизм взагалі, намагаючись потрапити в стиль і тон програмової промови Бруха (мовляв, наша комсомолія теж на висоті!) і, нарешті, закінчив так:

— Мені, власне кажучи, поведінка Ірини Сосновик від самого початку була підозрілою. Замість того, щоб прагнути до комсомольських лав, вона все затягала. . . Мовляв, не руште її, бо вона страшенно завантажена засвоєнням креслярської штуки та наукою на вечірніх курсах. . .

Ну, а тепер... її поведінка стає для мене ясною... Від імени всіх комсомольців нашого колективу вимагаю виключення її зі спілки та з нашого колективу взагалі! Виступ безпартійного большевика Загірного вітаю як вияв клясової чуйности до ворога. Закликаю всіх до нас приєднатися! Нехай не буде місця антисемітові в наших рядах!

Третім з черги виступив мій сусід — горбатий Чапля...

— Як усім вам відомо, Ірина Сосновик з'явилася в моєму секторі недавно — місяців чотири тому — почав він, сполохано бігаючи по залі своїми короткозорими очима: — Вона була прибиральницею і раптом виявила справді непересячні здібності до мистецького креслення... Як усім вам відомо, я сам — мистець і великий прихильник просування вперед молодих пролетарських талантів. А тут чую — дочка незаможника... Це саме я перший заговорив про неї з Яковим Борисовичем та нашим директором і, зустрівши з їх боку прихильне ставлення до молоді талановитої початківки, написав рапорта. Незабаром Сосновик опинилася в моєму секторі на посаді учениці-креслярки. Але сьогодні, отут на цих зборах, мені відкрилися очі, сьогодні я побачив, яку гадюку пригріли ми біля нашого пролетарського серця! Щоб назвати Бебу Цацкіну — жидівкою!!! Та це ж ганебно! Ганебно для нашої установи в цілому та в першу чергу для сектору, який очолюю я... Саме тому я щиро приєднуюсь до пропозицій попередніх промовців і прошу виключити Ірину Сосновик зі спілки. Не місце антисемітам серед советських креслярів!

Коли горбатий Чапля незграбно вмощувався поруч зі мною на своє місце, я пильно поди-

вився йому в очі, але... він миттю урвав цей контакт очей, устромивши підкреслено-уважний погляд на сцену.

Четвертою виступила Серафима. Вона намагалася побудувати свою промову від імени обуреного жіноцтва, але по суті переспівувала щойно співані мелодії.

Я не слухав ні її, ні наступних промовців. Я лише занотував собі, що всі вони були нежиди і, здебільшого, безпартійні, і всі, без винятку, різними голосами співали тієї самісінької пісні про ганебність Орисиного вчинку та просили виключення її зі спілки. Усі, за всяку ціну, намагалися відмежувати себе від антисемітизму.

Я не слухав їх, бо сам готувався до виступу, напружено обдумуючи кожне речення та час від часу поглядаючи на Орису. Вона сиділа струнко на голій дерев'яній лавці в лівому кутку сцени, здивовано й суворо вдивляючись в обличчя кожного наступного промовця, бо кожний наступний каменував її. Вона мала вигляд зацькованої псами тваринки, що все ще не хоче здатися на волю переможців.

На цей раз я миттю приборкав жалюгідні протести мікробів страху, — я твердо рішив виступити, і жодна сила в світі не могла вже спинити мене. Я лише очікував принагідного моменту, щоб виступити неодмінно **останнім**, добре знаючи, що враження від останнього промовця залишається, як правило, **зверху**, домінує над психікою маси і впливає на її рішення...

— Отже, за виключення зі спілки однодушно висловилося одинадцять промовців, — підсумував, нарешті, Брух: — Воля колективу вже

досить виявлена. Зважаючи на пізній час, пропоную припинити обговорення!

Я підвівся так рвучко, що мій сусід Чапля аж здригнувся від несподіванки.

— Я прошу слова! —

— За-пі-зно, товаришу Меццерський: — Запізно! — зловтішно процідив крізь зуби Брух.

— Мені здається, що не запізно, бо покищо це лише ваша пропозиція припинити обговорення, якої маси ще не ухвалили... Я зі свого боку, як член колективу, висуваю пропозицію продовжити обговорення і можу, якщо бажаєте, обґрунтувати її, — відповів я. Колишня плинність і впевненість промовця миттю прокинулися від довготривалого сну, і я цілком запанував над собою...

— А цікаво знати, чим можете ви, товаришу Меццерський, обґрунтувати вашу пропозицію? — солодким, маслянистим тоном спитав Брух.

— Дуже коротко й дуже просто: якщо є особи, що ще бажають висловитись, — це яскравий доказ, що воля мас іще не досить виявлена...

— Але ж, окрім вас (а ви, напевно, спали досі), — ніхто не просить слова, — отже...

— Я прошу слова! — це забринів усім відомий низький грудний і мелодійний голос декламаторки Ромашко.

— І я! — І я! — одночасово озвалися заступник головної Шмультський та консультант правління тресту Завада...

— Отже... — розгублено повторив Брух, — він, як видно, обдумував, як вийти зі становища, і хотів виграти хоч пару секунд...

— Отже! — твердо підсумував я: — Як бачите, воля мас не досить іще виявлена.

Шаленим гоном текла кров у моїх застояних

від довгої нерухомости жилах. Це червоні творчі тільця моєї крові, подолавши останній спротив жалюгідних мікробів страху, святкували **першу** — справді велику перемогу... **Я НЕ БОЯВСЯ НІЧОГО Й НІКОГО**, і мені байдуже було до того, що буде зі мною завтра. Я знайшов себе. Я був знову я і, зціпивши зуби й кулаки, був готовий до бою...

А сірі, ще ширше, ніж звичайно, розплющені очі обливали мене всього весняною зливою вогнистих промінчиків... І були в тих промінчиках і здивування, і вдячність, і... ще «щось», чого я ніяк не міг би назвати словами, але наявність чого до болю солодко відчував усім еством своїм.

— Отже? — перепитав я переможно.

— Отже! — роблено-спокійним тоном відповів мені Брух: — Голосуємо обидві пропозиції... Перша моя пропозиція (слово «моя» він підкреслив) — припинити обговорення, бо питання ясне... Хто за цю резолюцію, прошу піднести руки!

Уся зала, до краю заповнена співробітниками нашого тресту, була в полі мого зору... Я сподівався цілого лісу рук за пропозицію Бруха, але... його не було... Угору знялася й замерла на мить очевидна меншість рук... Скандальна для Бруха меншість! Я глянув на нього: обличчя його було зовні спокійне й закам'яніле, тільки довгі, як у музики, пальці обох рук щось надто швидко й без потреби пересували на столі папери... Вони, здається, ледь-ледь тремтіли — ті білі, надто довгі пальці, і в їх тремтінні була моя перемога... Усе це тривало довгу, як сама вічність, мить...



— Голосую пропозицію товариша Мещерського: хто за те, щоб продовжити обговорення цього, на всі сто відсотків, ясного питання?

Угору знялася переважна більшість рук. »Це червоні тільця їхньої крові продиктували їм такий нечувано-відважний чин — голосувати проти резолюції Бруха«... — думав я, не вірячи власним очам: »Отже, — **можливий спротив мас! Можлива боротьба з драконом!**«

Я стояв, як зачарований, зовсім забувши про те, що мені зараз же, в наслідок оцієї ось перемоги мас над Брухом, треба виступити з промовою... А виступав я давно... О, дуже, дуже давно! Зокрема, в цьому колективі не виступав ніколи...

— Воля мас — для мене закон! — драматично розвів руками Брух: — Продовжуємо обговорення. Слово мас товариш Мещерський. П'ять хвилин для вас досить?

— О, більше, ніж досить! — відповів я...

Заля завмерла... Усі ці люди були певні, що я не вмю пари з рота випустити, бо ж я й справді не випускав її ніколи... Слимакова хатка, так старанно збудована, так довго й ретельно зберігана, — розбилась на дрібні кусочки, — розбилась раптом і безповоротно... Я — справжній я виступав перед масою добре мені знайомих слимаків, зовсім забувши про те, що існує на світі страх... А сірі очі, загорівшись, уп'ялися в моє обличчя, і власниця їх усім своїм звинним тілом різко повернулася в мій бік:

— Слово має товариш Мещерський!

На якусь коротку, як блискавка, мить мені здалося, що я маю скочити з високої скелі вниз — у відкрите, крижано-холодне море і...

плисти... І я справді скочив, і я справді поплив, раптом і радісно знайшовши потрібні мені, незабуті ще рухи вправного плавця.

— Одинадцять промовців — одинадцять моїх попередників категорично вимагали виключення Сосновик зі спілки. Вони дуже багато й обурено говорили про злочин і... лише поверхово спинялися на злочинцеві. Саме тому я дозволю собі спинитися в кількох словах на цій дівчині в старенькій, давно виляній сукні та стоптаних черевиках, що є... злочинцем. Я міг би говорити на цю тему багато, але, взявши до уваги, що я маю лише п'ять хвилин, я подам до вашої уваги лише три риси, що характеризують цю дівчину. Перша риса, якої нам, як зборам, що покликані винести вирок, ніяк не можна випускати з поля нашого зору, — зелена молодість Орісі Сосновик (я так і сказав »Орісі«). Три місяці по вісімнадцяти роках! Чейже вона, напевно, — наймолодший член нашого півтисячного колективу. »Геть звідци!« — кричимо ми — старші, освіченіші й (тут я зробив павзу)... розумніші за неї: »не місце їй серед нас!« Захлинаючись в екстазі зневаги до неї, ми забуваємо, яку суму і **яких** непростимих проступків зробили ми з вами, коли були в її віці. І що, якби за наші »злочини« зеленої молодости суспільство карало нас так жорстоко, як караємо ми сьогодні Сосновик?!? Ми забуваємо також і те, що написано в наших профквитках, а саме, що »спілка є **школою** комунізму«. А якщо спілка є **школою**, то ми, як правомочні загальні збори членів спілки, мали б винести таке рішення, яке виховувало б Сосновик... у бажаному дусі, але не вбивало б її! Чейже для кожного з нас ясно, що ми ви-

кидаємо молоду дівчину на вулицю, бо... вона не зможе влаштуватися на роботу в жодній советській установі з такою рекомендацією... Ми легковажно підрізуємо молоду, сильну й здорову рослину при самому корені, і байдуже нам до того, що рослина та обіцяє бути могутнім, рясним і плодючим деревом... Ми забуваємо про її **талановитість**, що є загально-визнаним фактом, а водночас і тією другою характеристичною рисою її вдачі, на якій я хотів спинити вашу увагу. Чи не слід було б зберегти її на користь суспільства?!?

Тут я зробив маленьку павзу і глянув зненацька на Орісю. Вона вся витягнулася вперед, обіпершись об лавку смаглявими руками, а великі поважні темно карі очі упилися в моє обличчя і, мабуть, окрім мене, не бачили нікого. І був у цих очах такий несамопитий крик душі, що мені здавалося, ніби я чув його тут у цій, до краю переповненій залі: «Як? То ви — дванадцятий за захунком промовець не... каменуєте мене?!? Ви... захищате мене?!?

Я чув той крик до болю чітко, як і оте «щось», яке лялося весняною зливою з широко-розплющених сірих очей і заповнювало мене всього млісним чуттям справжнього неповторного щастя... Ще 497 пар людських очей, уп'явшись невідривно в моє обличчя, зачудовано дивилися мені в рот, очікуючи мого наступного слова (чейже заговорив слимак, якого роками мали за безсловесного!), але мені до них було байдуже... Лише оті дві пари жіночих очей були незабутні, — такі різні й рідні якоюсь чудовою, новознайденою рідністю.

О, ця павза тривала мить, але вона ввійшла

в історію мого життя, як ціла вічність незабутнього й неповторного щастя!

— Вимагаючи виключення Сосновик із нашого суспільства, ми ігноруємо не лише її крайню молодість і виключну талановитість, ми ігноруємо також і те, що вона походить з українського села, і що лише п'ять місяців минуло з того дня, як вона опинилась у місті...

— Це не грає жодної ролі! — надтріснутим фальцетом обізвав мене Брух: — Ближче до справи!

— Це грає деяку роль і ось чому, — упевнено, з металом у голосі повільно відповів я: — Річ у тім, що в українській селі ще й досі збереглося українське слово «жид», — не в тому образливому, лайливому розумінні, яке воно має в мові російській, а в звичайному розумінні назви людини, що належить до єврейської нації. Згодиться самі, що, прийшовши до нас із села, Сосновик не могла відразу позбутися ще змалечку набутої звички — вживати це слово у звичному для неї сенсі. Я ручуся, що в устах Сосновик слово «жидівка» не мало сенсу образливої лайки, а зрештою, вона й сама сказала нам сьогодні, що не мала на увазі образити Цацкіну, а висловились так тому, що слова «єврей» вона ще не засвоїла...

— Ваш час уже вичерпано! — знову обрівав мене Брух.

— Ще ні! — зиркнувши на ручного годинника, відповів я. — Не минуло ще чотирьох хвилин, а я маю п'ять!

— Отже, беручи до уваги, що вам лишається лише одна хвилина, швидше давайте вашу пропозицію! Чи не хочете ви, бува, винести колективну подяку громадянці Сосновик за наса-

джування антисемітизму в нашому тресті, де, як виявляється, існують його палкі прихильники?!?

Обминувши мовчанкою прозорий натяк Бруха, я скупчив свої думки на формулюванні пропозиції: остання хвилина мого часу, неначе та краплина дощу, мала ось-ось зникнути в океані буття, і тоді...

— Я пропоную резолюцію, яка **виховуватиме** Сосновик... у... бажаному дусі, — резолюцію, яка збереже для суспільства молоде життя справді талановитої людини. Ось вона: заслухавши заяву товаришки Цацкіної про образу її товаришкою Сосновик, яка в розмові з нею назвала її «жидівкою», ми висловлюємо товарищі Сосновик нашу колективну догану з попередженням, що, в разі повторення подібних інцидентів, — її буде виключено зі складу спілки.

Я сів. Очі Чаплі, на мить заглибившись у мої, знову метушливо втекли на сцену.

— Я прошу слова! — це бринів усім добре знайомий низький, грудний жіночий голос.

— І я! — І я! — чулися вигуки в залі.

— Я ще раніше просив слова! — підвівся лисий, як коліно, заступник голоvbуха Шмультський.

— Перепрошую! Я була на черзі після товариша Мещерського!

— Слово має товаришка Ромашко! — з якоюсь особливою маслянистою врочистістю проголосив Брух.

— Я бачу, що тут присутні всі 27 співробітників нашого сектору, і це — добре, — хвилюючись, почала Маруся: — бо я маю навести один приклад з недавнього минулого, свідками якого були всі 27. Не пам'ятаю дати, але бу-

до це місяців півтора тому; десь у десятій годині ранку під час роботи знепритомніла Берта Ісаківна — найстарший (роками) співробітник нашого сектору. Сталося це так несподівано, що всі розгубилися, в тому числі й я... Орися миттю скочила з місця, схопила склянку і, наливши води, піднесла її до побілілих уст ледве-живої Берти Ісаківни. Товариш Чапля зателефонував до нашого медпункту, і за п'ять хвилин біля хворої була вже медсестра. Слухаючи протягом ось уже двох з половиною годин обвинувачення Орисі в антисемітизмі, я пригадала собі цей, на перший погляд, може, й дрібний випадок... На мою думку, він говорить **багато**, бо, якби Орися була запеклим ворогом євреїв, то вона ніколи б цього людського жесту не зробила... Слово «жидівка», напевно, зірвалося з її уст раніше, ніж вона встигла пригадати собі нове й незасвоєне ще слово «єврейка». Як українка, що родилась і виросла в селі, вона не звикла розуміти слово «жид» в образливому сенсі. Я приєднуюсь до попереднього промовця і вважаю, що догана з попередженням буде досить таки суворою карою... для малограмотної сироти, що попала в оточення культурних людей... Вона ж іще дитиною пішла в наймички... Хто й коли дбав про її виховання? Цілком природно, що тепер про її виховання маємо подбати ми — великий колектив інженерно-технічних сил, — ми, що всі, без винятку, за неї старші, освіченіші, культурніші... А ми **що** робимо? За помилку у вислові караємо гірше, ніж смертю... — Тут Маруся спинилася і, оглянувши всіх оком переможця, додала отим трагічним шепотом, на який була здібна тільки вона одна: — Так, гірше, ніж смертю! Як думаете, **що** станеться з цією гарною смаглявою дів-

чиною, коли, на підставі нашого рішення, її виключать зі спілки та ще й з роботи звільнять?!? Кожний з нас знає, що таке наше рішення це — вовчий квиток, з яким її ніде й ніколи на роботу не приймуть... У яку ж безодню штовхаємо її?!? І... за що?!?

— Ваша пропозиція? — сухо спитав Брух, який виявив дивну поблажливість до товаришки Ромашко і ні разу не перебивав її...

— Я вже сказала: — догана з попередженням!

— Тепер уже, нарешті, я маю слово! — роздратовано заявив Шмультський.

— Ви помиляєтесь! Я попросив слова зразу ж таки після товаришки Ромашко, — тихо, але переконливо сказав консультант правління тресту Завада і підвівся. Це був старий високий чоловік із буйною чуприною сивого, догори зачесаного волосся. Заокруглена спина, сіре, вкрите сіткою дрібненьких зморщок обличчя і твердий, упевнений погляд чорних, зовсім іще молодих очей...

Брух, напевно, й сам не знав, хто з цих двох раніше просив слова, але... Шмультський був лише заступником головного бухгалтера, а Завада був головним консультантом правління тресту, без якого наша установа й дихати не могла... Усім було добре відомо, що Завада був правою рукою головного інженера... Усім була добре відома мовчазна вдача цієї непересічної людини... І чи не тому стало враз так тихо? Оріся уп'ялася своїми суворими, невблаганно-загостреними очима в обличчя Завади, а Брух, кахикнувши двічі, проголосив урочисто:

— Слово має консультант правління нашого тресту, товариш Завада.

— Коли я йшов сюди, я не знав, чого я йду,

як не знала цього більшість моїх товаришів... Коли я прослухав виступи тринадцяти промовців, просидівши тут (він зиркнув на ручного годинника) майже три години, я зрозумів, що тут відбувається бій з гармат по... горобцеві...

Завада говорив тихо, флегматично розтягаючи слова і так упевнено й спокійно, неначе б то розмова відбувалася в нього дома за чайним столом...

— Так, з гармат по горобцеві, що випадково скочив не на ту ніжку... По суті кажучи, весь епізод не вартий виїденого яйця, але, оскільки від нашого з вами рішення залежить доля молоді талановитої дівчини, я дозволю собі сказати пару слів... З усією відповідальністю заявляю, що в українській мові слово «жид» не має образливого сенсу... Якщо проаналізуємо назви, які існують для цієї нації в мовах передових європейських народів, то побачимо цілковиту аналогію з українською назвою «жид». По-французьки «juif» (жюіф), по-англійськи «jew» (джу), по-німецьки «Jude» (юде), а відомо, що німецьке «J» (йот) в інших мовах читається, як «ж» або «дж». По-польськи, як і по-українськи, — «жид»... Такі письменники, як Гоголь, що писав про Україну по-російськи, і Шевченко, що писав по-українськи, обидва вживали слово «жид».

— Це — неправда! — різко озвався Брух.

— Я за свої слова відповідаю і, якщо бажаєте, то завтра принесу вам твори обох цих велетнів літератури, де ви, без особливих труднощів, знайдете це слово. Але ж, оскільки в російській мові, в наслідок тих чи інших причин, слову цьому надається образливого сенсу, то ми не вживаємо його... Ми всі вже звикли його не



вживати... Дівчину-селянку, що не на ту ніжку ступила, вживши це слово в українським, не образливим сенсі, треба... виховувати, треба їй роз'яснити, що дуже легко міг зробити місцевком, як організація, що покликана виховувати всіх нас у комуністичному дусі...

— Ваша пропозиція? — спитав Брух.

— Моя пропозиція — жодної догани! Для Сосновик оцих зборів більше, ніж досить, щоб вона вже до кінця свого життя затимила різницю між словами «еврей» і «жид»... Маймо на увазі й те, що вона — сирота, і ми всі, що сидимо тут, щоб судити її, заміняємо для неї втрачену родину.

Завада сів.

— Мені цікаво, матиму я сьогодні слово, чи ні? — з неприхованим роздратованням спитав Шмультський, і лисина його почервоніла, і рясні крапельки поту виступили на скронях...

— Покищо — ні! — тоном господаря відрізав Брух: — Слово тепер одержую я для позачергового запитання громадянці Сосновик.

Моторошна тиша грізною хмарою низько нависла над залею.

— Останні промовці проливають сльози з нагоди вашого нещасливого сирітства. У зв'язку з цим, відповідайте масам: коли, як і при яких обставинах померли ваші батьки?

Орися підвелася... Личко її вмить поплотніло...

— Тільки... правду! — попередив Брух.

— У... 1933 році, весною...

— Он як! — здавалося, що Брухові ця дата смерті Орисиних батьків не зовсім сподобалася, але він гнав на гору, як той баский кінь: —

Де саме й від якої хвороби померли ваші батьки?

— Тут у місті... на вулиці... з голоду померли...

Ще нижче спустилася грізна хмара тиші: вона стала ще густішою, ще чорнішою. Мабуть, кожний, як і я, з яскравістю блискавки уявив собі селянські трупи на вулицях нашого міста, які, як живий докір, муляли око щодня, бо... було ж їх у той час так багато, що «бідна» міліція не вправлялася прибирати їх... Мабуть, кожному, як і мені, саме в цю мить здавалося, що це ж саме Орисиних батьків я бачив і саме її — опухле від голоду, до смерти перестрашене смагляве дівчатко в обідраній спідничці, в полотняній сорочці...

— З голоду померли? — зловісним шепотом перепитав Брух: — А ви, громадянко Сосновик, не помиляєтесь, бува? Чи, може, це вам приснилось?

— Мені... приснилось?!? — з викликом перепитала Орися, і голос її затремтів, як обірвана струна: — Мені... приснилось? А... ви, товаришу Брух, і ви всі, що сидите тут і дивитесь на мене, (тут вона звернулася справді до нас) — ви в 1933 році не бачили, як мерли селяни на вулицях вашого міста?!?

Орисі забракло повітря, але вона миттю схопила його і, набравши повні груди, вела далі:

— Не лише тато й мама, а й дядина Хвеська, і баба Оришка — наша сусідка, — усі ми разом ходили по вулицях, просили в людей крихітку хліба і... всі з голоду померли, тільки дядина Хвеська — пізніше, а я...

— Замовчіть, громадянко Сосновик! Я надто довго дозволив вам розмовляти! Але це нічого,

бо тепер ви як слід виявили своє нутро, і я, нарешті, розкусив вас!

Брух зробив павзу, відкашлявся і почав говорити... О, він був добре вишколений промо-вель і за словами до кишені не лазив...

— Поперше, — хто дав вам право ставити запитання мені або... масам? Що ми бачили й чого не бачили в тому або іншому році?.. Тут, громадянко Сосновик, питання ставлю я, а ви маєте лише відповідати на них... Подруге, цю вашу заяву про голод і звернення до мас я розцінюю і занотовую, як одверту агітацію проти **советської влади**. Зі свого боку пояснюю, що, крім років воєнного комунізму, коли справді були деякі труднощі в справі прохарчування населення, за **советської влади, починаючи від НЕП-у\*)** й до сьогоднішнього дня ніколи жодного голоду не було. Ясно?.. А вам, громадянко Сосновик, я ще поставлю лише одне манесеньке запитаннячко (слово «манесеньке» Брух вимовив з особливою солодкаво-маслянистою приемністю).

— Чи був ваш батько колгоспником?

— Ні! Не був! — сокирою відрубала Орися відповідь на «манесеньке» запитаннячко Бруха.

— А... чому не був? Що заваджало?

— Або я знаю!?! Я ще тоді малою була... Хіба ж тато зі мною радились?

— Як це можливо, — питаю я вас, — щоб незаможний селянин і до колгоспу не йшов?

— Або я знаю, як це — можливо? Не йшли, і квит! Свій маленький клопоть землі старанно

---

\*) «НЕП» — це так звана «нова економічна політика», запроваджена Леніном з кінця 1921 року для відбудови зруйнованого господарства СРСР.

обробляли і... ще й шевцювали потрохи... Ну, отак і жили... Бідували...

— Бідували, а до колгоспу не йшли?

— Ні, не йшли!

— Ну, і що ж далі? — запитав Брух, мабуть, забувши про те, що він мав обмежитись лише одним і то «манесеньким запитаннячком».

— А далі на тата наложили такий великий податок, що вони аж ніяк не подужали заплатити і...

Орися замовкла, втопивши очі в землю, неначе там — на підлозі один за одним воскресали перед її внутрішнім зором пекучі спогади...

— І? — підганяв Брух.

— І нас усіх шестеро — з дідом, бабою та ще з моїм маленьким братом Івасиком — вигнано, а хату й господарство до колгоспу забрано,...

— І... що ж далі?

Вперто вдивляючись у підлогу сцени широко-розплющеними темно карими очима, Орися вела далі, мабуть, потонувши в гіркім, як полин, морі спогадів і забувши про те, що з нею діється тепер...

— Далі... дід і баба, і брат Івасик іще в селі під тином померли, а ми трос, дядина Хвеська та наша сусідка — баба Оришка попленталися до міста милостині просити...

— Ну, і що ж далі? — не відставав від неї Брух.

— Що ж далі? — Орися безпомічно розвела руками, зиркнувши Брухові в очі: — Днів, мабуть, із десять по вулицях тинялися, рушники на хліб вимінювали, а потім...

— Годі! — обірвав Брух. — Що ви зробили після... (Брух зам'явся) після смерти батьків?

— Так мені страшно стало, коли міліція тата й маму на вантажне авто... неначе дошки...

— Я вас не про це питаю!

— Я до того веду, про що ви питаєте! — злісно огризнулася Оріся: — Страшно мені стало самій у вашім місті лишатися, і пішла я назад, тільки не до свого села, а до сусіднього, — там до голови колгоспу наймичкою найнялася... за хліб робила...

— Сідайте, громадянко Сосновик! Більше до вас запитань не маю. Тепер усе ясно, як на долоні... Батьки ваші були підкуркульниками і вкупі з куркулями чинили активний спротив колективізації села, і за це їх разом із куркульнею знищено, як клясу... **А голоду жодного не було! Не було!**

Підкреслено-чітко й аж надто повільно вимовивши «не було!», Брух витримав красномовну павзу, мабуть, щоб краще втовкмачити цю «істину» нам у голови. Хоч правда, ми всі ще з 1933 року добре засвоїли собі, що «голоду не було», але, якщо вчитель інколи зайвий раз нагадує учням про те, що «земля — кругла», то справа учнів слухати, дарма що вони це вже добре знають.

Брухова павза на цей раз була особливо тривалою, а тиша гнобила й пекла, бо була вона перед бурею...

— Недобитки куркульні та підкуркульного елемента, неначе ті миші, пролазять у найменші щілини нашого державного апарату, — повільно почав Брух: — Скрізь і всюди несуть вони заразу дрібно-власницьких інстинктів, скрізь і всюди сіють ненависть між братніми

народами великого ССРСР, який на одній шостій кулі земної переможно здійснює ідеал незнаного ще в історії людства братерства народів.

Такий початок не віщував Орісі нічого доброго, і я мимоволі глянув на неї... Втягнувши голівку в плечі і трошки згорбившись, вона, здавалось, очікувала, що великий камінь, відломившись від скелі, ось-ось розчавить її молоду голівку...  
Ось-ось!

Брух говорив досить довго і з очевидною насолодою (п'ятихвилинний регламент існував не для нього!). Про гнилу психіку дрібного власника, яку третя п'ятирічка має ґрунтовно знищити, як один із виявів решток капіталізму в свідомості людей; про антисемітизм, що ходить у парі з українським шовінізмом, про недобитки петлюрівщини, які ще й досі існують, причаївшись у мишачих норах советських установ... Він розгортав ці ідеї так плинно, так майстерно й красномовно, як і личить досвідченому, фаховому промовцеві обкому партії. Усе це разом узяте не віщувало нічого доброго тим одиницям, які насмілилися взяти під свій захист оту дівчину з чорними довгими, аж по самі коліна, косами, що сиділа, згорбившись на голій дерев'яній лавці в лівім кутку сцени...

— Бдітьність, бдітьність, і ещо раз бдітьність! — вигукував Брух в екстазі, показуючи нам хижий оскал своїх вовчих зубів у всій їх загрозливій непривабливості: — Існують моменти, коли ворог, забувшись, вилазить зі своєї нори і, прикриваючись плащиком різних гуманних, а інколи й псевдо-наукових ідейок, протаскує ворожу пропаґанду... Треба бути чуйними, щоб уміти розпізнати її! Треба тих вовків у шкурах овечих...

Тут Брух закашлявся, і кашель той не був штучним... Ні, ні! Він був глибоким, виснажливим, дошкульним... На очах йому виступили сльози, обличчя почервоніло, і тіло здригалось, неначе грушка, яку трясуть капосні діти.

»Застудився!« — з приємністю подумав я.

— Товаришу Мецдерський! — звернувся до мене Брух: — Ураховуючи контрреволюційну агітацію з боку громадянки Сосновик на тему голоду, якого, як усім нам добре відомо, не було зовсім, ви, я думаю, переконалися в тому, що зробили помилку, взявши її під свій захист. І... ви, мабуть, знімете з голосування запропоновану вами резолюцію про оголошення громадянці Сосновик догани від колективу?

На якусь мить мікроби страху заволоділи мною, владно нашіптуючи: »Зніми! Ось тобі чудова нагода вийти сухим із води!« Але в цю ж таки мить я зустрів спрямований на мене по-лум'яний погляд широко-розплющених сірих очей, і...

— Ні! Я не знімаю! — з наголосом на »не« відповів я... Голос мій бринів твердо, і я був задоволений його соковитим, упевненим тембром.

Брух був явно заскочений: цього він ніяк не сподівався.

— А чому ви не знімаєте? З яких міркувань?

— Загально відомо, що советська влада дуже дбає про дітей, — відтискуючи кожне слово, почав я: — Навіть дітей великих державних злочинців відправляють до спеціальних дитячих будинків, де з них виховують борців за перемогу комунізму на всій кулі земній. А Сосновик, по суті, дитина, з неї можна ще виховати добру советську громадянку. Тому я пропоную

резолуцію, яка є засобом виховання... Тим більше, що...

— Ну, досить! Отже, не знімаєте?

— Не знімаю!

— Ваш мотив абсурдний, бо Сосновик є членом спілки, отже — не дитина. Це раз. А подруге, ваша пропозиція не передбачає кари за прилюдну антисоветську агітацію, за наклеп на советську владу. Соціяльне походження громадянки Сосновик — дочка підкуркульника, що чинив свідомий опір процесові колективізації села, виявлений нею яскравий антисемітизм і, нарешті, прилюдна антисоветська агітація про вигаданий голод, яку чули всі, — усе це вкупі взяте говорить за те, що їй не місце серед трудящих нашого колективу, що їй не місце в лавах нашої спілки.

Павза... Оріся виструнчилась і сиділа пряма, як свічка... Де поділась похилість її плечей і загальний вигляд приреченої, на яку ось-ось упаде каменя з високої скелі? В останню хвилину ця дівчина перемогла себе, і я був гордий за неї. А каменя вже летіла.

— Товариші! Хто за резолюцію, запропоновану безпартійним большевиком Іваном Івановичем Загірним, який першим виявив високий рівень клясової свідомости, який одразу спромігся розпізнати вовче нутро ворога під шкіркою невинної овечки? Хто за те, щоб Ірину Сосновик виключити з лав нашої спілки? Прошу піднести руки!

Довкола мене миттю виріс ліс людських рук, і гущавина того лісу аж ніяк не дивувала мене. Я вперто шукав обличчя Загірного... На щастя, він повернувся до мене в профіль... Укриття крапельками поту солідна лисина вилиску-



валася переможно, м'ясисте масивне спітніле обличчя надулось від гордоців за Брухів комплімент, сказаний голосно зі сцени, на загальних зборах... Отже, чули всі! Чорне, як маслина, око було звернене в мій бік і блищало, як у kota, який щойно подолав чималий кусень курятинки.

— Хто за резолюцію товариша Меццерського, щоб обмежитися лише колективною доганою?

— З попередженням, — додав я.

— З попередженням! — насмішкувато погодився Брух.

Я рвучко подніс руку. Те ж саме зробили Ромашко й Завада...

— Один, два, три! — іронічно підрахував Брух: — Рая, запиши до протоколу! Резолюцію про виключення зі спілки громадянки Сосновик прийнято абсолютною більшістю голосів. — Збори вважаю закритими.

Звідки взявся на сцені патлатий культкомовець Митя, — я не знаю... Із силою ударивши по клявішах, він заграв бравурно-веселого марша, хвилі якого повинню залляли нечисте повітря залі. Гарний був марш: веселий, бадьорий і переконливий! Його »ухарський« мотів ось і тепер бринить у моїх вухах.

## РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

### Брух кашляє

Було вже за північ. Велике місто спало під тьмаво-синім оксамитовим килимом ночі... А може, й не спало, а лише причаїлось, боязко прислухуючись до уривчастих сигналів «чорних воронів». Я тихо йшов уздовж берега річки, потонувши в морі власних думок. Раптом я відчув легкий дотик чийсь руки до мого плеча і здригнувся всім тілом... Той дотик миттю нагадав мені нашу вагітну всякими прикрими несподіванками дійсність:

— Бач, який нервовий! — тихо промовила до мене чоловіча постать у чорному. — А ви не бійтесь! Ходім краще до мене і... поговоримо!

До вуличного ліхтаря було далеко, і я щільно вдивлявся в обличчя незнайомого... Без капелюха... Буйна чуприна сивого, догори зачесаного волосся, яке і в термряві відблискувало сріблом, закруглена спина й проникливо-тихий, лагідно-спокійний голос.

— І хто вас навчив так лагідно дотикатися до людського плеча? — спитав я, пізнавши Заваду: — Звідки ви тут узялися, Євгене Тимофійовичу?

— Я вам з більшим правом міг би поставити це запитання, бо ви, наскільки мені відомо, мешкаєте в протилежному кінці міста, а я ось тут, за рогом... Тому й запрошую вас до себе... Я, знаєте, повільно чимчикував собі додому і бачив, що в полі мого зору на мало-залюднених

вулицях мого району вперто маячила чоловіча постать, але мені й на думку не спадало, що то — ви... Я вас пізнав лише в тій хвилині, коли вже обігнав вас...

— А я йшов, зовсім не думаючи, куди йду, і... я й сам не знаю, яким чином я опинився в цьому районі...

— Ну, значить, сама доля судила, щоб сьогодні вночі ви були моїм гостем... Тільки... — він оглянувся довкола, і я без слів зрозумів його: — Я піду вперед, а ви — в десятьох кроках за мною. Ви бачитимете, до якого будинку я зайду і... якщо нікого підозрілого поблизу не буде, то ви увійдете слідом за мною. Я залишу вхідні двері незамкненими...

— Гарзд!

Умостивши своє старе й довге тіло в зручній глибині скрипучого фотелю, Завада з насолодою простягнув перед собою ноги на всю їх довжину, смачно закуриив цигарку й заговорив так спокійно й флегматично-тихо, як завжди, — саме так, як говорив на зборах про бій з гармат по горобцеві.

— Доля Орисі трагічна... Боюсь, що її арештують... Чи уявляєте ви собі, як знущатимуться енкаведівські «архангели» з її дівочого, недоторканого ще тіла?!?

— Я вже думав про це, але... як і де можна було б заховати її? У Марії Степанівни є старенька тітка, що мешкає на далекому передмісті, де має малесенький власний будиночок...

— Чи не думаєте ви влаштувати її там за наймичку?

— А хоч би й так!

Завада засміявся...

— Наївний ви чоловік! Але ж сусіди звернуть увагу на те, що в старенької жінки з'явилася наймичка, і... Та й заявити її доведеться в районі міліції, отже...

— Отже у Советському Союзі заховатися від «бдітельного» ока НКВД — неможливо, — хочете ви сказати?..

— Так! Я саме це й хочу сказати! »Соціалізм — це облік«, — сказав Ленін, і тому в нас кожна людина — на суворому обрахунку, а особливо та людина, яка мала нещастя звернути на себе увагу... Бруха.

— Отже, врятувати Орісю неможливо?

— Неможливо! Бо ніхто не пустить її до себе почувати без заявки в міліції, боячись за власну шкіру... Орісю так само неможливо врятувати від арешту, як і нас із вами!

— Гм... вас, Євгене Тимофійовичу, не арештують тому, що без вас трест наш не зможе виконувати покладених на нього завдань, а мене... Мене Брух цими днями, вже напевно, покликає до себе й запропонує виступати на зборах у ролі штатного промовця...

— Запевняю вас, — усміхаючись, говорив Завада: — що цієї ночі Брух ніяк не може заснути. Він обертається з боку на бік, бо не може собі вибачити, як це він прогавив такого блискучого промовця, як ви... До речі кажучи, ви й справді вмієте говорити, бо зробили сильне враження не тільки на Бруха...

— Дякую!

— Арештують і мене, і вас, питання лише — коли...

Завада нервово відкинув недокурену цигарку набік і задумався.

— Я давно вже був би на Колимі або на Соловках, якби... трест наш без моїх консультацій дихати міг. Я недовго копав би золото на Колимі, швидко »гигнув-би«, бо... роки... ну, і... до того ж я — інтелігент четвертого покоління і до фізичної праці абсолютно нездібний. А воно й краще було б, бо припинилося б оце животіння...

Красномовним жестом правої руки він запросив мене оглянути кімнату, що тонула в затишній півтемряві нічної лялпючки. Це була звичайнісінька кімната совєтського службовця, що служила Заваді з дружиною за кухню, пральню, їдальню, спальню, сальон для прийому гостей і кабінет для науково-технічної праці господаря. Два ліжка, стіл, шафа з одягом, шафа з книжками та маленький столик із кухонним приладдям у кутку, де мідним блиском вилицувався незмінний супутник підсовєтської родини — примус, та біліла недопрата білизна в невеличких ночвах...

— Ви знаєте, у мене інколи виникає божевільне бажання піти до НКВД, представитися їм і заявити: »Я — Євген Завада. Заберіть мене! Бо мені вже терпець уривається очікувати вашої нічної візити!« Я, можливо, й зроблю так, нарешті, а покищо, час від часу дозволяю собі велику розкіш залишатися Людиною саме в тих ситуаціях, де інші поводять себе, як скот...

Він замовк... Мовчав і я, терпеливо чекаючи, що саме говоритиме далі ця Людина, що так несподівано розкрила мені свою душу.

— Ви... спите? — раптом спитав він і знову пажерливо схопив цигарку: — Бо я не сплю...

— Я раніше теж не спав, а тепер сплю... Я, як би це пояснити, борюся з драконом і перемагаю його...

— Як це... боретесь із драконом? — недовіжливо перепитав мене Завада і глянув мені в очі з неприємним неспокоєм...

— У мене на горищі все в порядку! — сказав я, усміхаючись, і почав розвивати Заваді мою теорію про СТРАХ, що позбавляє нас, підсоветських людей, чести, сумління, людської гідності і навіть... розуму, що робить нас сліпими кротоми, нездібними поставитися критично до себе, до свого злиденного життя й оточення; я згадав і про слизаво-жовту лімфу, в якій плавають огидні мікроби страху, і про червоні, творчі тільця нашої крові, яких залишилося в кожного з нас уже небагато.

Завада слухав із очевидним зацікавленням, уп'явшись своїми чорними молодими очима мені в обличчя; навіть курити перестав, і занедбана цигарка безсило погасала в його руці...

— Гм... Батько медицини Гіпократ інтуїтивно твердив, що ненависть і страх затроюють кров людини... Гм... ваша теорія не позбавлена деякої оригінальності, вона — влучна й переконлива. І саме тому, що вона переконлива, дозвольте мені поставити вам одне запитання!

— Прошу!

— Чи зауважили ви, що Брух кашляє?

Це питання здалося мені якимось дитячим і... неприємно заскочило мене...

— Так, зауважив... Але зауваження це зовсім недавньої дати, бо до сьогоднішніх зборів я ніколи не чув Брухового кашлю.

Завада аж підскаочив... Звільнившись одним махом із заспокійливих обіймів старого скрипу-

чого фотелю, він почав вимірювати свій «сальон» уздовж і впоперек швидкими широкими кроками, час від часу спиняючись біля мене; а я насторожено стежив за ним очима, і думка, що саме в нього на горищі не все гаразд, хвилювала мене...

— І ви... не жартуйте? — нервово спитав він.

— Аж ніяк! А... в чому річ?

— Ви розумієте, це — дуже характеристичне явище нашої невеселої доби, — сказав він, рішуче зупиняючись біля мене: — Ми, неначе ті миші, які, раз і назавжди перейнявшись панічним страхом перед особою кота, нездібні вже бачити, що в нього облізла шкура, обрубаний хвіст і підсліпуваті очі... і що взагалі йому залишилося три чисниці до смерти, а вони (миші) спільними зусиллями могли б ту смерть кота прискорити... могли б пожити хоч якийсь час без його опіки... Навіть ви, Павле Миколаєвичу, з вашою влучною теорією про страх, який замилує очі й робить нас невидющими, не спромоглися зауважити, що Брух кашляє...

Завада гарячково схопив цигарку, глибоко затягнувся димом і, зробивши ще одно турне по своєму «сальоні», знову спинився біля мене.

— А тим часом... Брух кашляє давно і... дуже погано кашляє... «Погано», розуміється, для нього, а для нас із вами і для «мас» (це слово Завада завжди вимовляв іронічно) добре... Сухітні туберкулі\*) давно вже звили собі

---

\*) В медицині «туберкульозом» називають невеличку опухлину округлої форми. Туберкульоза — мікробічна хвороба, що продукує туберкулі в легенях, горлі та інших частинах людського тіла.

кубельця в його легенях і тепер інтенсивно роз'їдають Брухів організм, розплodжуючись щодня й щоночі. Курорти, на які пішле його партія, не допоможуть, і... — тут Завада з очевидною насолодою затагнувся димом і, смачно випускаючи його крізь ніздрі, додав: — І незабаром Брух помре...

Якби Завада сказав мені, що незабаром земля почне крутитися довкола Марса, то це вразило б мене менше і не здавалося б мені таким неймовірним.

— Брух... незабаром... помре? Що ви кажете?!? — вигукнув я, зовсім забувши про те, що за параваном спала, солодко похрапуючи, дружина Завади.

— Ш-ш-ш! — усміхаючись, зупинив мене Завада, приложивши собі до уст пальця: — Ви, як бачу, заскочені! Чи не думали ви, бува, що Брух, як людина і як втілення певної системи, житиме **вічно?!?**

Завада говорив із таким невластивим йому піднесенням, якого я не спостерігав за ним ніколи, і на яке взагалі вважав його нездібним.

— Уявіть собі, — після короткого роздумування відповів йому я, — що я... не передбачав кінця його влади над нами.

— Найцікавіше те, що ця сліпота є одним із виявів **масової** психози. Я переконаний, що всі наші співробітники не передбачають кінця Брухової влади над нами.

Він помовчав якусь хвилину і, зиркнувши на годинника, що заспокійливо стукотів на стіні, показуючи «другу», сів у свій скрипучий фотель і, вмостившись у його зручній глибині, вів далі вже дещо спокійніше:

— Ну, і хіба ж не подібні ми всі до мишей,



які, в наслідок засліплення панічним страхом, нездібні бачити, що кіт, який за ними полює, ось-ось іздохне; нездібні збагнути, що, вони, миші, при бажанні, спільними силами могли б прискорити його смерть!?

Кажучи це, Завада так пильно дивився мені в очі, немов би просвердлював мене наскрізь.

— Що ви хочете цим сказати?

— О, лише те, що я сказав! Не більше, запевняю вас! — відповів Завада і рвучко перевів розмову на інші рейки.

Пів години пізніше, стоячи на порозі свого «сальону» і дружньо стискаючи мою руку, Завада проникливо-глибоко зазірнув мені в очі.

— Чи знаєте ви, що я вам вірю, Павле Миколаєвичу?

— Я вам теж...

— Гм... — ніби поборюючи останній поріг нерішучості, промимрив він: — Гм... А що, як гадаєте? Моя і ваша ненависть до існуючого в нашій країні ладу, — Орисина, Марусина й мільйонів інших наших людей, — хіба це не туберкулі в організмі... отого дракона, що сів на нашу груди силоміць і висмоктує, пожирає червоні, творчі тільки нашої крові, систематично заповнюючи нашу жили огидною рідиною своїх відходів? Як бачите, я після першої ж лекції незле засвоїв собі суть вашої теорії... А хіба пекуча ненависть мільйонів наших людей не є ознакою загнивання існуючого ладу зсередини? Хіба ж це не пророцтво неминучої швидкої загибелі дракона?

Ми відступили від порогу, самі того не зауваживши, назад, у заспокійливу глибіню «сальо-

ну» і продовжували розмову стоячки, пильно дивляючись одне одному в очі.

— А ненависть усіх інших гноблених драконом народів хіба не є рідною сестрою й вірною союзницею нашої ненависти? — спитав я.

— Ну, і що ж заваджає нам об'єднатися?

— Страх, мікробами якого наскрізь просякнуте ество кожної підсоветської людини, твердо відповів я, — психоза масового мишачого страху!..

— А чи пам'ятаєте ви хвилину, коли наші «маси», як любить урочисто висловлюватися Брух, **масово** подолавши страх, голосували за продовження дебатів, — наперекір пропозиції «їх величності»?

— Ще б пак я не пам'ятав! Та ж то була чуда, незабутня хвилинка в житті нашого колективу і... зокрема, в моєму житті!

— Але ж тільки **одна** хвилинка, Павле Миколаєвичу, — одна!

— Так! Бо відвагу тієї однісінької хвилини миттю з'їли мікроби страху, що живуть і плодяться в організмі кожного з нас інтенсивніше й швидше, ніж «туберкулі» ненависти до Бруха та його системи... Ненависть і страх... Страх і ненависть... Ось дві стихії, що існують поруч у душі кожної підсоветської людини й підсоветської маси в цілому. І Брух пануватиме над нами так довго, як довго в двобой між страхом і ненавистю перемагатиме страх...

— Так, так!.. — у глибокій задумі, повільно розтягаючи слова, відгукнувся Завада: — Сьогодні тронем Бруха є страх...

## РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

### Малі радощі

Тієї ночі я не спав зовсім. Не спав і наступної... Неначе в лихоманці, я гарячково готувався до виклику Бруха... У полохливій темряві ночі я зводив запеклий двобій з Брухом, і я **перемагав**... До цього у великій мірі спричинилося моє глибоке переконання в тому, що моє минуле Брухові — невідоме. Уночі я відважно будував схему моєї боротьби з ним під час наступної авдієнції і, вставши зранку після ночі без сну, я йшов на роботу — рішучий, відважний і упевнений в моїй перемозі. Працюючи протягом цілого дня, я невпинно очікував виклику, здригаючись від кожного дзелєнькотіння телефону, від кожної появи косоглядой Дусі в нашій секторі... Так минали години млісного очікування виклику, і... (дивна річ!) кудись поступово зникало придбане за ніч майно моєї відважності... Так минали ночі без сну та дні без рівноваги й спокою, і, нарешті, в кінці тижня я відчув, що знову роблюся **прозорим**, як колись... »А Брухові саме цього й треба!« — думав я: »Саме тепер, коли я зробився **прозорим**, він мене вже, напевно, покличе!« О, я добре знав це хоробливе почуття прозорості. коли людині здається, ніби її думки, сумніви, страхи й найглибші почування можна вільно читати, неначебто вони захищені від ока сторонніх людей не тілом, не черепом, а лише скляним абажуром... Я знав також і те, що це почут-

тя є одним із виявів психози страху, і що до-  
сить мені поспати хоч би зо дві ночі, як воно  
зникне...

»Спати!!!« — наказував я сам собі, лягаючи в  
чисте, дбайливо застелене ліжко і... не міг...  
Щось неначе обірвалось у таємничих глибинах  
мого ества, і в сірій одноманітності просякну-  
тих дощами осінніх днів слизаво-жовта лімфа  
владно відвоювала собі втрачене місце в моїх  
жилах... Удень я знову боявся, вночі я знову  
не спав, зводячи запеклий бій із Брухом-драко-  
ном. З кожною нічтю без сну я все глибше, все  
безнадійніше втрачав себе і був переконаний,  
що Брух ось-ось уже покличе мене, бо ж саме  
оця прозорість моя йому й потрібна... Я уни-  
кав його пекучих, як жала, очей, але я знав, що  
він мене бачить і стежить за мною...

Я уникав також і сірих широко розплюще-  
них очей, які не повинні були бачити мене та-  
ким, яким я був тепер... Ні, ні! Я хотів, щоб  
вони якнайдовше віддзеркалювали мене саме  
таким, яким вони мене зафіксували на минулих  
загальних зборах... І я винахідливо уникав зу-  
стрічі з сірими очима...

Одного жовтневого ранку, коли з-під хмар  
виглянуло, нарешті, скупеньке сонечко, я в ста-  
ні крайнього напруження всіх моїх сил млісно  
очікував виклику Бруха, надмірно-цупко три-  
маючись за майно моєї відважності. Того ран-  
ку я справді був перейнятий божевільною від-  
важністю крайньої розпуки, і вже ні дзелень-  
котіння телефона, ні поява Дусі в нашій кімна-  
ті не хвилювали мене. Мені до всього було  
байдуже... Але дивна була та байдужість! Та-  
ка байдужість є теж одним із виявів психози  
страху.

Із труднощами дочекавшись перерви, я вийшов на вулицю, щоб подихати хоч трохи повітрям... У мене з'явився новий, досі незнайний ще біль у потилиці, і було надто сухо в горлі: очі мої було засипано піском, і лише зусиллям волі я тримав їх розплющеними...

Не встиг я ступити й кількох кроків, як до мене миттю підскочила Серафима (і звідки вона взялася на вулиці?), ухопила мене під руку і притулилася ніжно. Ми почали повільно проходжуватися туди й сюди біля величавого під'їзду нашої установи.

— Бідний, бідний Яків Борисович! — зідхаючи, сказала Серафима: — Мені так шкода його! Ви знаєте, він тепер почав аж надто часто кашляти...

— Що ви кажете? — здивовано перепитав я. — хіба ж Яків Борисович кашляє?!? А я й не зауважив цього...

— Ну, ви взагалі людина »не від світу цього«! Ви не зауважили, що Яків Борисович кашляє, що Серафима Олександрівна без вас жити не може, що Марія Степанівна блискучу кар'єру робить і... багато ще дечого... Але зате інші своєчасно зауважують те, що зауважувати слід! — повчальним тоном сказала Серафима, пригортаючи мою праву руку до себе і стискаючи її своєю так боляче, що я мало не крикнув...

— Що ви хочете цим сказати, Серафимо Олександрівно?

— А ось що: обком партії зауважив, що Яків Борисович кашляє, і... — зиркнувши мені в очі своїми підведеними водянистими очима, Серафима зробила виразну павзу, щоб більше заінтригувати мене...

— І? — перепитав я...

— І наслідки вже в Якова Борисовича в кишені!.. Він має безплатну «путьовку»\*) до «Селянської санаторії» в Лівадії... Чи знаєте ви, де міститься та санаторія?

Я мовчав.

— Ну, певно ж, що не знаєте! — не дочекавшись моєї відповіді, повчальним тоном вела далі Серафима: — «Селянська санаторія» міститься в колишньому палаці Миколи II-го — на березі Чорного моря. Ви навіть не уявляєте собі, яка я сьогодні щаслива! Наша гордість, наша слава — наш Яків Борисович відпочиватиме й лікуватиметься в палаці царів! Хто-хто, а він на це заслужив! Я така щаслива за нього! А ви?

— О, я теж щасливий! — цілком щиро відповів я: — А... коли від'їжджає Яків Борисович?

— Завтра. Бо післязавтра починається термін «путьовки».

— А не знаєте, Серафимо Олександрівно, хто виконуватиме обов'язки Якова Борисовича?

— Наш Яків Борисович, як той мітичний «бог», про якого нам розказував колись байки батюшка, ніби він (отой «бог») — один, але в трьох особах! Точнісінько, як наш Яків Борисович: він — один, але має, як вам добре відомо, три обличчя, і всі вони звернені до нас, якими він опікується так ретельно, як велить великий Сталін! І саме тому обов'язки його тепер виконуватимуть троє: обов'язки секретаря парторганізації виконуватиме, розуміється, Дольний; обов'язки начальника спецсектору — Уточкін, а обов'язки голови місцевкому — Барсов...

---

\*) «Путьовка» — документ, що давав право перебування в санаторії або в будинку відпочинку.

Усе це Серафима виголосила одним духом, не-  
наче охоплена екстазом пітія.

Я зідхнув із полегшенням...

— Як довго лікуватиметься Яків Борисович у  
палаці царів?

— Півтора місяці!

Лагідне, ласкаве велике сонце вийшло з-за  
хмар і освітило-загріло комашняну метушню  
великого міста. Проміння його тепле й ніжне,  
як пестоці матері, досягнуло й мене...

Я глянув угору й усміхнувся сонцю... Я щи-  
ро потиснув Серафимину руку, і ми пішли пра-  
цювати.

Тієї ночі я спав, як убитий...

Брух поїхав... Хоч як ретельно виконували  
»трое« його обов'язки, але ми (маса), все ж та-  
ки відпочивали від Брухового всевидючого ока,  
від його сталого тиску на нас. Зокрема, я пере-  
став очікувати виклику. Ми жили й працювали  
в тісних рамках запроваджених Брухом поряд-  
ків, але... без Бруха... Так буває, коли при-  
ладжена майстром машина крутиться й виконує  
свою роботу й під час його тимчасової відсутнос-  
ти... Чи легше коліщаткам тієї машини від то-  
го, що майстер на них не дивиться, — я не  
знаю, але нам було легше...

Чи ж могли бути з мого боку будь-які запереч-  
чення?!? Зразу ж таки після закінчення робо-  
чого дня я поспішив до трамвайної зупинки, але  
до трамвая не всідав... Купаючись у хвилях  
лагідного осіннього сонця, я повільним ритміч-  
ним кроком відмірював туди й назад невелич-

кий простір плятформи напроти зупинки, не звертаючи жодної уваги на комашняну метушню біля трамваїв. Дійшовши до краю плятформи й обминаючи поглядом майданчик, я щоразу вдивлявся в далечінь тієї вулиці, звідки мала з'явитися маленька сіроока...

— «Чи не виникла в неї якась чергова неприємність?» — думав я: — «Тому й потрібна моя консультація»...

Певна річ, я готовий був служити їй моїми консультаціями, але... становище «вуйка-консультанта» від якогось часу стало для мене нестерпно-тяжким... Я раз-у-раз вдивлявся в метушливу далечінь залюдненої вулиці, але не бачив для себе нічого цікавого. Я раз-у-раз зиркав на великого годинника, що виставив на майданчику своє кругле, як повний місяць, обличчя і, гордо тримаючи його над метушливим людським натовпом, безсторонньо й ритмічно відстукував хвилини, які капали у вічність, неначе ті краплини дощу в океан. І як же ж повільно капали вони для мене! Тоді я зовсім не думав про те, що є мільйони людей, для яких ці ж такі самі хвилини минають занадто швидко... Зробивши ще кілька турів туди й назад, я, нарешті, твердо постановив не позирати більше на годинника і приготувався вже повернутися спиною до тієї метушливої вулиці, щоб іще раз відміряти простір плятформи перед зупинкою, коли раптом... Що це? З гуці байдужого людського натовпу, що невпинним кольоровим потоком плив через магістралю великого міста, виринула маленька й звинна жіноча постать у чорному... Вона виринула, неначе рибка з глибокої води, і рішуче попрямувала через майданчик до зупинки — до мене! У чорному скромно-



му костюмі та чорному оксамитовому капелюшку, що вперто звисав їй з лівого боку на личко, підкреслюючи молочну білявість та витончену шляхетність її рис, вона зразу ж таки прикувала до себе всю мою увагу. Я бачив лише її одну і більше нікого й нічого.

— Сьогодні мені жодних консультацій з вашого боку не треба! — рішуче заявила Маруся, спиняючись біля мене...

— Оце мені подобається! — захоплено відгукнувся я: — В дубину всякі консультації!

— Річ у тім, — діловим тоном продовжувала Маруся, — що моя тітка, а ванпа добра знайома має сьогодні обскубувати яблука в своєму садочку, ну і... не може ж вона сама цього зробити!.. Нашим обов'язком є допомогти старенькій.

Я погодився, що допомогти старенькій дійсно треба і зразу ж таки приступив до справи планування цієї допомоги: я заклопотано розпитував, чи має тітка драбину й драбинку та ключки для пригинання гілок. Я рішуче запевнив Марусю в тому, що беру на себе цілковиту відповідальність за обскубування всіх тітчиних яблук без жодної для них шкоди, бо лазити по деревах умію і жодному яблучкові не дам упасти додолю...

— Хіба, може, якась червиве впаде, але червивому ж туди й дорога!

— Я теж... умію лазити по деревах, — повільно вимовляючи кожне слово, сказала Маруся. Вона дивилася кудись далеко поверх людських голів широко-розплющеними, трошки здивованими очима... У тій далечі вона бачила в цю мить те саме, що бачив я: старий, запущений, обнесений високим тином сад і гойдал-

ку, яку щоліта робив для неї я — (в той час студент Київського політехнікуму), її покійного татка, що був тоді моїм старшим другом і наставником у справах громадських і політичних... І я жадібно дивився поверх людських голів саме туди, куди дивилася вона, і бачив там свою бурхливу, віддану високій ідеї молодість, Марусине ніжне дитинство й те незрозуміле ще для мене почуття ніжності, яке я плекав у своїй душі до звинної сіроокої дівчинки в короткій яскравій сукні, — з червоними маками в русявих косах. Наше минуле майнуло над нами легким крилом синьої птиці і... зникло, бо саме в цій хвилині в соняшнім повітрі розсіпалися блискучі перлини дрібного сріблястого дзенькоту, і на майданчику з'явився потрібний нам трамвай, пропонуючи свої послуги. Це брутально обірвало нитку щойно навіяних спогадів, бо, щоб користуватися послугами трамвая, та ще й у четвертій годині дня, треба брати фортецю з боєм.

Енергійно допомагаючи собі ліктями, я спромігся вчепитися лівою рукою за поруччя заднього ганку і, захищаючи Марусю від натовпу правою рукою, допоміг їй зайти до трамвая.

Ми опинилися в проході, спресовані людськими тілами з усіх боків, і на кожній зупинці нас штурхали, тиснули й лаяли. Лише в центрі міста нам пощастило стати набік, але натовп нових пасажирів так притиснув Марусю до мене, що я ледве стримував своє розбурхане бажання оточити її всю своїми руками, щоб захистити таким чином від тиску цих чужих брутальних тіл... Мені хотілося просто схопити її й заховати під полою свого плаща і так везти аж до тітки, час від часу поглядаючи, як визирає

назовні чорний дашок капелюшка та неслухняне пасмочко легкого, як дим, русявого волосся...

Я глянув на неї: стоїть собі така маленька, вся зіщулившись і притиснувшись боком до мене... Голівка її майже лежить у мене на грудях, а вона лагідно усміхається до мене очима: мовляв, нічого; якось уже ми мусимо перетерпіти цю біду, яка, зрештою, триватиме недовго!

Усе це й справді тривало недовго, бо друга зупинка за центром принесла вже відчутливе зменшення тиску, а після третьої ми вже мали зменчі місця під вікном.

Трамвай швидко чесав до крайньої зупинки передмістя. Крізь розчинене вікно я бачив сонце четвертої години лагідного дня золоті осени, яке сьогодні світило саме для мене, — сонце, яке, знайшовши мене навіть у трамваї, щедро обливало своїм навскісним промінням мою ще несиву й нелису голову, яке по-материнському загрівало мене.

Маруся сиділа на лавці напроти мене теж під самим вікном, але сонце не досягало її обличчя, бо ж дашок її капелюшка звисав саме з того боку, звідки щирим потоком лилося проміння. Сонце, напевно, загрівало її вкриту чорним капелюшком потиличку, її плече та шию, але вона не бачила сонця, і, як видно, мало цікавилася ним. Вона чомусь із особливою цікавістю розглядала моє обличчя і щось собі думала мовчки... За останніх півроку — саме з тієї пори, як притиснула її незрушима стіна великого горя, вона засвоїла собі нову звичку, — мовчати, унурившись у власні думки, з цілковитою байдужістю до того, подобається така її поведінка іншим чи ні... Я вже до цього звик і не обра-

жався; навпаки, коли на Марусю »нападала мовчанка«, я вмів шанувати її.

Я дивився то на сонце ласкаве й пестливо-ніжне, як кохана жінка, то на кохану жінку, засумовано-ніжну й величаво-спокійну, як сонце... Я теж мовчав і нічого не думав: мені було так несподівано-гарно, так затишно й мило, як не бувало ніколи раніш. А трамвай невгамовано чесав усе вперед і вперед... Його ритмічне погойдування заколисувало мене, як дитину, і ніжний загіток повільно й владно огортав мою спраглу душу...

Наближаючись до останньої зупинки, я раптом схаменувся: — »А може, Маруся так пильно розглядає моє обличчя саме тому, що яскраве сонце з суворою невблаганністю судді підкреслює мої зморшки біля очей, біля уст і на чолі? Може, саме якраз завдяки цьому сонцю вона бачить тепер незаперечливі ознаки моєї старости?«

Ця думка гадючкою вкусила мене в саме серце, а вкусивши, зухвало майнула хвостиком і заховалась, причаївшись...

— Ну, тепер ноги — на плечі, й ходімте швиденько! — скомандувала Маруся, коли трамвай зупинився на останній, так добре нам знайомій зупинці. При цьому вона глибоко й лагідно глянула мені в очі...

»Ні, ні! Які там зморшки?« — подумав я: — »І хіба ж їх у мене багато? Біля очей їх майже зовсім не видно, а на чолі... Хтів би я знати, хто їх на чолі не має? Ні, ні!« — Гадючка, яка щойно так дошкульно вкусила мене, зникла і засоромлено підобгала хвостика.

Ми швидко йшли вузенькими, покрученими завулочками передмістя. Маруся майже бігла,

ритмічно постукуючи високими підборами, а я — високий, худорлявий і, як завжди, трохи незграбний — мусів робити широкі кроки, щоб устигнути за нею. Дашок капелюшка з лівого боку, як звичайно, заваджав мені бачити її личко, позбавляв мене можливості читати її настрій з великих сірих, завжди чимось ніби трошки здивованих оченят... Але сьогодні це чомусь не дратувало мене, бо я уявляв собі її личко саме таким, яким я щойно спостерігав його у трамваї, — засумовано-ніжним, лагідним і мило-уважним до мене...

Ми йшли бадьорим кроком, овіяні ласкавим, як пестоці матері, вітерцем, загіті прощальними цілунками осіннього сонця, і в душі моїй панував такий затишно-ніжний спокій, що я боявся сполохати його... Наші щоденні й буденні теми аж ніяк не пасували сьогодні. Я хотів, було, спитати про Орису, яка ще й досі сиділа поруч із Маруссю, — отже, не була ще звільнена з посади, дарма що від незабутніх загальних зборів минуло цілих три тижні. Маруся, напевно, знала, чи відбулося вже формальне виключення її зі спілки, але... ця тема миттю нагадала б нам про Бруха, про наше злиденне, аж по самі вінця налляте страхом життя, про сліпий кут безвихідности, ба навіть приречености... А при певнім розвитку цієї теми могла роз'ятритися Марусина рана, яка (так здавалося мені) почала вже дещо загоюватись...

Я довго й марно шукав іншої — співзвучної з настроєм теми, а коли, нарешті, знайшов її, то... оповитий густим виноградом будиночок тітки був уже в полі нашого зору і виглядав, як грибок з-під загаптованого золотом листя

двох розлогих дубів, які, неначе ті чуйні вартові, стояли собі по боках.

— Ви, Марусе, багато працюєте над собою в галузі деклямації, — сказав я: — За останніх три місяці ви зробили помітний крок у галузі мистецького оформлення ваших виступів... А останній ваш виступ минулої суботи в нашім клубі зробив на мене виключне враження!

— Хіба... ви були? — жваво відгукнулася Маруся: — А я вас шукала очима по залі... і не знайшла... і... боляче мені стало...

— Я, Марусе, завжди є в залі, коли ви деклюєте. Я стояв збоку...

Вона раптом зупинилася і, різко повернувшись до мене обличчям, обіллала мене сяйвом своїх великих, широко-розплющених променистих очей; ця тема, як видно, гостро цікавила її.

— Скажіть мені, друже мій, які в мене хиби? Бо... лише від вас — єдиного я можу почути справді щирю критику... Мене всі хвалять, і від цього мені нудно... А мені ж саме тепер — напередодні моїх виступів перед ширшими масами слухачів так потрібно знати, які в мене хиби, щоб усунути їх...

— Так, так! Мені відомо, що ви дістали пропозицію від обкому спілки виступати на заводах тяжкої промисловости, і я з охотою покритикую вас, — відкашлявшись, сказав я: — У вас, Марусе, ще й досі не досить опрацьована павза. Вона в устах досвідченого декляматора чи промовця є великою зброєю. Павза, витримана у відповідному місці, напружує увагу й підкреслює основний зміст, вона робить ефект, вона примушує залю припинити, завмерти і, затаївши віддих, очікувати наступного слова

промовця... А ви, Марусе, не досить іще опанували мистецтво павзи... Ні, ні, ще не досить!

Поки я висловлювався про павзу, ми встигли вже досягнути тітчиного будиночка і, стоячи на оповитому густим виноградом ганочку, не дзвонили, бо Маруся, забувши про все на світі, жадібно пила мої слова. Вона так і прикипіла до мого обличчя нерухомим поглядом сірих, ширше, ніж звичайно, розплющених очей. Мабуть, вона й не зауважила, що ми вже стоїмо на тітчиному ганку...

— Як влучно ви це висловили! І яка я вам вдячна! Підсвідомо я й сама відчувала, що павзи мої не досить іще продумані, інколи навіть випадкові, а здебільшого, не досить витримані... Павза — це справді мистецька зброя, і я ще й досі не опанувала її та й не користуюсь нею, як зброєю.

— Так, так, Марусе! А коли опануєте, то це дасть вам хвилини високої насолоди справжнього мистця, хвилини захвату й щастя від усвідомлення своєї влади над масою, яка... мов та зачарована дитина, чекатиме вашого наступного слова, затаївши віддих...

Тим часом у будиночку заливчасто загавкав пес. У дверях повернено ключем, вони гостинно розчинилися, і на порозі — в супроводі кудлатого чорного Вовчика — з'явилася Марусина тітка »три яблучка«: коротесенька, маленька, кругленька, старенька й жвава, як звичайно.

— Добридень! А ви ж це чому не дзвоните?!? Я вас уже з півгодини виглядаю... Наготовила драбину й драбинку, кошики й ключки... Ідино, Марусе, та переодягнися в щось стареньке! Щоб костюма, не дай Боже, не зіпсувала!

Тітка засипала нас цілим дощем коротесеньких і круглих, як вона сама, речень...

Ми привіталися. Маруся поцілувала тітку в укриту рівчачками щоку і миттю зникла десь у будиночку, а я вкупі з балакучою господинею попрямував до садочка.

Який же він милесенький і затишний! Вісім яблунь, дві грушки, а під вікнами будиночка — вузенька грядочка з рештками квітів та невеличкий городець, — усе це загороджене високим тином, усе це в зразковому порядку... На деревах подекуди — білі сліди дбайливо обмазування вапном.

Марусина тітка була вдовою вчителя, що весь свій вік працював у школі того ж таки передмістя. Після смерти чоловіка ось уже чотирнадцять років жила вона зовсім самотньо, займаючи лише одну маленьку кімнатку з кухнею, а в двох непотрібних їй кімнатах мешкали квартиранти, які були з нею у ворожих стосунках і постійно чинили старенькій всяку кривду. Усе це було мені добре відомо.

— Поїхали на курорт відпочивати мої соколики! Тепер і я без них відпочиваю, — поінформувала мене тітка, метушливо прямуючи вузенькою стежечкою вперед, у саму глибину садочка. Зупинившись біля рясної яблунки, до якої була вже приперта драбина, вона простягнула вперед свою коротеньку ручку і, задоволено усміхаючись, показала мені велику білу, добре відгодовану козу, яка дозвільно паслася не прип'ята, та трьох білих курок, що заклопотано греблися під деревом у поросі...

— Оце моє господарство! Та ще кіт Мурза та пес Вовчик...

Я похвалив козу, курей та пса і легесенько



струсонув яблунькою, щоб червиві додолу впали. Таких було небагато. Тоді я поліз на дерево. Озброївшись ключкою та кошиком, якого я прив'язав до гілки, і зручно вмовившись на розлогій яблунці, я почав працювати, раз-у-раз поглядаючи на двері будиночка, звідки мала ось-ось з'явитися Маруся...

Але... де ж це вона? Невже так довго перодягається? Саме в тій хвилині, коли я дивився не вгору, а вниз, невдало зачеплене ключкою яблуко з розгоном стукнулося об мою замріяну потилицю і, відбившись від неї, упало додолу... Тітка мовчки піднесла його з землі й кинула до кошика з червивими. Після цієї першої невдачі я продовжував свою роботу дбайливіше, зриваючи кожне яблуко рукою або гачком і дозволяючи собі глянути в напрямку дверей будиночка не раніше того моменту, коли зачеплене яблуко щасливо досягало мотуззяної торбиночки, що була прилагоджена дуже зручно під гачком. Робота моя пішла добре, але не було її... І сонце, соромливо заховавшись за пухнастою хмаркою, перестало до мене усміхатися...

— Скільки яблук розбили об землю? Признавайтесь! — почув я зненацька милий грудний голос і, глянувши вниз, побачив Марусю в старенькій темно вишневій сукні й такій же самій хусточці на голові. З-під хусточки буйною хвилю вибивалося назовні легке, як дим, русьве волосся, а вишневий колір так чудово пасував до її молочно-білого личка й сірих оченят, що я мимоволі прикипів до неї очима, а щойно зачеплене яблуко, замість летіти до призначеної для нього торбинки, з розгоном розбилось об землю... Розбилось на дві нерівні половинки...

— Два! — чесно, але засоромлено відповів я.

Піднісши обидві половинки з землі, Маруся обтерла їх хусточкою і, подаючи більшу мені, сказала роблено-сердито:

— Якість роботи не на висоті. Ви, як вихованець Бруха, мусите, навіть і сидючи на дереві, пам'ятати про якість, темпи та норми виробітку!

Відкусивши кусочок від меншої половинки яблука, вона легко й звинно полізла на дерево поруч зі мною. Зручно вмостившись на розлогій гілці, легесенько трусонула деревом. Додолу впало чимало червувих, завдаючи роботи тітці, що, зігнувши заокруглену спину, ретельно працювала вниз.

— Зобов'язуюсь ані жодного яблучка не впустити додолу і викликаю на соцзмагання інженера Мещерського! — усміхаючись мені очима, дзвінко й жартівливо-врочисто проголосила Маруся з дерева і зразу ж таки почала дбайливо обскубувати руками найближче розташовані яблука.

Від мовчазної, в останні місяці так безнадійно заглибленої в своє горе Марусі я вперше почув щирий жарт: отже, вона повеселішала, а це — знак, що час уже почав загоювати рану.

— Приймаю виклик! — відповів я і знову мимоволі задивився на неї: її тоненька темно-вишнева сукня здавалася мені прозорою під навскісним промінням ласкавого сонця, яке так щедро обливало її всю теплом і світлом крізь зелене мереживо де-не-де загаптованого золотом листя... Зусиллям волі примусив себе взятися до роботи як слід... Постановив твердо, що не смію глянути на неї, аж поки не зірву десять яблук. Звиклий до суворої дисципліни підсоветського життя, яка бере від людини все

і дає жалюгідно-мало, я й тут був суворим до себе: за десять щасливо-здобутих яблук я дозволяв собі лише один-однісінький погляд на неї... Це був голодний мінімум і... навіть сам Брух дозволив би мені цей погляд, бо від напруженого тягнення вгору в мене вже почала боліти потилиця, і погляд на Марусю був лише конечно потрібним відпочинком, що підвищував продукційність моєї праці.

Так думав я, рахуючи: ність, сім, вісім, дев'ять... десять! Це останнє слово я мимоволі вимовив голосно й радісно... ба навіть гордо...

— Навіщо ви рахуете? Думаєте, що тітка вам від сотні платитиме? — пожартувала Маруся.

А я... не спромігся відповісти їй жартом; я розгубився, і від цього мені стало вже справді ніяково: як це я — 45-річний чоловік виглядаю тепер, як школяр, якого зловили на гарячому! Мені здалося, що і Маруся, і тітка бачать мене наскрізь...

— А я й сам... не знаю, навіщо я рахую, — ледве спромігся я відповісти: — Мабуть, просто механічно...

Робота посувалася весело й швидко вперед. Але, на жаль, ми з Марусею працювали, весь час віддаляючись одне від одного: згідно з наказом нашої симпатичної господині, садок розділено було на дві рівні половини: ліва належала мені, права — Марусі. Час від часу ми весело перегукувалися й почували себе, як діти. Маруся раз-у-раз кепкувала з мене, а я тим тішився...

— Капітан, капітан, підтягніться! — влучно звернулася вона до мене зі словами модної в той час пісеньки, зауваживши, що я, напинаючись усім своїм довгим тілом угору, все ж та-

ки ніяк не можу зачепити гачком найдалі розташоване від мене червоненьке яблучко. Недосяжне, як заборонений овоч, воно було для мене особливо привабливим. Відчувши на собі погляд Марусі, я вперто продовжував напинатися, постановивши за всяку ціну здобути капосне яблучко...

— Капітан, капітан, усміхніться! — продовжувала кепкувати Маруся: — Бо ж усмішка — це прапór корабля!

Я не витримав, — засміявся... розмагнетився і... не здобув яблука... Тоді я знову почав підкрадатися до нього, як злодій, — на цей раз уже з іншого боку, а Маруся з тіткою аж заходились від сміху, спостерігаючи за моїми потугами... Нарешті, я таки здобув капосне яблучко і проголосив урочисто, що презентую його Марусі за... миле й влучне кепкування.

Непомітно минав час. Маруся виходила із соцзмагання переможцем: протягом трьох годин вона не розбила ані жодного яблука, а я розбив ще два, але, зрештою, це не було так уже зле, бо за три години ми закінчували обривати всі вісім яблунь та дві дуже рясних грушки, — себто все, що мала в своєму садочку тітка.

Моя потилиця нестерпно боліла і, відчуваючи, що робота щасливо наближається до переможного кінця, я дозволяв собі частіше поглядати на Марусю і... навіть на пейзаж у всій його цілості...

Малесенька, коротенька тітка хазяїновито перевіряла обскубані яблуньки: чи не залишилося, бува, десь захованого листям яблучка... Спостерігаючи її з височини свого дерева, я остаточно переконався, що назва »три яблучка«, якнайкраще пасує до неї: уся її постать — це

були »три яблучка«, дуже дбайливо покладені одне на одне: спідне — продовгастої форми, середнє — кругле й менше розміром, а верхнє — манесеньке рум'яне й щойно спечене... Усе це вкупі взяте являло собою щось до такої міри рідне, що мені здавалося, ніби вона була сестрою не тільки Марусиної, але й моєї матері...

Три гребенасті курки, коза, собака й кіт — усе господарство »трьох яблучок« було тут.

Курки, що ввесь час заклопотано греблися під деревами, відчувши перед заходом сонця межу своєї свободи й діяльності, дисципліновано попрямували до манесенької хижки з одним підсліпуватим віконцем, яка служила одночасно дровітнею, стайнею для кози та курятником.

Добре відгодована біла коза флегматично вигризала скупу осінню травичку; час від часу, піднісши голову над своїм пасовиськом, вона нагадувала нам про себе: »ось тутечки й я — коза!«

Кудлатий чорний Вовчик сидів на морожку »трикутником«, висолопивши язика й поглядаючи на все й на всіх критичним собачим оком. Він теж час від часу підносив свою розпатлану морду вгору і, знайшовши очима мене на дереві, гавкав. Не гостро, без жодної злости, а просто так, — для очищення свого собачого сумління: мовляв, я добре знаю, хто тут є чужий! О, будьте певні: я не спущу з цього чужинця мого пильного собачого ока, хоч як довго він сидів би на дереві! При цьому він раз-у-раз ударяв хвостом то в правий, то в лівий бік.

Великий пухнастий тигристо-сірий кіт, із пишними »офіцерськими« вусами, купаючись у

соняшному промінні, зайняв оптимально-зручну, »панську« позицію на самому порозі розчинених дверей будиночка. Солодко зажмурившись, він блаженно дрімав.

Я вже не раз спиняв свій погляд саме на нім, бо тваринний, глибокий спокій його дрімоти нагадував мені... про мої гаптовані страхом, прозорі, як мереживо, сни... про мої ночі без сну, про кошмари...

Зелений килим недавно скошеної трави, прикрашені першим дотиком золотої осені яблуні й груші, які щойно так щиро віддали нам соковиті багатства свого ества, маленький, як грибок, будиночок, рясно оповитий виноградом, та два розлогі дуби, які, мов чуйні вартові, стали колісь обабіч та й досі стоять і вартують...

І на весь цей затишний куточок крізь загаповане золотом листя світило осіннє вечірнє сонце... Свої останні ласкаві й лагідні усмішки посилало воно людям, тваринам, рослинам... І, хоч уже й просякнуті сумом і холодком були тії усмішки, але ж які лагідні, які пестливі, які ніжні й заспокійливі!

Велике мідяно-червоне сонце, — те саме сонце, що світило сьогодні для мене, — невблаганно посувалось до обрію, і саме в цьому було зерно смутку для мене.

З височини свого дерева я спостерігав цей затишний куточок з його милими малими радощами життя і... непомітно для себе я (весь я!) з головою пірнув у саму глибіню цього чарівного заколисувального спокою... І здавалося мені, що нема на світі вимушеної виснажувальної праці, нема заповнених арештантами численних в'язниць, нема таборів НКВД, нема Бруха, нема вічного гніту страхом, що робить з

людини скотину, нема непроглядних злиднів, мізерії та черг за пшоном... »Як, зрештою, мало потрібно людині, а зокрема, мені для того, щоб бути щасливим!« — спало мені раптом на думку: — »Чейже щастя — ось поруч зі мною!« ..

Я ще раз оглянув увесь пейзаж в його цілості, а відшукавши маленьку й звинну жіночу постать у темновишневій сукні в протилежному від мене кутку садочка, я довго й невідривно дивився на неї...

Якось ідея невиразно, стихійно народжувалася в глибинних надрах мого мозку, і я відчув, що ось-ось я вдягну її в словесну форму... Ось-ось! Для цього треба ще глибше зануритися в моє оточення, — треба ще раз остаточно потонути в малих радощах цього маленького острівця, господинею якого є рідна, давно-давно знана сестра наших з Марусею батьків... І я потонув...

— »А що, якби одного чудового дня тітка »три яблучка«... позбулася, парешті, отих ненависних квартирантів і...« — тут я спинився, шукаючи слів для оформлення моєї ідеї, бо їх раптом забракло: — »І що, якби другого (ще кращого!) дня вона... до двох непотрібних їй кімнат пустила Марусю й... мене? Так, так, саме Марусю й мене!!! Певна річ, ми з нею одружилися б напередодні цього неперевірено-чудового дня!«

І я знову потонув у п'янкім і теплім морі мрій...

Скільки минуло хвилин? Хіба я знаю? Може, дві, а може й двадцять...

Зачеплене раніш, але ще невідірване й забуте яблучко з розгоном ударилось об мою замріяну голову і, відбившись від неї, розбилосся

на кілька кусочків... Це відразу повернуло мене до дійсності, — до **НАШОЇ** дійсності, невблаганної й неминучої, як сама смерть...

Якби навіть і здійснились мої мрії, я ж усе одно залишуся в тенетах Брухової системи поневолення, я ж усе одно примушений буду жити в атмосфері вічного страху, якщо... взагалі я ще житиму, якщо голова моя... ще втримається на моїх плечах хоч деякий час...

Я зідхнув... і рішуче закликав себе до порядку, наказавши своїм рукам обскубувати решту яблук, бо ж час було вже й кінчати...

Уже сховалося за обрій те саме сонце, яке сьогодні так ласкаво світило для мене... А без нього так швидко темніло... Повітря, яке щойно було таким ніжним і лагідно-теплим, з кожною хвилиною відчутливіше огортало мене холодними пелюшками.

— Вам не холодно? — крикнув я, звертаючись до Марусі, що сиділа на далеко від мене розташованій грушці: я закінчував останню яблуньку, вона — останню грушку.

— Трошки! — якимось чужим, занадто тоненьким голоском пискнула Маруся.

— Ну, то я зараз же принесу вам жакет! — рішуче сказав я і зробив уже рух, щоб зіскочити додолу, але Маруся випередила мене. Легким і звинним рухом зіскочивши з грушки і крикнувши мені — «не турбуйтеся!», вона побігла до дверей кухні, біля яких, клякнувши на землю й зігнувшись, «три яблучка» доїли козу. Маруся, не зупиняючись, прожогом пролетіла попри неї і зникла в будиночку...

— «Мабуть, таки добре змерзла!» — подумав я: — «І чому це я раніше не запропонував їй принести жакет? О, незграба! І навіть... гірше:



неуважний, нечемний, як неотесаний пень! Розглядав собаку, козу й кота, віддався ясно-рожевим мріям про нездійснене щастя, і... якби не яблуко, що гупнуло з розгоном по моїй замріяній потилиці (спасибі йому!), то я й не зауважив би зовсім, що Маруся змерзла... Сказано, — пень! А ще мрію про те, щоб бути її чоловіком!»

Не встиг я закінчити обскубування останньої яблуньки, як »три яблучка« покликали мене пити козяче молоко.

— Я... зараз! Ось іще: одне, два, три...  
Ще чотири яблука!

Кілька хвилин пізніше ми вже сиділи всі троє в чистенькій кухні, де наша господиня дбайливо розливала по кухликах ще тепле козяче молоко.

Ще з дитинства я мав якийсь незрозуміле упередження до козячого молока і, хоч як не хотілося мені образити симпатичну тітку, але я все ж таки попередив:

— Прошу для мене не наливати, бо я козячого молока змалечку не п'ю...

Усі »три яблучка« нерухомо заклали з молочником у простягненій руді, припинивши процес розливання молока і відбиваючи на верхньому — печеному яблучку якнайщиріше здивування, ба навіть образу...

— Як це так... змалечку не... п'єте? — зовсім розгублено спитала вона.

Маруся теж зиркнула на мене незадоволено, неначе сувора вчителька на школяра, що провинився, і я відчув, що зробив нетактовність...

Усміхаючись, Маруся взяла молочник і, наливши мені повнісінький кухлик, присунула його до мене...

— Ми обидві дуже просимо вас покуштувати! Це молоко від знаменитої... від нашої кози! — Слово «нашої» вона чомусь особливо підкреслила.

Я мовчав.

У кутику голосно хлебтали молоко кіт і собака з однієї миски, і це мені особливо сподобалось. Розмовляючи з тіткою про якісь господарські дрібнички, Маруся скося спостерігала за моєю поведінкою.

Відкусивши кусочок свіжого чорного хліба, я несміливо взяв рукою кухлик і, боязко придуливши його до уст, ковтнув... Тепла поживно-густа рідина приємно сполокала мое горло... Я здивовано ковтнув іще раз і... сам не знаю, як це сталося, але я почав пити козяче молоко, з апетитом заїдаючи його свіжим запашним хлібом... Бувають інколи в людей зовсім необґрунтовані упередження!

— Ну, як вам сподобалося козяче молочко? — усміхаючись очима, спитала Маруся, зазирнувши до мого порожнього кухлика.

— Чудове! — зі щирим захопленням відповів я.

Після цього мені наллято (знову ж таки власною ручкою Марусі) ще пів кухлика, якого я й спорожнив до дна.

І як же переможно усміхалося печене яблучко, особливо підкреслюючи густоту й глибину зморщок!

— То кажете, що змалечку козячого молока не п'єте?!?

Маруся кудись непомітно зникла; мабуть, пішла переодягтися, а »три яблучка« метушливо наповнювали яблуками обидва наші портфелі.

Не минуло й п'яти хвилин, як на порозі кухні знову з'явилася Маруся в своєму чорному, підкреслено-скромному костюмі «в талію» та великому чорному капелюшку, що з лівого боку нависав їй на личко, як звичайно.

— Ходітьте! Уже пів дев'ятої!

Понапихавши нам яблук ще й до всіх, без винятку, кишень, старенька випровадила нас, нарешті, на ганок. Знову заливчасто гавкав кудлатий Вовчик, адресуючи всі речення цього переконливого гавкання виключно до мене, а «три яблучка» зворушено дякували нам обом за допомогу.

— Не забувайте ж, мої любі, про те, що я стара й зовсім-зовсім самотня! Приходьте! Відвідуйте мене!

Тьмава осіння ніч гостинно прийняла нас у своє просякнуте прохолодою лоно. На Марусю, як видно, знову «напала мовчанка», і я, як звичайно, не відважувався порушувати її.

Я мав враження, що вона не дуже поспішає додому, і лише тому запропонував їй пройтися передмістям: мовляв, ще ж нам до наших самотніх кліток рано! Був певний, що відмовить...

— Добре! З охотою!

Ні, рішуче тієї доби не тільки сонце, а й зорі світили саме для мене! І пішли ми блукати вдох, узявшись за руки, як діти...

Довго йшли мовчки, купаючись у тьмавих хвилях свіжого, насиченого кусючим холодком повітря, а тонкі пахощі яблук невідступно супроваджували нас: чейже джерелом тих пахощів були наші кишні... Повітря було смачне, бадьоре й міцне, як вино, і я пив його з насолодою. На тлі густо-синього оксамиту небесної безодні молодий місяць задиркувато розставив

свої рижки й усміхався до мене так одверто-весело, неначе б то він був моїм спільником і... підбадьорював мене. Поважно-врочисто миготіли далекі зорі-світи, і миготіння їх було загадковим і нерозгаданим, як сама таємниця життя і вселенної...

На душу мою тихо й владно зійшов молитовний спокій, — такий поважний і врочистий, як оті зорі-світи. І мені не хотілося сполохувати його необережно-сказаними словами...

Я йшов і думав, і думки мої були кристалічно-ясні, глибинно-мудрі й прозоро прості... Я думав, що життя людське — чарівне й скороминуче, як казка, і що ми не **вміємо й не сміємо** ним користуватись... Що люди людям злочинно псують його, перетворюючи чарівну й повну глибокого змісту казку на страшний і огидний кошмар. Чому кіт, купаючись у ласкавому промінні сонця, **вміє** знайти оптимально-зручну позу і, солодко зажмурившись, насолоджуватись життям, повітрям і сонцем? Чому він **уміє і сміє** пити радощі життя, а я, освічений інтелегент, не **вмію** і не **смію** цього зробити?!? Чому?!? Чому навіть маленькі радощі життя безнадійно-недосяжні для мене? І мені миттю пригадалося все те, що я спостерігав у тітчиному садочку сьогодні, сидячи на яблунонці й маючи можливість дивитися на речі зверху; а чейже відомо, що зверху завжди видніше...

Чому я не **вмію** і не **смію** пити змінного повітря осени, зими, весни й літа? Чому не **смію** радісно і з апетитом з'їсти заробленого? Чому ніч, замість того, щоб оновлювати мій мозок і освіжувати мою кров, приносить мені лише мережані страхом години млісного очікування біди? Чому я щонаочі тремтливо чекаю ранку, як

порятунку? Чейже мені надто добре відомо, що зранку й до вечора я є лише автоматом для безкритичного виконання того, що накажуть! Чейже відомо мені, що жоден ранок не принесе мені порятунку, бо ж тікати мені нікуди, і довкола — мур!

Гостріше ніж будь-коли, з яскравістю цілком доведеної очевидності відчув я себе автоматом для чіткого, але безкритичного виконання того, що накажуть згори; я відчув усім еством своїм, що саме наявність огидної слизаво-жовтої лімфи в моїх жилах заваджає мені жити повним життям, заваджає пити його малі й великі радощі, унеможлиблює творчу критичну роботу мого мозку...

І тоді блискавичне світло, неначе в кіні на велетенському екрані, показало мені мільйони підсоветських громадян — робітників, селян та інтелігенції — саме отакими, як і я, безвільними автоматами-виконавцями, в жили яких, за допомогою певної системи, невпинно й невблаганно запроваджується слизаво-жовту лімфу боягузів... Процес запровадження лімфи відбувається вже цілих двадцять років рівнобіжно й одночасно з процесом виціджування червоної творчої крові. В наслідок цих експериментів над мільйонами людей досягнуто дивовижних, незнаних ще в історії людства ефектів у галузі стандартизації опінії й думок, що виявляється, наприклад, в **одноголосності** цих мільйонів у всіх, без винятку, питаннях культурного, громадського й політичного життя... Чи ж можуть **ТАК** голосувати люди, в жилах яких тече здорова червона кров?!? Ні, ні! Бо й ми чейже не відразу прийшли до цієї ганебної одноголосности! Ми пройшли довголітню муштру

страхом, поки навчилися, нарешті, завжди голосувати за стандартом! І я згадав собі долю тих, які туго піддавалися тій муштрі, і... мимоволі здригнувся всім тілом...

А я? Невже я вже зовсім став автоматом? О, ні, ні! Ще не зовсім! І я з радістю (ба навіть із деякою гордістю за себе) пригадав собі свою завзяту боротьбу з драконом, що систематично висмоктує мою кров, і деякі мої над ним перемоги, що увінчалися прилюдним виступом моїм на захист Орисі... І хоч після того дракон шалено помстився на моїх виснажених нервах, і я дещо здав відвойовані позиції, але... в боротьбі (та ще й нерівній) без поразок не буває, а вся історія моєї боротьби все ж таки яскраво свідчить про те, що я можу й повинен боротись...

Я закликав до боротьби решту творчих червоних тілець, які ще плавали в моїй крові... Я глибоко втягнув свіжий струмочок молодого, міцного повітря осінньої ночі, я випростав плечі (чи не почали вони, бува, заокруглюватися, бідолашні?!?), я відкашлявся і тихесенько спитав, ніжно стиснувши дитячу ручку моєї супутниці:

— Марусе, ви... про що думаете?

— Я? — ніби від сну прокинувшись, повільно перепитала вона: — Я думаю, як було б добре на світі жити, якби... не було Бруха... Якби ми з вами й мільйони таких, як ми, не почували на собі невпинного тиску його... ну, якби вам це ясніше сказати? — його...

— Якби ми не почували на собі невпинного тиску його СИСТЕМИ! — радісно вигукнув я, допомагаючи їй оформити думку. І, не давши їй опам'ятатись, я схопив її в свої обійми, під-

ніс над землею і так шалено поцілував у самі губи, що відчув навіт гострий дотик її зубів.

Я поточився... А вона стояла приголомшена, неспроможна вимовити слова: такої поведінки Маруся від мене, напевно, не сподівалася...

— Ви... збожеволіли? — прошепотіла вона...

— Так, Марусе, я збожеволів! Я готовий навколінках просити вашого пробачення... Не гнівайтесь, благаю вас! — швидко заговорив я, очунявши: — Річ у тім, що ви щойно висловили точнісінько те саме, що було висновком моїх власних думок! Це — чудово, що ви думали точнісінько те саме, що думав я, і... одночасово зі мною! Хіба ж ви самі не відчуваєте, до якої міри це знаменита річ — отака ідентичність наших думок?!?

І я знову взяв її маленьку ручку в свою велику і, не очікуючи, що вона скаже, коли опам'ятається, рішуче повів її миготливим зорям назустріч... Я розвивав перед нею щойно надумані ідеї: про зміст життя простий і глибинно-мудрий, про те, як люди людям калічать його, про наше **невміння й несміння** ним користуватись, про Бруха і його систему, про людей-автоматів, у жилах яких тече штучно запроваджувана туди слизаво-жовта лімфа боягузів, замість систематично виціджуваної червоної крові, і про те, що я... що ми з нею можемо й повинні перемогти в собі прокляті мікроби страху і життя... **ЖИТИ!** Я кликав її до життя, до перемоги! І я вів її, таку ніжну, приборкану й слухняну, — кудись навмання порожніми, зовсім мені невідомими завулками передмістя... Але я знав, куди я веду її. Я вів її миготливим, загадковим зорям назустріч, — тим зорям, що світили сьогодні саме для нас.

## РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

### Брухова тінь

— Ви ж подумайте самі, Марусе, які ми з вами жалюгідні боягузи! — казав я їй півгодини пізніше: — Ми боїмося зустрічатися, щоб нас (сохрани, Господи!) не побачив хтось разом... Так?

— Так! — відповіла Маруся, і я відчув це »так« ще й у русі її ручки, яку я вперто тримав у полоні моєї великої й сильної долоні.

— Ану ж закличете тепер ваш ясний розум на допомогу, — розум, неодмінно освіжений здоровим сном, і спитайте: чому?

Маруся хотіла щось відповісти, але я не дав їй і словечка вимовити:

— Знаю! Наперед знаю, що ви скажете! Що це ж саме страх і продиктував нам отаку жалюгідну поведінку. І диктат цей можна висловити ось як: »Якщо хтось побачить нас разом, то це зразу ж таки стане відомо Брухові, а він (ясновидючий) одразу ж таки знатиме, що ми знайомі давно, дуже давно, і... тоді наше за-таємничене минуле перестане бути для нього таємницею. І тоді«... А що буде — »тоді« диктат не досказує, бо це доскажують наші вкрай виснажені нерви... це домальовує наша сполохана фантазія... Але ж забудьмо на хвилинку про той диктат страху, а спитаймо наш розум: хіба в установі, де ми працюємо разом уже протягом кількох років, ми з вами не могли познайомитись?!? А якщо могли, то чого ж ми



так ховаємося, неначе ми щось украли? Наші побачення в тітки дуже для мене приемні, і я радо поїду до неї копати картоплю, коли ви мені накажете, хоч би й наступної суботи; але ж, Марусе, серденько, навіщо нам ховатись?!? Чому ми з вами не сміємо вийти разом з нашої, Брухом керованої установи і... піти хоч би й до трамвая? Чому ми не сміємо розмовляти в установі? Згодіться, що для спостережливого ока саме така поведінка і є підозрілою!

— Уявіть ви собі на хвилинку таке, — продовжував я після хвилевої мовчанки: — Хтось із численного штату Брухових шпигунів бачив нас отут, у цих завулочках сьогодні, бачив так, що ми й не зауважили його (ручка Марусі здригнулася в моїй руці, але я, стиснувши її ніжно й кріпко, вів далі). Згодіться, що, коли ми з вами працюємо в установі, де є 500 співробітників, то цілком імовірна річ зустрінути одного з них хоч би й у закручених завулочках передмістя... А якщо цей «один», на нашу бідуду, є шпигуном, то завтра ж таки Брухові стане відомо, що ми з вами зустрічаємося таємно десь по відлюдних закутинах, а в установі старанно робимо вигляд, ніби ми лише співробітники і... нічого більше... Чи ж не ясно, що ми щось прагнемо заховати від людського, і насамперед від Брухового ока?!?

— Наша поведінка є, безумовно, підозрілою! — щиро погодилася зі мною Маруся: — І це лише зайвий, дуже красномовний приклад, до якого засліплення може довести людину страх!

— Отже? — спитав я.

— Отже, — гостро повторила слідом за мною Маруся і раптом зупинилася: — Поперше, ви

сьогодні брутално повелися зі мною і, хоч ваша теорія про насичену мікробами страху слизаву лімфу і є цікавою, але це зовсім не значить, що ви маєте підстави зловживати нашою старовинною дружбою...

— Марусе! Серденько! Я винен! Каюсь! І прошу вашого ласкавого пробачення! Я... як би вам це пояснити? — дістав несподіваний шал, коли переконався в цілковитій ідентичності наших думок! Це мене вразило! До того ж я, їйжебогу, не знав за хвилину, що це... станеться!

— Надалі ви маєте поводити себе цілком пристійно, — саме так, як досі!

— Як... досі! — притакнув я нещиро.

Десь у тайниках душі я мав глибоке переконання, що саме від сьогоднішнього дня почнеться нова доба моїх стосунків із Марусею, і що саме цей шалений поцілунок і має бути межею між тим, що було, і тим, що буде.

— Це все поперше, Марусенько! А що ж подруге?

— Подруге, — продовжувала вона після тривалої павзи, — в установі будемо вільно розмовляти під час перерви, а наступної суботи підемо разом до трамвая... І... нехай дивляться!

— Отже, — не ховатись! — підсумував я: — Так і запишемо до протоколу! До речі, Марусе, я дістав цілковите переконання, що Брух про нас нічогосінько не знає! І... ось на яким ґрунті базується моя певність... Якби він мав хоч найменші натяки на мое минуле, на мої здібності, то давно вже викликав би мене до себе і примушував би виступати на зборах із промовама під його диктат, як він це зробив із десятками наших колег. Він, мабуть, і не дога-

дувався, що я вмю пару слів докупи зложити, і переконався в цьому лише тоді, коли зненацька почув мою промову на захист Орисі... А щодо вас, Марусе, то після арешту Боярчука ви, з певністю, були б теж арештовані, якби проти вас хоч будь-який матеріял був... А ви ж увесь час працюєте на тій самій посаді, що й раніш... А тепер ви... навіть підвищення дістали... Ви, як і раніш, продовжуєте виступати з деклямаціями і навіть ангажемент від обкому спілки одержали... Будете тепер виступати перед широкими масами слухачів... Логічний висновок із цього всього такий: ні про вас, ні про мене Брух не знає нічого, а тому: відкиньмо, нарешті, страх! Забудьмо про нього!

Мені хотілося неодмінно глинути в Марусині очі... Для цього я мусів би, нахилившись, зазирнути під капосний дашок її капелюшка, який, як звичайно, набігав на її личко саме з лівого боку...

— Отже, відкиньмо... страх! — повільно вимовила Маруся, але не було в її словах ні заклику, ні бадьорости, і вираз широко-розплющених сірих очей, що зустріли мій погляд з-під чорного дашка, не сподобався мені. Щільно стулені докупи уста, нерухомо-заклякле, бліде, як білий мармур, личко.

— Марусе!

— Що?

— Я сказав щось неприємне для вас?

— Так!

— А... що саме?

— Та... про ті ж самі »підвищення« мої, цур їм!

— То ви... ними незадоволені? — спитав я і раптом пригадав собі вираз Серафими, що

»Марія Степанівна блискучу кар'єру робить«...

— Чи задоволена я? А ви, що так блискучо обґрунтували теорію втрати червоних тілець крові під тиском мікробів страху, ви, що вмієте так логічно думати і так блискучо й переконливо висловлювати свої думки, ви, що так спостережливі взагалі і, зокрема, так уважні до мене, ви... як думаєте... чому це я... отакі «підвищення» дістала? Посаду інженера-конструктора і становище артистки-декляматорки обласного масштабу?!?

— Та просто тому, що ви їх цілком заслуговуєте і навіть... більше, ніж заслуговуєте!

— Яка зелена наївність у вашому досить таки солідному віці!

Іронія і біль бриніли в тоні Марусі.

— Не гнівайтесь, — спохопилась вона: — Я, здається, зробила вам боляче, бо... бо... та просто, щоб зірвати на вас свій власний гострий, як лезо ножа, біль і... страх!

— Я... не гніваюсь! Я, здається, починаю розуміти інтуїтивно, але я прошу вас, — розкажіть мені!

— Так! Я... розкажу вам! Бо ж ближчої і... ріднішої людини, як ви, у мене... нема, а так тяжко (якби ви тільки знали!) носити в душі нікому нерозказаний біль! І... я так звикла ділитися з вами всім, що приносять нам наші насичені страхом дні!.. Але...

Я знову взяв її холодну, як у мертвої, ручку і знову повів її кудись навмання. Я сподівався почути шепіт славної декляматорки Марії Ромашко, і на цей раз я зовсім не звертав би уваги на її павзи... О, вони, напевно, будуть надто довгі, бо сіроока артистка раз-у-раз спазматично ковтатиме повітря, раз-у-раз захлинатиметь-

ся, а хвилинами голос її тремтітиме надто натягнутою струною, що ось-ось урветься назавжди. Під містичним, миготливим сяйвом зірок-світів я сподівався краще й глибше схопити зміст сказаних і неказаних слів саме в той час, коли перед внутрішнім зором моїм розгортатиметься уривок із художнього кінофільму з добре знайомим мені персонажем. І я терпеливо очікував. Але чути було лише «цок-цок» її високих підборів об твердий, добре втоптанний ґрунт завулочка і більше нічого... Зовсім нічого!

— Марусе!

— Що?

— Я вас слухаю! — з докором вимовив я.

— І надаремне! Бо я зовсім не збираюсь вам будь-що розказувати.

— Як?!? Та ви ж самі щойно пообіцяли мені, що розкажете все, як близькій і навіть рідній людині!

— Так! Я й справді розкажу вам усе, тільки... не сьогодні!

З цими словами вона рішуче звернула вбік, у напрямку до трамвайної зупинки...

— А... чому б і не сьогодні? — спитав я, ідучи з нею поруч і надаремне намагаючись загригти своїм теплом її холодну, як у мертвої, ручку.

— Гм... Невже ви не розумієте? Тому що сьогодні... ми з вами мали такий хороший, такий незабутній день! Чи ж не так? І я не хочу, щоб ганебна тінь Бруха спотворила його! Не хочу! Чуєте?!?

Я чув... Я чув не лише самі слова. Я чув сльози, що брили (неслухняні!) в тоні, яким сказано було оте »Чуєте?!?«

Я відчув також, як вона до болю кріпко стиснула мої пальці, прошепотівши:

— Я не хочу!!!

Ми йшли до трамвайної зупинки мовчки, а Брухова зловісна тінь невідступно супроводжувала нас. І надаремне ми обоє так уперто гнали її геть з ясного виднокола нашого справді щасливого, справді незабутнього дня!

Я думав про Бруха, про Марусину несподівано-блискучу кар'єру, і страшний здогад гнобив мене невимовленим запитанням, якого я не смів поставити.

А тим часом Брухова тінь усе густішала, нащичувалась життям і... робилась реальною...

Я раптом відчув, що Брух іде поруч із нами, і що саме тому ми так уперто зберігаємо мовчанку, саме тому ми так метушливо-швидко прямуємо до трамвая... Саме тому ми вже не бачимо миготливого сяяння зірок-світлів, і саме тому вони... не світять більше для нас.

Я відчував себе скованим, неспроможним озватися до Марусі, я відчував її скованою, неспроможною озватися до мене... Вона висмикнула свою холодну ручку з полону моєї великої теплої долоні, і я сприйняв це, як належне.

І в порожнім трамваї Брухова зловісна тінь хмарою тяжила над нами, зціплюючи наші уста, стискаючи нам горла білими довгими, як у музики, пальцями, що могли ось-ось обернутися в пазури дракона.

А невимовлене запитання нестерпним тягарем гнобило мене, і подорожування трамваем здавалось безконечно-довгим і нудним.

Коли, звільнившись, нарешті, з металево-скляних обіймів трамвая, ми знову опинилися на вулиці, я не витримав...

— Дозвольте мені одне-однісіньке запитання, Марусе, — запитання, продиктоване мені моєю інтуїцією!

— Прошу!

— Брух... закоханий?

— Так.

Решту дороги, що відокремлювала нас від Марусиного мешкання, ми пройшли мовчки.

Стискаючи її холодні пальчики й зазираючи в саму глибіню оксамитово-сірих оченят, я тихо спитав:

— Коли розкажете?

— Наступної суботи.

## РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

### У сукні з темночервоного оксамиту

— Гнила інтелігентка! Вона собі уявляє, що як вона — креслярка і ще якась там, вибачте за вираз, декляматорка, то вже й усі кози в золоті! Подумаєш! Я — сама артистка, але не люблю про свої успіхи комусь розказувати, — захлинаючись, верещить пронизливий жіночий голос: — Учора були ми з нею лише вдвох у кухні, і я, розуміється, »взяла її в роботу« як слід, — так, як я вмію...

— Ну, і що ж вона? — питає захриплий жіночий голос.

— Вона? Та нічогосінько! Мовчить чортова кукла, як у рот води набрала. А я її питаю: »Занудо інтелігентна, що ж ти мовчиш, коли я тебе найгіршими словами лаю? — веде далі пронизливий голос.

— Ну, а вона ж вам що на це?

— А вона мені: »Якби я вам відповідала тим самим, то, очевидно, я нічим від вас не відрізнялася б...«

— Ну, а ви ж їй на те що, дорогенька Софіє Іванівно? Невже так і облизалися її компліментом?

— Я... я... — пронизливий жіночий голос тремтить і вривається: — Я вилаяла її останніми словами, а вона, паскуда, мовчки взяла свої підсмажені вже котлети і вийшла з кухні геть. Але я їй ще покажу!



Павза... Чути лише шипіння кількох примусів та завзяте шкварчання кусочків м'яса, що їх нервово перевертається на інший бік...

— Патентована невинність з телячими очима! Зануда! Фря! Ви ж тільки подумайте, Маріє Семенівно, — вона... ще й озивається! Чекай, паскудо, ти ще мене запам'ятаєш!

— А що я вам скажу, Софіє Іванівно (тільки під секретом) про того її любовника, що час від часу приходив до неї, — пам'ятаєте?

— А якже! Щоб я та й не пам'ятала!

— Ну, то він арештований, як ворог народу! Уже з півроку тому!

— Що ви кажете?!? — з неприхованим тріумфом перепитус перший голос.

— Те, що чуєте! — авторитетно відрубую другий, захриплий голос.

Зловісно шиплять примуси, апетитно шкварчить м'ясо на сковорідці, ритмічно побулькує чийсь забутий чай, а я... стою біля дверей кухні й підслухую...

Прийшовши сьогодні, з дозволу Марусі, до неї, я застав двері великого спільного мешкання відчиненими і, не подзвонивши, сміливо попрямував собі коридором до кухні, бо ж добре знав, що Марусина маленька кімнатка міститься з кухнею поруч. Я мав чесний намір. проминувши двері кухні, піти собі коридором далі, але крім шипіння примусів і чаду від швидко пригорілого молока, я почув завзяті жіночі голоси, і... ноги мої прилипли до підлоги біля самих дверей цього жіночого клубу, що існує в кожній великій квартирі, і що зветься комунальною кухнею.

І ось я стою нерухомо, усім еством своїм жадібно ковтаючи фразу за фразою...

— Ну, як він — ворог народу, то, значить, і її рило в пушку! — упевнено підсумовує перший голос і раптом, перейшовши на дзвінкий шепіт, додає благально: — А... чи не можна б... і її?!? Як думаєте, дорогенька Маріє Семенівно?

— О, будьте певні! Я вже за нею давно стежу, але... матеріяльцю мені ще й досі бракує... Вона, халера, так скрито живе, що й пари з рота не випускає... Ну, і... вже з півроку не ходить до неї ніхто!

— Ну, то, певно, вона до когось ходить, бо вертається додому пізно... самі ж знаєте! — благальним шепотом переконає перший голос.

— На жаль, у неї справді щодня надурочна праця! — упевнено відповідає власниця захриплого голосу: — Мене Серафима інформує... Я все знаю!

— Знаємо ми ту надурочну працю — в чимусь ліжку!

Обидві жінки загонисто регочуться, і сміх той на тлі зловісного шипіння примусів, під акомпаньямент шкварчання та булькання бринить, як застрашливий дует справжнісіньких відьом...

У протилежному кінці коридора чується стукіт з розгоном відчинених дверей і... кроки взутих у пантофлі ніг, що швидко прямують до кухні...

»Що робити?« — Усім еством своїм я прагну почути, що ж буде говоритися далі, але... Я роблю кілька вимушених кроків, віддаляючись від тих кроків, що так м'яко човгають пантофлями по брудній долівці коридора...

»Стук-стук!«

— Можна! — відповідає милий грудний голос. Ще секунда, і я в Марусиній кімнаті: власниця пантофлів не бачила мене!

Але... чи це не сон?

Що це за жінка гнучка та струнка, мов тополька, в сукні з темночервоного оксамиту? Хто це?

Стисло облягаючи просякнуте чарівною жіночістю тіло, темночервоний оксамит підкреслює бездоганність його ліній; досить великий трикутник декольте відверто показує мармурову точеність молочно-білої шиї, а пишна, по-мистецькому виконана зачіска пасус їй якнайкраще: та зачіска, як вінці, — над прозоро-свіжим, надхненим личком, над живим комплексом цієї небуденної шляхетної вроди.

Хто ж бо це?!?

Я стояв приголомшений і розгублений, зовсім забувши про те, що ввічливість вимагає зняти капелюха й привітатися.

Ще раз охопивши швидким зачарованим поглядом гнучке й пестливо-ніжне тіло цієї чужої красуні, я уп'явся в її обличчя... Які ж бо в неї маленькі гарної форми вушка! Яке високе бездоганно-чисте чоло! Яким грайливо-сірим оксамитом поблискують широко-розплющені й трошки здивовані очі!

— Добрий вечір, товаришу Мещерський! Ви виглядаєте, як той затурканий провінціял із Попелюх, що несподівано потрапив до Петербургу... і дивиться на царський палац із...

— Із роззявленим ротом? — хочете ви сказати? — спитав я, рвучко знімаючи капелюха.

— Так! Я саме це й хотіла сказати!.. У вас непогана інтуїція!..

— Ось що значать відповідні рамки для жіночої краси! — захоплено вигукнув я: — Ви, Марусе (я шукав слів)... ви... небезпечно-гарні!

Задоволено усміхнувшись, Маруся попрямувала до великого продовгастого дзеркала в дверцятах одягової шафи:

— Небезпечно-гарна, — кажете? А мені саме такою і треба бути тепер! — сказала вона з наголосом на останнім слові...

Уп'явшись нерухомим поглядом широко-розплющених сірого оксамиту очей в прозору глибін дзеркала, вона нібито й сама собі не йняла віри, що то справді вона — Маруся Ромашко...

— Ви зовсім, як та Маргарита з «Фавста», що, не довіряючи красномовним свідченням дзеркала, сама себе переконує в тому, що це — не вона! «Ні, це не ти, Маргарито, ні, це не ти!»

— А це й справді не я! Це — вимушений тимчасовий маскарад! Розумієте?

Я нічого не розумів і мовчав.

— Сідайте! — спохопившись, додала вона, показуючи мені на стілець, що стояв поруч із шафою.

Я скинув плаща і, повісивши його разом із капелюхом на гачок при дверях, сів... І лише тоді уважним оком оглянув Марусину кімнату, в якій я, до речі кажучи, був уперше за весь час нашого співпрацівництва в тресті: страх завдавав мені відвідувати її раніше.

Чисто-побілені стіни: ні жодного натяку на павутиння по кутках! Одне-однісіньке вікно, що відкривало вигляд на сіру пляму глухої стіни великого сусіднього будинку, і... дбайливо-роз-

ставлені живі квіти у вазонах, яким так бракувало сонця. Дбайливо застелене вузьке ліжко, поличка з книжками, одягова шафа, столик, два стільці й рукомийник. Оце й усе, якщо не рахувати великої миргородської плахти над ліжком, замість килима, та кількох портретів над плахтою, що відразу ж таки заволоділи моєю увагою... Угорі — Шевченко та Леся Українка, під ними — тато, мама, Боярчук і... я в студентській уніформі... Найбільше здивувало мене те, що портрет мій — у збільшеному вигляді, а я рішуче не пам'ятав, щоб я будь-коли давав його збільшити...

»Певно, це зробив покійний Марусин татко«, — розв'язав я цю загадку для себе сам, а голосно сказав:

— Яка ж малесенька у вас кімнатка, і.. без сонця! Отже, мікроби страху можуть стихійно розмножуватися у вашім організмі... »На світі без сонця усе пропада!« — співає наша пісня, і я певен, що цілковита відсутність його впливає негативно не лише на ці квіти...

— Так! — жваво погодилась Маруся, сідаючи й собі на стільчик біля стола: — Колись це була так звана »комната для прислугі«... Ну, а тепер... у кожній з восьми кімнат колишнього панського мешкання живе... і... плодиться »щаслива« советська родина... У спільній комунальній кухні — 8 столиків, 8 примусів, 8 го-сподинь... Я, як самотня, не маю права на більшу кімнату, згідно з відомими вам нормами житлоплощі міської ради...

— Річ не в розмірі житлоплощі, а в цілковитій відсутності сонця і... у ваших сусідках на чолі з отією »сексоткою« Марією Семенівною...

— Гм... ви незле поінформовані про «спецнавантаження» всіми поважаної дами Марії Семенівни... Звідки ви про це знаєте?

Я розповів зміст щойно підслуханої розмови.

— Усе це мені аж надто добре відомо! — спокійно відповіла Маруся: — Ось лише те, що Марія Семенівна з нашою Серафимою в контакті, — для мене новість... Це — цінна інформація!

— Марусе! Серденько! Скажіть мені, за що вони вас так шалено ненавидять? — не витримав я: для мене був диким і незрозумілим той факт, що Маруся може викликати до себе таку пекучу ненависть.

— Як вам сказати? На мою думку, це явище інтуїтивного порядку. Я в глибині душі зневажаю їх за духову вбогість і, хоч я ніколи й нікому не висловлювала цього, але інтуїтивно вони це відчують і відплачують мені, як уміють... А вміють вони багато чого такого, чого не вмю і ніколи не вмітиму я.

Маруся зробила павзу й задумалась: вона, здається, робила деякі зусилля, щоб як слід зрозуміти, щоб збагнути, нарешті, за що ж саме її ненавидять оті жінки-сусідки.

— Найбільше їх виводить з рівноваги те, що я не цікавлюсь плітками, не перебираю вкупі з ними всіх мешканців по костюмашках і не зазираю в чуже непир'я, шукаючи в ньому розв'язання пікантних таємниць. Я нічогісінько не розказую про себе і ні про що не питаю в них, а цього духово-вбогі жінки не зносять і нікому не прощають... Духову спрагу, властиву кожній людській істоті, вони заповнюють найнижчого ґатунку сурогатом духовости — плітками. Я — біла ворона серед чорних, і треба мене за-

клювати... І вони... клюють... Усе це разом узятє було б дурницею, якби... це клювання не топтало стежки до... НКВД, якби комунальна кухня не була джерелом постачання інформацій і доносів «куди слід»... Ви знаєте, я певна, що в кожній, без винятку, комунальній кухні є своя Марія Семенівна, своє око всюдисущого НКВД! Наша Марія Семенівна не зовсім відповідає своєму призначенню: вона невитримана, необережна й тому давно розшифрована. Полаявшись з кимось за помийницею, вона в ажютажі неодмінно скаже: «Мовчи, гнила інтелігентко (або недобиток революції)! Ти хіба не знаєш, хто я така?» І тепер усі вже знають, хто вона така.

Маруся розчервонілась: тема, як видно, хвилювала її. Мене теж... Я рвучко підвівся, щоб зробити, згідно з мого звичкою, «турне» по кімнаті, і... знову сів: Марусина кімната обмежувала можливість руху двома-трьома кроками... Я почував себе, як той вовк у надто-тісній клітці... Мені бракувало і простору, і повітря...

— З цього мешкання треба тікати! — тоном твердого переконання сказав я.

— І з мешкання треба тікати, і зі служби в тресті треба тікати, і з «батьківщини соціалізму» теж треба тікати! — відповіла Маруся ще рішучіше.

— Ну, щодо «батьківщини соціалізму», то від неї втекти можна лише на той світ.

— Знаю! Але втекти з помешкання та з керованої Брухом установи — це в межах моїх можливостей, і я це здійсню!

Останнє слово вона урвала на високій ноті й замовкла, а воно бриніло, як погроза... ко-мусь... за щось...

Я мовчав.

— Ну, що ви так дивитесь на мене? Не вірите?!? А ви ж самі щойно сказали мені, що в сукні темночервоного оксамиту я... небезпечно-гарна! Отже...

— Отже? — перепитав я, не розуміючи, до чого воно йде...

— Отже: ви краще, ніж будь-хто інший, знаєте, що я ніколи не козиряла своєю вродою, ніколи не використовувала її, як засіб, як зброю в боротьбі за досягнення своєї мети. Але тепер прийшов час, коли я мушу це зробити!..

— Чому мусите, Марусе? — тихо й поважно спитав я, уважно заглядаючи в бездонну глибіню оксамитово-сірих очей-озер.

— А ось чому: закоханий Брух уже багато дечого зробив під мій диктат. Зробив це, так би мовити, »в борг«, а розплата має відбутися тоді, коли він повернеться з курорту. А тому: я мушу за всяку ціну зникнути зі сфери його впливу ще до його повороту. Тепер... зрозуміло?

— Н-н-е... зовсім! Мене цікавить, що саме зробив Брух під ваш диктат... І як могли ви, Марусе, знаючи, що він — закоханий, брати від нього »в борг«, — себто, навіщо ви зобов'язувалися? Це я вас питаю так, як спитав би вас ваш покійний татко, і ви мусите відповісти мені так щиро, як відповіли б татові! Чейже ви — не дитина і усвідомлюєте, що закоханий Брух є стократ більш небезпечний, ніж просто Брух!

Маруся слухала мене, жадібно ковтаючи полин моїх слів і сидючи на своєму стільчику



струнко, як та свіча. Під містично-блідавим світлом лампи, просіяним крізь густе сито зеленого абажура, личко її здавалося зовсім прозорим; ширше, ніж звичайно, розплющені очі метали блискавки вогню, а тоненькі пальчики роздирали на шматочки ні в чому невинну пошто-ву листівку, що лежала перед нею на столику.

— Ви все лаєте мене за звичку ставити одночасово два-три запитання, а самі щойно зробили те саме. Але... не в тім річ! Відповідаю на ваше перше запитання: що саме зробив Брух під мій диктат? О, **багато!** (Це слово вона підкреслила). Поперше: навіть і після вашого знаменитого виступу на захист Орисі він не викликав вас до себе і дав вам цілковитий спокій. Хіба спокій — це мало?

— Он як! — я підскочив, як ужалений, пригадавши собі той «цілковитий спокій», у якому перебував я в той час, млісно очікуючи виклику Бруха: — То виходить, що за мій «цілковитий спокій» я маю подякувати вам?

— Так, мені!

— Ну, то я не дякую! Навпаки, я осуджую вашу поведінку! Я обурений! Хтів би я знати, чому ж не спитали ви тоді мене, бажаю я такої протекції з вашого боку, чи ні?!? Чому не порадилися зі мною, беручи на себе певні зобов'язання перед Брухом? Чому забули про мою ролю дорадника?

Ставлячи ці питання, я бігав по кімнатці, неначе дикий звір у клітці, а Марусині очі бігали за мною слідом: то туди, то сюди...

— Сядьте! — м'яко сказала вона.

Я зупинив своє маячіння, але не сів.

— Саме в той час я прагнула зустрітися з вами, поговорити, порадитись, але ви вперто ті-

кали від мене! Ви... навіть зустрічі очима уникали! Хіба ви цього не пам'ятаєте? Я... була тоді дуже ображена вашою поведінкою, але... я не з тих, що нав'язуються, і ви це добре знаєте!

— Так, Марусе! Я справді тікав тоді від вас, і... я вірю, що незабаром настане та хвилина, коли я вам поясню, чому... А тепер відповідайте ви мені так одверто, як відповіли б татові, — що ще робив Брух під ваш диктат?

— Ви допитуєте мене тоном слідчого, а не татка, але це нічого: вам я дозволяю...

— За це дякую!

— Отже, ви самі винні в тому, що я, беручи на себе деяку заборгованість перед Брухом, не порадила з вами! Тепер прошу вас пам'ятати, що за вами борг, — розказати по-щирості, чому ви від мене в той час так уперто тікали... Але, щоб не розпорошувати уваги і не відхилятися від нашої теми, я готова відповідати на ваші прокурорські запитання.

— Не прокурорські, а батьківські! — поправив я, але вона, здається, й не чула мене... Вся скупчена в собі, розриваючи на ще дрібніші клаптики поштову картку, вела далі:

— Я... не думала тоді про себе! Зауваживши, що Брух прагне мені догодити, я... як могла і як уміла, рятувала Орисю від загибелі. Спочатку я всякими правдами й неправдами спричиняла затягування справи оформлення протоколу пам'ятних зборів, а пізніше... перед самим виїздом на курорт я попросила Бруха, щоб він «забув» переслати протокола до обкому спілки... І... він «забув», замкнувши його в своїй шухляді, до якої ніхто не дивитиметься.

І ось, як бачите, Оріся ще й досі є членом спілки і досі працює... Це, здається, дивувало вас і ще декого...

— Так, це... дивувало мене й багатьох.

— Ну, а тепер... усе ясно? З блискучою кар'єрою включно?

— Аж надто ясно! Тільки... чи ж усе це справді... в борг?

— Так! — твердо відповіла Маруся, дивлячись мені в очі.

Отже, дозвольте підсумувати! Брух має на вас... вексель, по якому ви хочете не заплатити, залишивши його в дурнях?

— Так! Точнісінько так!

— Це надто небезпечна гра в наш час!

— Але ж я... талановита, як кажуть люди, і небезпечно-гарна, як твердите ви, а тому... навіть і з небезпечної гри я можу вийти переможцем! — задьористо відповідає мені Маруся і, рвучко підвівшись, підходить до шафи... Відчиняє дверцята, хвилинку щось шукає і, вийнявши низку справжніх (ще материних) перлів, урочисто вдягає їх собі на шию. Уважно вдивляється в прозору глибіню дзеркала, що фотографує її всю: від майстерно-зачесаної, пухнасто-русявої голівки до маленьких скульптурно-точених ніжок у лякованих черевичках включно.

— Подивіться на мене уважно! Це я... чи не я? — питає вона мене, ще жадібніше в'їдаючись очима в прозору, як чиста вода, глибіню, що відбиває постать стрункої красуні в елегантній сукні з темночервоного оксамиту...

— Ні! Це — не ви, Марусе! — відрізую я.

— А чому?

— Тому що... як би вам це пояснити? Мова людей надто бідна, щоб відбивати їх глибинні, інтуїтивні відчуття... Тому що... ви берете на себе невластиву вашій скромній вдачі роллю спокусниці, роллю, для вас зовсім чужу і... Чи дозволяється мені бути зовсім одвертим?

— О, так, так! Тисяч разів — так!

— Ви... зробили собі декольте... досить таки відверте і, хоч воно й показує бездоганної форми шию, але... вам трохи соромно... Правда ж? Ви замовили собі сукню, що надто стисло облягає ваше тіло, надто підкреслює його гарні контури, і... ви себе почуваете так, начебто ви вдягнули... чужу... Серафимину сукню. До речі, це ж вона порадила вам з'явитися на сцені в сукні... з темночервоного оксамиту!... Я... випадково чув... ви, Марусе стаєте тимчасово на шлях жінок типу Серафими... Ви хочете, спокусивши вашою вродою декого з хазяїв області, за їх допомогою утекти від оплати векселя Бруха.

— І навіть більше того! Я хочу знищити самого Бруха! Я... тремчу від огиди й ненависти до цього гада!

Вона й справді тремтить усім своїм струнким і пружним тілом, личко її палає, а очі променисті й великі, як озера, палахкотять вогнем такої пекучої ненависти, якої я ще ніколи в жодних людських очах не бачив.

— Ви, Марусе, піддавшись почуттям ненависти та помсти, які я цілком розділяю, забуваєте про одну річ, а саме: Брух — це не особистість, а система. А тому, врятувавшись із цупких тенет нашого Бруха, ви потрапите в тенета іншого Бруха, і... не врятувавшись із тенет Брухової всюдисущої системи, ви, зрештою, мусіти-

мете платити іншому Брухові за... »порятунком«. А куди заведе ця дорога, чейже ясно... Ви — не дитина!

Ми знову сіли обое, я присунув свого стільця до столика, і Маруся заговорила дещо спокійніше:

— Ви, друже, цілком вірно схопили основну ідею мого пляну боротьби з драконом-Брухом, що ось-ось має знищити вас, Орису й мене, але ви не могли вгадати окремих його складників, а вони відограватимуть не абияку ролю... А тому: слухайте і не перебивайте мене своїми критичними зауваженнями. Добре?

Я притакнув головою й очима, а вона вела далі:

— Ідучи в бій, боєць відточус свою зброю, старанно перевіряє її готовість, якість і силу... Те саме роблю тепер я...

Павза... Маруся задумалась, мабуть, синтезуючи свої думки...

— Доживши майже до 29 років, я ніколи не використовувала своєї вроди, як зброї в боротьбі за життя, за досягнення своєї мети... І ось прийшов час, коли я твердо вирішила це зробити... Підкреслити свою вроду! Дати їй відповідні рамки! Ідею сукні з темночервоного оксамиту мені, справді, дала Серафима, але вона, мабуть, і сама не думала, що я її здійсно, бо... і вона, і я, і ви, і кожний мешканець Советського Союзу знає, що набрати оксамиту на сукню — це річ для советської службовки недосяжна; мені довелося б три місяці голодувати, щоб виконати цей намір... Але... звернувшись за порадою до тітки, я одержала від неї в подарунок майже зовсім ненешену її власну старомодну сукню з темночервоного оксамиту.

Ми вдвох розпороли сукню й переконалися, що матерії досить... Тоді я віддала себе у владу модної кравчихи, яка й зробила те, що ви на мені сьогодні побачили. Далі: по-мистецькому підібрана до лиця зачіска — це питання першорядної ваги для жінки, що хоче бути гарною... А тому я звернулася з цією справою до старого досвідченого перукаря-мистця, що зачісує артисток, і... ось його твір перед вами... Це — перманент, — отже, триматиметься кілька місяців. Перли й ляковані черевички в мене були... Усе це засоби, щоб під час жовтневих свят з'явитися на сцені гарною, щоб... використовуючи і свій талант, і свою вроду, зробити враження, придбати впливові знайомства і... зразу ж таки по жовтневих святах подбати про те, щоб одержати посади і для себе, і для вас, і для Ориси не в сфері впливу Якова Бруха, не в системі нашого тресту. Ви твердите, що на новому місці буде інший Брух, бо Брух — то система. Це — вірно... Вірно також і те, що від Брухової системи можна втекти хібащо на той світ! Але ж... поки мене, і вас, і Орису там на новому місці візьмуть за горло так цупко, як узяв отут Яша Брух, то... можна буде хоч трошки відійти від страху, хоч трошки пожити! Жити! О, невже, невже ви цього не розумієте? Це ж саме ви кликали мене до боротьби за життя, до перемоги над клятими мікробами страху, що множаться в нашій крові! Це ж бо творчі червоні тільця крові вдягнули мене сьогодні в сукню з темночервоного оксамиту і підкреслили мою вроду по-мистецьки зробленою зачіскою! Це ж бо вони кличуть мене боротися з Брухом, не заплатити йому по векселю, щоб він пошився в дурні, ба навіть помсти-

тися, підставивши йому ногу, щоб він упав і... вкров розбив свою асиметрично-оскалену морду пса!!!

Маруся говорила так надхненно, а я слухав її так захоплено, що ми зовсім забули про те, що поруч існують »милі« сусідки, які можуть підслухувати. Згадка про них опекла мене так добре знайомою полум'яною хвилею страху, і я ще в процесі Марусиної промови підвівся і, навщпиньках наблизившись до дверей, зненацька їх відчинив...

— Нема нікого! — з присмністю констатував я, і хвиля пекучого страху миттю відкотилася геть, неначе дев'ятий вал від розмитого берега.

— Продовжуйте! Але тоном нижче, або й зовсім пошепки, бо я ж слухаю вас усім еством своїм. До того ж я не глухий.

— Ніхто не підслухує, бо ж ніхто не бачив, як ви прийшли до мене! — логічно пояснила вона, але вела далі майже пошепки.

— Чи відомо вам, що справа Орисі — це чудовий матеріял для пошкодження кар'єрі Бруха? Я тепер у досить приязних стосунках із головою обкому нашої спілки. Він... не »переварює« Бруха і готовий втопити його в ложці води: між ними — якісь давні розрахунки. А тому я, знайшовши принагідну хвилинку і зробивши наївне обличчя, нібито між іншим, розповіла йому про ті незабутні збори та про Брухову резолюцію, прийняту абсолютною більшістю голосів щодо виключення Орисі зі спілки... Оповідуючи, я стежила за виразом його обличчя, як той рибалка за поплавцями, і побачила, що »кльнуло«: він зацікавився, почав детальніше розпитувати про Орисю і, нарешті, спитав

мене, чи не висував, бува, хто заперечення проти такої резолюції, мотивуючи його тим, що підсудна щойно вийшла з дитячого віку, а, мовляв, советська влада навіть і з дітей запеклих контрреволюціонерів виховує комуністів, тож і з Орисі те саме можна й слід зробити. Я сказала, що саме таке заперечення висунув інженер Меццерський, і він записав собі ваше прізвище. Запитав, чому ж і досі протокола нема, а я відповіла, що не знаю... Звідки мені про це знати?

Тут Маруся зробила павзу і, спинивши на моїм обличчі пильний погляд своїх очей-озер, дуже уважно розглядала мене мовчки... і щось думала, бо очі відбивали блиск ще невисловленої, але вже народженої думки...

— Ви навіть і самі не усвідомлюєте, яким винахідливим був ваш метод оборони Орисі, якою героїською була ваша поведінка на тих справді незабутніх зборах! Ви... ви... були тоді саме таким, яким любив вас мій татко, яким пам'ятаю вас я ще з тієї пори, коли ви носили студентську уніформу, а я — коротеньку сукню та довгі коси з кольоровими стьожками!

Зворушений таким несподіваним для мене ходом Марусиних думок, я хотів поставити їй одне запитання, але вона деспотично вела далі, не давши мені змоги навіть і слова вимовити, — того слова, яке давно рвалося з глибини душі назовні, а тепер завмерло несказаним, надаремне опікши мої уста...

— Саме ви — один із п'ятисот спромоглися знайти в суцільній стіні специфічно-советського бездушся ту єдину щілинку, крізь яку ще можна врятувати Орісю і... пошкодити блискучій партійній кар'єрі Бруха! Тепер, коли Брух приїде і, не одержавши від мене платні по век-



селью, негайно ж таки пішле протокола до обкому спілки, то він несподівано попечеться: ручуся, що рішення про виключення Орісі зі спілки не буде затверджене, а по парт-лінії Брухові сильно влетить за неправильне керування зборами й невірною-винесену резолюцію.

Маруся ще довго мріяла вголос про те, як вона, після вдалих виступів на заводах, забезпечить відповідними посадами мене, себе й Орісю поза сферою впливу Бруха, а мене в той же час осою вкусила інша думка, яка гризла мое сумління не раз, але якої я ніколи не висловлював... Дочекавшись, нарешті, павзи, я вставив своє, на перший погляд неначебто зовсім невинне, запитання:

— А... що саме будете ви деклямувати робітникам?

— Уривок із «Книги про Сталіна» Анрі Барбюса. Це мій номер у святочній програмі, а ви добре знаєте, що в моїм виконанні цей твір перетворюється в могутню пропаганду проти Сталіна... у вигляді художнього слова зі сцени.

Рвучко підвівшись, Маруся стала в позу і... я почув трагічний шепіт приреченої:

— Читачу! Ким би ви не були, але великий Сталін... З Н А Є вас... па-м'я-тає про вас...

Павза, від якої мені робиться моторошно: це ж бо за допомогою численного штату шпигунів та «славного вартового внутрішньої безпеки» — НКВД великий Сталін і знає мене особисто, і... пам'ятає про мене!

— Пі-клу-сть-ся про вас! — карбуючи кожний склад цього страшного слова, ледве чутно вимовляє Маруся.

Я... здригнувся, і Маруся зауважила це.

— О, запевняю вас, що всі мої слухачі здри-

гатимуться, як одна приречена людина, що »підклювання« про них великого Сталіна вони розумітимуть лише, як масові арешти, як переповнені в'язниці, як табори примусових робіт на Далекій Півночі, як розстріли! І, коли я, знизивши голос до ледве-чутного шепоту, вимовлю ці слова, — над переповненою залєю моїх слухачів чорною хмарою нависне непоборний **страх!** Страх перед підклюванням всевидючого Сталіна!

— Це все так! — погодився я. Це знаменита деклямація з уст донечки Степана Ромашка! Але... не можете ж ви обмежитися лише нею...

— На другий день я деклямуватиму напам'ять »26 і одна«. Це ж бо твір Горького з життя робітників; отже, для деклямації робітникам мені пощастило одержати саме це завдання, чим я дуже й дуже задоволена. А треба вам знати, що мій репертуар взагалі дуже обмежений... Я дуже довго, старанно й терпеливо працюю над кожною річчю і зовсім не поспішаю збагачувати свій репертуар...

— Чому? — спитав я.

— А ось вислухайте мене, тоді, може, й зрозумієте! Закоханість Бруха я використовувала, між іншим, і для того, щоб... **НЕ** деклямувати того, що заперечує моему сумлінню. **Як** я це робила? А дуже просто і... хитро! Він, маючи список рекомендованих обкомом партії творів для мистецького читання, дозволяв мені вибирати з них те, що мені подобалось... Не кажучи йому, **якими** саме міркуваннями керувалась я при цьому виборі, я вибирала собі »Скупого лицаря« і відкидала »Чапаєва«: мовляв, це я деклямуватиму пізніше... Збільшувати ре-

пертуар швидкими темпами було небезпечно, бо ж Брух неодмінно нав'язав би мені щось противне моему сумлінню, а я ніколи не забуваю про те, що я — дочка Степана Ромашка.

— Це робить вам честь, Марусе. Але ж тепер, коли ви вийшли на шлях декляматорки обласного масштабу, вам одного чудового дня можуть у категоричній формі запропонувати деклямувати саме те, що противне вашому сумлінню... Я навіть певен, що незабаром це станеться, тому й заговорив з вами на цю тему...

— Я й до цього приготована.

— А саме?

— Дуже просто: якщо я буду примушена деклямувати річ, яка заперечує моему сумлінню людини та українки, то я... наїмся снігу або нап'юся води з льодом перед самою деклямацією, захворію горлом і... з деклямаціями буде скінчено назавжди! Але... до цього не дійде, запевняю вас! Відбувши ці чергові деклямації на заводах і використавши їх для врятування — нехай хоч тимчасового! — себе, вас та Орисі, я... покидаю сцену.

— Під яким претекстом?

— Під претекстом лікування горла, а воно в мене, до речі, не в порядку, і факт цей зареєстрований в поліклініці. І взагалі... О, друже мій! Свідомо чи несвідомо, але ви щойно торкнулися найболючішої рани моєї душі, трагедії мого життя.

Маруся раптом підвелася, стала переді мною струнко й заговорила так урочисто-тихо, як на сповіді. Обличчя її в мить пополотніло, озера очей по самі вінця заповнилися сльозами, голос тремтів і уривався:

— Я народилася, щоб бути артисткою, — в цьому я глибоко переконана, але я роками ховалася під слимаковою хаткою непомітної креслярки, бо твердо постановила, що не зраджуватиму тих ідеалів, за які боровся і мученицьку смерть прийняв мій татко. Вам відомо, що Брух силоміць витягнув мене за вуха на сцену, тиском страху примусивши деклямувати. Вам відомо також і те, що, вийшовши заміж за Боярчука та виїхавши до глухої провінції, я мала назавжди покинути сцену. Рятуючи своє життя після його арешту, я мусіла час від часу виступати, старанно уникаючи тих деклямацій, які змістом своїм примусили б мене до зради ідеалів татка і моїх. Закоханість Бруха й бажання його на кожному кроці мені догодити давали мені можливість вибирати твір для кожної наступної деклямації. Я зовсім не маю бажання ховати від вас того факту, що, працюючи над собою перед виступами, я раз-у-раз знаходила себе, як артистку, — ту себе, яку я роками свідомо викреслювала з життя під слимаковою хаткою сумлінної креслярки... До речі, мистецька праця над собою допомагала мені перемогти горе втрати людини, з якою я думала ділити життя... Саме в той час, тікаючи від розпачу й божевілля порожніх вечорів, я прослухала курс лекцій драмстудії, успішно склала іспити й відбула практичні вправи... Я... звернула на себе увагу й дістала пропозицію відразу ж таки вступити до складу драматичної трупи, але **я цього не зробила**, бо... кожна, без винятку, советська п'єса є пропагандою ворожих нам ідей. Тепер переді мною стоїть проблема остаточно вбити себе, як артистку, — вбити те, що є моїм »кращим я«, бо йти шля-

хом декляматорки обласного масштабу, не ставши на шлях зради — річ неможлива. Мої наступні деклямації на сценах заводів будуть і останніми; вони, як і оця сукня з темночервоного оксамиту, є **лише зброєю** в моїх руках для боротьби проти Бруха, для врятування життя трьох, в тому числі й мого... Досягнувши мети, я складу зброю і... сховаю цю сукню. Не одягатиму її більше. І... не деклямуватиму більше!

Маруся сіла й замовкла: вичерпалась... Але мені здавалося, що вона сказала ще не все, і я очікував мовчки її наступного слова...

— О, хвилини захвату, щастя й справжньої насолоди мистця! О, влучно витримані павзи, коли переповнена до краю зала завмирає, за-таївши віддих, як одна зачарована дитина, що, забувши про все, очікує лише мого наступного слова! Яким щастям було б для мене деклямувати **вільно** те, що відповідає і моїм, і вашим, і татковим ідеалам, а деклямуючи, виховувати людську масу в дусі саме цих ідеалів!

Я навшпиньках наблизився до Марусі, я тихесенько взяв її ручку своїми обома і, низько схиливши свою голову, поцілував її холодні пальчики. Я весь був у полоні певної ідеї, що заволоділа тепер непереможно всім еством моїм, і я не міг себе стримувати далі.

— Ну, а як же з помешканням, Марусе? — спитав я...

Вона глянула ображено мені в очі й не відповіла нічого: мовляв, як можна після такої сповіді питати про... помешкання? Але в моїй голові це в'язалось, і я терпеливо чекав її відповіді, знову сівши на своє місце.

Минула хвилина, друга, третя...

— Ще... не рішила! Тікати треба, а куди — не знаю... Нема куди! Хібащо дам оголошення в газеті, що міняю кімнату, але... моя клітина така маленька, що без солідної доплати ніхто зі мною не поміняється.

— Ну, а чому б вам не переїхати до тітки? — обережно спитав я.

— Ви, їйжебогу, неначе з неба звалились! Та ж у неї в двох кімнатах живуть оті, як вона їх називає, »соколики«!

— Це — вірно! Але вірно також і те, що »соколики« сваряться вдень і вночі, і що ось-ось мають розлучитися. Це мені тітка розказувала.

— Мені теж розказувала, але... що з того?!? Яке це має відношення до мене?

— А ось яке: обмін — річ дозволена советським законом, а тому »соколикам« треба запропонувати дві кімнати на різних вулицях в обмін на дві вкупі — в одному і саме в тіточиному будиночку.

— Як же я можу пропонувати їм дві кімнати, коли я маю лише одну, та й ту — малесеньку? Ви, на правду, як дитина!

— Але ж я маю другу й досить таки велику, а беручи до уваги, що наші обидві кімнати знаходяться в центрі міста, »соколики« на такий обмін погодяться, ще й доплатять нам.

Маруся кліпала очима, нічого не розуміючи і слухаючи мене так, як слухають не зовсім нормальну людину, а я вперто вів далі:

— Якщо б ви, Марусенько, дозволили, то я завтра ж таки поговорив би з »соколиками« в справі обміну.

— Я вас не розумію!

— Гм... Якби ця розмову підслухувала ваша тітка, то вона вже з перших моїх речень зрозуміла б, у чому річ... а ви...

Гарячий, полум'яний рум'янець вогнем залляв Марусине личко аж до коріння волосся, а я рішуче підвівся і, наблизившись до стільчика, на яким струнко сиділа Маруся, став навколішки... Я взяв обидві Марусині ручки і, тримаючи їх у полоні своїх великих і сильних рук, тихо спитав:

— Чи не забули ви, Марусе, того тихого весняного вечора, коли ваш татко і я залюбки копали грядки під вашими вікнами, а ви заклопотано носили водичку дитячою ліечкою, старанно поливаючи посаджені вашими власними ручками рослини! Чи не забули ви, як татко, обіпершись на заступ, сказав, красномовно кивнувши головою у ваш бік: — «Одружуйся, Павлику, з моєю Марусиною! Вона ось, бачиш, як швидко росте!» Ви були тоді, як тепер бачу, в ясночервоній сукні, з білими стьожками в яснорусявих косах... — «Підеш за Павлика заміж?» — без жодної усмішки звернувся татко до вас. — «Піду!» — відповіли ви, поважно глянувши мені в очі... Було таке?

— Було! — схвильовано відповіла Маруся.

— І ось тепер, коли на вас дивляться татко й мама, коли, замість ясночервоної сукні, ви одягнули темночервону, а замість заплетених білими стьожками кіс, зробили собі мистецьку зачіску, коли довкола нас — розбурхане море чужої й ворожої нам стихії, коли ми з вами (кожний зокрема) такі самотні й такі **рідні**, я прошу вас, Марусе, здійснити таткове бажання і свою тодішню обіцянку!

Маруся мовчала, а я вів далі:

— Одружимося і переїдемо вдвох у затишний будиночок тітки ще до повернення клятого Бруха... Він, заставши вас заміжною жінкою, перестане чіплятись. Деклямації можна буде покинути під претекстом нових обов'язків щойно одруженої жінки, бо... горло ваше не в такому ж поганому стані, щоб ви час від часу не могли виступати, і... ця причина буде виглядати недостатньою, підозрілою, а значить і небезпечною... А їсти сніг або ковтати воду з льодом, щоб назавжди відрізати собі шлях до мистецтва, — це надто велика жертва! Я гадаю, що можна буде зберегти ваші зв'язки з мистецтвом, залишившись артисткою-аматоркою, що інколи виступає... Таке становище дасть змогу виступати саме з тими речами, які не протирічать нашим і татковим ідеалам. А там... хто зна? Може, ще й зміниться становище на краще. А чи уявляєте ви собі, як буде задоволена тітка »три яблучка«, позбувшись невисисаних »соколиків« і одержавши натомість нас обох?!? І Орисю візьмемо до себе: буде у вільний час у господарстві допомагати... Ми ж бо вдвох переможемо вплив клятих мікробів страху! Ми житимемо! Ми питимемо щастя повним келихом! Ви... мовчите, Марусе? — спитав я, не підводячи очей вгору, бо страшно мені було прочитати в тих очах »Ні!«

— Ви... мовчите?

— Так, я мовчу, бо спогади повинні залляти мою душу... Я пам'ятаю не тільки те, що сказав тоді татко — весняного вечора на грядках... Я пам'ятаю також і те, як ви, молодий студент політехнікуму, робили для мене гойдалку, як ми гойдалися вдвох, і як високо — під саме небо — розгойдували ви інколи гой-



далку, і як мені... не страшно було з вами літати. Я пам'ятаю, як ми з вами ходили по гриби й по ягоди...

Вона знову замовкла, а я глянув їй в очі з німим запитанням:

— Не заваджайте! Я мовчу, бо я... згадую... Веселий, бадьорий, красномовний і незрозуміло-чарівний, ви вносили цілу бурю в наш тихий дім, у наш великий занущений сад... Тато й мама ставилася до вас, як до рідного, і це прищепилося мені-маленькій... Чекаючи місяцями вашого приїзду, я терпеливо викреслювала »палочки« днів — нудних днів, що відокремлювали мене від дня побачення з вами...

Маруся знову замовкла, потонувши в морі теплих, як весняна злива, спогадів, а я, зручно вмостившись на невеличкому килимі біля її ніг, побожно дивився на її замріяне личко і чекав...

Раптом очі її, уп'явшись у кут кімнати, стали гострими, переляканими...

— Розстріл татка... його покльований ворогами труп, який ми знайшли в канаві за містом... І вас не було тоді поруч: ви... щойно одружилися, ви були далеко, в іншому місті... Вам було не до нас, — так твердила мама, але не так думала я... У моїй дитячій уяві всі ці факти віддзеркалювалися інакше... Я вперто, щодня чекала, що ви... прийдете... постукаєте до нас осамітнених і візьмете нас під свій захист... Чи знаєте ви, що з дітьми не слід жартувати з серйозним обличчям на деякі теми?!? Бо дитина сприймає той жарт, як правду, вірить їй... і лише шляхом перших страждань приходять до висновку, що то була брехня, глум... насмішка... знуцання...

— Тоді не функціонувала пошта і шкутильгав на всі чотири ноги зруйнований революцією транспорт, але я вперто чекала, що ви постукаєте до нас... Якщо ж минали дні, а вас не було, то це лише тому, що вона вас не пускає, — ота вона, з якою ви одружилися... І я ненавиділа її всім еством моїм, бо ж большевики знищили нашого татка, а вона — забрала вас... Зовсім випадково пощастило нам з мамою зникнути з виднокола нашої місцевости, переїхати до великого міста і... затерти сліди про таткову смерть. Я вчилася спочатку в трудовій школі, а пізніше в університеті, і постійним супутником нашого вбогого життя були не ви, а оцей збільшений ще покійним татком портрет «нашого Павлика», який ще й сьогодні є тут над моїм ліжком.

— Минали роки, тікаючи від мене, мов на крилах. Умерла мама, але ви й тоді не постукали до моїх дверей... Не знали, не чули, чи просто... забули? Лише в 1927 році ми несподівано зустрілися з вами на студентській вечірці, де я виступала з деклямаціями на святі Шевченка... Ви опинились у нашому місті лише завдяки службовому відрядженню, що тривало цілий місяць. Тоді мені йшов дев'ятнадцятий, я була в першій порі дівочого розквіту, і ми з вами бачилися щодня... Я не казала вам про те, як я чекала вашого стукоту в наші двері, в скупих словах доповівши вам лише про таткову смерть... Ні, ні, я не дорікала вам!.. Чи подобалась я вам? — Не знаю. Мабуть, ви навіть і не зауважили моєї вроди, бо ж ви душею й тілом належали вашій дружині... Ви так тишилися, що маєте від неї донечку... Здається, мої деклямації зробили на вас незрівняно більше

враження, ніж моя особистість і моя зовнішність... А втім, вам видніше...

— Скінчився термін вашого відрядження, і ви від'їхали туди, де вас чекала вона, стиснувши мені на прощання руку. Я була певна, що ми втратили одне одного назавжди. Але... доля судила знову спіткатись і щодня бачитись у стінах керованої Брухом установи...

— Ви ж, напевно, чули про те, що я розведений?

— Так... Хтось казав мені: здається, Серафима... Але ж я не з тих, що нав'язуються! До того ж... хтось інший запевняв мене, що ви й досі кохаєте вашу дружину, дарма що вона покинула вас, і саме тому й не одружуєтесь! Мені це здавалось правдоподібним.

— Але ж я відразу засвідчив вам мою увагу й пошану, як рівно ж і цілковиту готовість допомагати вам у всіх труднощах життя.

— Так! Ви це й виконували дуже сумлінно, а я сприймала це все, як від родича. У той час у мене вже був наречений, з яким я мала з'єднатися назавжди.

— Ви... любили його?

— Гм...

— І... тепер ще любите?

— Як вам сказати? Я дуже гостро переживала його зникнення. Тепер... це вже вирізок мого минулого, це вже позбавлений реальності фантом, бо... що таке зашифровані табори, — я тепер добре знаю... Це — трагічна постать із потойбічного світу... При спогаді про нього в мене тоскно щемить серце, і... ви знаєте? — мені все здається, що ось-ось і я за ним слідом піду...

— Себто?

— Себто буду арештована.

— Це все вплив проклятих мікробів страху! Викиньте собі з голови цю думку!

— Я борюсь із собою, — вірніше — з отими мікробами страху, але, на жаль, не завжди щастить їх перемагати... А зрештою, я — не виняток... І... хотіла б я знати, чи є тепер у Советському Союзі хоч одна людина, яка б не очікувала арешту щодня й щоночі?!

— Як ви ставитесь до мене, Марусе?

— Ви... знаєте, як: ріднішої і ближчої людини в мене нема! Та, мабуть, і не буде ніколи, бо... я ж не з тих, що розмінюють карбованця на п'ятаки! Я... ще змалечку по-дитячому любила вас...

— А тепер?

— Як вам сказати? Усе це так несподівано й так неймовірно, як сон... Я... й сама не знаю...

— Чи не є для вас перешкодою той факт, що я на цілих 16 років старший за вас? — спитав я, пильно заглядаючи в оксамитову глибіню сірих, широко-розплющених очей.

— О, ні! Чоловік усе має бути старший років на п'ять або й на десять... До речі кажучи, Боярчук був старший за мене на 10 років. А ви? Хто вам сказав, що вам 45? Метрика?!? Метрика — байка, умовність! Не вірте їй! Ось якби не ті клятві мікроби страху, що плавають у вашій крові, то було б вам... — тут вона задумалась на хвилинку: — 35! І ніяк не більше!

Марусині очі обливали мене весняною зливою ласкавих промінчиків, і вся вона усміхалась, іскрилась, дивлячись на мене згори вниз, бо ж сидів я, зручно вмовстившись на маленькім килимі, біля її ніг. Її ліва ручка, занурившись у

хаци моєї патлатої й зовсім ще не сивої чуприни, пестила її...

Під впливом цих несподіваних пестощів голова моя нахилилась униз, — мабуть, для того, щоб віддати себе всю у владу тих милих пальчиків, а уста мої, знайшовши на колінах другу ручку, прикипіли до неї гарячим поцілунком.

Так минула хвилина, друга... а може, й третя... Я, зрештою, не знаю, скільки їх минуло, бо я пив їх насолоду так, як п'ють густий, п'яний і коштовний трюнок...

— Скажіть мені, Марусс, лише одно: чи не був для вас бридким отой мій божевільний поцілунок зоряної ночі?.. Пам'ятаєте? Ми блукали тоді кривими завулочками передмістя, кожний зокрема потопаючи в морі власних думок, переживань та болів, і раптом... розкрилася перед нами дивна єдність наших думок і душ, а поцілунком тим шаленим я її, — ту чарівну єдність, — констатував, підкреслив і... припечатав!.. Той поцілунок започаткував нову добу моїх стосунків із вами, він став межею між тим, що було, і тим, що... **буде!** Ви тоді гнівались на мене... Ви й досі гніваєтесь? А, може... був він бридким для вас?

— Ні!

Я побачив, як рум'янець полум'ям охопив Марусине личко, як її очі, — оті широко розплющені, оксамитово-сірі очі, — урвавши контакт із моїми й загорівшись, захотіли втекти, ховаючи в іскристій глибині своїй саме те «щось», якого я так вперто, так довго й настирливо шукав і так терпеливо очікував.

— Отже, Марусенько, згода? — спитав я, і голос мій урвався... і повітря мені забракло...

і час раптом спинив свій гін, урвавшись над безоднею...

— Так! — беззвучно, самими лише устами вимовила вона, бо я оте »так« випив з її напіврозкритих уст жадібним і довгим, як сама вічність, поцілунком...

— Так! Так! Так! — шепотів я, обсипаючи її всю короткими, як бризки дощу, поцілунками, що падали, неначе той дощ весняний, то на заплющені очі, то на прикрашену низкою справжніх перлів шию, то на вкрите вогнем полум'яного рум'янцю личко, то на пружне тіло, вдягнене в урочисту сукню з темночервоного оксамиту.

— Марусе! Зоре моя! Щастя мое! Дружино моя!

## Інтернаціонал

Висипаючи щойно придбаний запас карбованих жовтнем червінців, пристаркувата вдовиця-осінь віддавала їх на волю вітра-буяна щедоро, не рахуючи, бо ж було їх надто багато награвовано...

Свавільно грався вітер-буян червінцями всіх відтінків від ясножовтого до червоного й брунатного включно: то ніс їх на гребенях своїх могутніх хвиль, все вперед і вперед, то утворював із них такий бурхливий коловорот, як той смерч на морі, то раптом, утомившись і захекавшись, знеможено повертав усі червінці землі, дбайливо нагортаючи золотаві куни: мовляв, — ось тут вам і місце лежати! Спочивайте собі! Я вам — не ворог!

Пограбовані неблаганно-суворою вдовицею кущі й дерева, неначе ті жалюгідні обідранці, протестували мовчазно й тужливо, піднісши вгору свої чорні обшарпані руки й апелюючи лише до неба, від нього-єдиного сподіваючись порятунку та справедливості...

А воно, недосяжне, насурменивши густі хмари навислих брів, похнюплено спостерігало за дивним кінофільмом подій на одній шостій кулі земної і... плакало... То були сльози безнадійності... То була осінь тисяча дев'яцот тридцять сьомого... Незабутня грабіжницька осінь! Вагітна новими грабунками осінь! Проклята й неповторна осінь!

Якщо пограбованим деревам-обідранцям небо в глибинах свого заволоченого туманами ества обіцяло **нове**, ніжно-зелене листя в перспективі наступного року, то пограбованим і вкрай спустошеним людям воно навіть і в найглибших тайниках своєї космічної душі ніяк не могло пообіцяти воскресіння із мертвих тих батьків, чоловіків, братів, сестер, синів і дочок, що на-рахувувались тисячами.

Небо плакало рясними сльозами безсилої лю-ті, насурменивши густі хмари низько-навислих волохатих брів. Була осінь тисяча дев'ятсот тридцять сьомого...

На світанку дня двадцятої річниці «великої соціалістичної Жовтневої революції» арештова-но мого сусіда, старого самотнього чоловіка з німецьким прізвищем... Чи ж треба казати, що я зовсім не спав, чуйно прислухуючись до грі-зних гостей за стіною та млісно чекаючи імпе-ративного стукоту ще й до моїх дверей... Але це зовсім не заваджало мені того ж таки само-го ранку під бадьорі звуки інтернаціоналу струнко марширувати поруч із Серафимою в струнких колонах нашої установи, прямуючи до центру міста... Це зовсім не заваджало мені робити приємне, ба навіть «щасливе» обличчя, нічим не відрізняючись від тих, що тисячами висипали того дня на вулиці, щоб демонстратив-но засвідчити своє «щасливе» двадцятирічне іс-нування під прапорами «великого Жовтня» та свою відданість його заповітам. Це не заваджа-ло мені спостерігати і... думати, — тим більше, що Марусі в колонах не було: вона мала доз-



віл не брати участі в демонстрації у зв'язку з підготовчою працею до наступних виступів.

»Мов у вулкановій безодні,

В серцях у нас клекоче гнів«, —

— виводила тоненьким фальшивим сопраном Серафима, уп'явшись мені кліщем під руку та ніжно-ніжно до мене пригортаючись...

Гриміли могутні оркестри, і, чітко відстукуючи такт інтернаціоналу об асфальт широкої вулиці, я раз-у-раз відвертався від жадібного погляду Серафиминих водянистих, сьогодні особливо-ретельно підведених очей... Я спостерігав демонстрантів... Ось вона, — армія автоматів-злидарів, штучно позбавлених власної волі, власної думки, власної ініціативи, ба навіть людської гідності! Сьогодні вони демонструють, бо так наказано; вчора вони перевиконували норми й голосували одноголосно, бо так було наказано; завтра вони виконають усе (абсолютно все!), що їм буде наказано, лиш би тільки уникнути, а як не можна уникнути, то хоч відтягнути ту грізну хвилину, коли й до їхніх дверей постукають грізні гості... Штучно-усмінені, убого-причепурені, в приношеному, перелицьованому, перефарбованому й полатаному одязі, і на кожному обличчі — тавро запобігливого прагнення догодити...

»Ні, не на кожному!« — твердо кажу я сам до себе, з повагою спиняючи свій погляд на мужнім обличчі Завади, що йде саме в полі мого зору, — похмурий, унурений і зовсім неусмінений. Іде не в ногу з колоною і не співає...

Я теж не співаю. Я лише думаю, дивлячись, як майоріють у повітрі червоні транспаранти з гаслами, в які давно вже ніхто не вірить, як лопотить і розвівається цілий ліс прапорів ко-

льору свіжої, щойно проллятої й незасохлої ще крові, як »чепуриться« сьогодні кожний, без винятку, будинок, підперезавшись кривавим поясом та пишаючись портретами Йосифа Сталіна та Миколи Єжова, що з височини стін приймають параду. Це, так би мовити, нерухомі портрети цих »двох«, які визначають добу, але є й рухомі: вони йдуть разом із тими, що в їх серцях, мов у вулкановій безодні, клекоче гнів. Вони рухаються разом із натовпом, бо натовп їх несе, і весь цей ліс кривавих прапорів потрібен лише, як переконливе тло для всюдисущих і всевидющих облич Сталіна і Єжова, Єжова і Сталіна.

»Ми всіх катів зітре-ем на порох, —  
Повстань же військо злидарів!  
Все, що забрав наш лютий ворог,  
Щоб повернути час наспів...«

— гриміли труби могутніх оркестр, співали сотні голосів довкола мене, і комарем зудів фальшивий Серафимин голосок у мене над самим вухом... Вдивляючись в обличчя Сталіна і Єжова так уважно, неначебто я їх побачив **уперше**, я повільно вимовляв за хором дивні слова про те, що **ми** всіх катів зітрем на порох... ми — військо злидарів, ми, в чиїх серцях, мов у вулкановій безодні, клекоче гнів, бо, щоб повернути те, що забрав у нас наш лютий ворог, — уже крайній час наспів.

»Чуеш, сурми заграли,  
Час розплати настав...«

Я здригнувся, напوماцки й сам для себе несподівано знайшовши **новий сенс** у цих старих, давно заялзених словах пісні інтернаціоналу, яку чейже можна обернути й проти червоних тиранів сучасности.

З'єднавшись із колонами якоїсь іншої установи, що живим струмочком вливалася до нашого потоку з бічної вулиці, ми справді могутніми лавами війська злидарів наближалися до центрального майдану міста, де мали продефілювати перед урядовою трибуною...

Густішав і розростався ліс червоних, як свіжа кров, прапорів, гучнішим і переконливішим ставав рев оркестр і спів тисячоголосого хору...

»Пусті слова про пра-а-во бідних, —  
Держава дбає не про нас,  
Нас мають за рабів негідних,  
Доволі ж кривди і образ!«

На цей раз співав і я на весь голос, карбуючи кожне слово, а голос у мене сильний, басовитий! Серафима здивовано — переликаними очима дивилася мені в самий рот, припинивши свій комариний писк і рвучко притискаючи мою ліву руку собі до грудей...

— А я й не знала, що ви так чудово співаєте! — захоплено прошепотіла вона: — То ви й промовець блискучий, і співак, і взагалі...

Вона так і не сказала, ким же я був »узагалі«, спіткнувшись об поріжок симульованої соромливості, але про це красномовно говорили її жадібні водянисті очі, якими вона раз-у-раз вимірювала всю мою постать від патлатої чуприни, якою дозвільно грався жовтневий вітер, до моїх великих ніг у стоптаних черевиках, що чітко, молодю й лунко карбували такт співаних на весь голос куплетів.

Де й коли міг би будь-хто з цього могутнього натовпу не сказати (ні!), а бодай хоч прошепотіти при свідках про те, що держава дбає не про нас, і що всі обіцянки про права трудящих виявилися порожньою фразою?!? А тут ось ми

кричали про це на всю міць наших пролетарських горлянок, а духова оркестра ще й оздоблювала цей рев »рабів негідних« звуковими ефектами.

Засумоване сонце, з труднощами подолавши спротив нагромаджених хмарок, висмикувалося назовні лише час від часу, та й то краечком, посилаючи натовпові злидарів ласкаві й пестливі, але просякнуті печаллю поцілунки. Перемагаючи спротив непроглядного туману советської пропаганди, чи усвідомлював цей могутній своєю чисельністю похід злидарів, хоча б у хвилинах найголоснішого співу цих красномовних куплетів, своє становище негідних, підло обманених рабів і масштаби цього обману?!? Тріскучі обіцянки про землю — селянам, фабрики й заводи — робітникам, про свободу слова, друку, сумління, віри і зборів, чи оцінювалися хоча б крайчиком того сонця, що був мозком цього пливучого велетенського натовпу, як »пусті слова про право бідних«? А чи, може, співали, бо сказано співати; співали, зовсім не вдумуючись у зміст співаних слів, як голосували завжди одноголосно, не думаючи над змістом ухвалюваних резолюцій? Адже »не думати!« — це основна заповідь сталінського »підкування« про людину, яку саме тепер так переможно закріплював залізний нарком внутрішньої безпеки Єжов, винищуючи рештки капіталізму в свідомості людей. Думати — це розкіш і буржуазний забобон! **»Не думай!!!** Але, якщо випадково подумав, то не кажи нікому! Якщо мав необережність комусь про свої думки сказати, — то бодай хоч не пиши! Якщо написав, то порви негайно! Якщо не порвав, то не друкуй! Якщо надрукував, — то зречися!« — ось несклад-

на »мудрість« підсоветського животіння, виплекувана роками муштри страхом!

І невже лише я і Завада думаємо й розуміємо сенс співаних куплетів? А що Завада думав і розумів, то в цьому я не мав жодного сумніву: почувши мій переможний, молодецький спів, він раз-у-раз оглядався, усміхаючись мені своїми чорними й молодими ще очима.

Похід злидарів, чітким кроком карбуючи такт змістовної пісні, могутньою лявою виливався на головний майдан міста. А я, співаючи на весь голос, продовжував думати про те, що саме сьогодні й саме в оцих ось годинах по всіх містах усіх »братніх« республік, що »добровільно об'єдналися у великий ССРСР«, пливають могутні своєю чисельністю лави злидарів усіх національностей, — пливають, об'єднані дружньо співаною піснею про те, що держава дбає не про них, і що вони (злидарі), нібито вже й переконалися в тому, що слова про право бідних були і є лише порожньою фразою.

»Усіх катів зітре-ем на по-рох«...

— Гм... А чому ж би й справді не стерти їх на порох, об'єднавши до купи зусилля обманених злидарів багатьох національностей? — раптом і на весь голос озвався до моєї приспаної страхом свідомости »хтось« божевільно-відважний і проникливо-вдумливий, »хтось«, хто оселився у глибинних надрах мого духового ества саме з того незабутнього дня, коли я розпочав нерівну боротьбу з драконом.

## Дорогу Марії Степанівні!

Брутально врзуючись в оксамитову пітьму осінньої ночі, мерехтливе сяйво штучного світла відкидає геть чорне хутро коміра від обличчя сірих заводських стін. Заквітчаний безліччю різнокольорових лямпочок завод проміниться, іскриться, усміхається... А ущипливо-холодний вітерець так легковажно грається прапорами транспарантами й плякатами з написами про незрівняні якості «найдемократичнішої в світі» Сталінської конституції та «щасливу життя» під її сонцем. Ті написи мали б нас переконувати... Але фактично переконують не вони, а обличчя Сталіна та Єжова, якими не грається вітер-пустун. Сталін і Єжов... Єжов і Сталін... Стократ повторені, стократ підкреслені, вони дивляться на нас сьогодні не лише з ілюмінованих заводських стін, а й з усіх, без винятку, будинків... Щоправда, в портретній галерії вождів революції трапляються й інші обличчя, але не в них сьогодні сіль... Нії ні! Не в них! Навіть і Ленін сьогодні — в холодку спочиває.

Просіваючись крізь численні сита барвистих лямпочок, іскристе сяйво ллється миготливими снопами на робітничий натовп біля заводського ганку та на голі кущі при дорозі. Неначе обідрані, голодом спотворені селянські діти, простягають ті кущі свої чорні, холодом обшарпані ру-

ки до натовпу, благаючи про порятунок, але натовп чимось не на жарт заклопотаний: він навіть і не бачить отих обсмоктаних дощами куців, як «не бачив» чотири роки тому голодом спотворених дітей селянських. З точки погляду виховання мас у комуністичному дусі, натовпові й не слід вдивлятися в речі, що можуть викликати заборонені асоціації про голод, якого «не було».

Цупким перстеном оточивши ганок з усіх боків, натовп живе своїм власним нервово-напруженим життям. Виснажені й недохарчовані, але чисто поголені різного віку обличчя робітників. Сьогодні кожний з них одягнув свій єдиний, так званий «вихідний» костюм і крапцю сорочку, сьогодні кожний наченив краватку, дбайливо вив'язавши її перед дзеркалом зворушливо-привабливим пуп'янком, але... Усі ці «переконливі» показники «щасливого» життя під сонцем Сталінської конституції боязко ховаються під полинялими, зношеними, перефарбованими й перелицьованими плащами. З-під заялзених брудними пальцями дашків, здебільшого, зношених кашкетів дивляться чорні й карі, сірі, блакитні й зеленкуваті очі, що вперто й невідступно фіксують ганок. Нема тут ні капелюхів, ні рукавичок, бо те й друге — буржуазні примхи. Але червону розетку в петлі плаща має кожен. А як же інакше? Сірий натовп! Убого, на замовлення причепурений, злиднями та Сталінським «підклубанням» наскрізь просякнутий! Натовп, що носить на собі виразне тавро доби!

У самому центрі цього натовпу стою я — теж убого вдягнений і навіть червоною розеткою не причепурений. Я — невід'ємна краплина цього живого озера людей; я, як і вони, фіксую очі-

ма ганок, — я, як і вони, чогось напружено чекаю. Спільність емоцій ріднить мене з ними, дарма що я тут — зовсім чужий.

— Ну, і дівочка! Я тебе гаварю, што лучшей я атрадясь не відал! Сложена, как богіня! — говорить біля мене підпитий, хрипкий голос.

— Дурень ти, Максиме, хоч тобі й стукнуло вже сорок! — відгукується по-українському свіжий теноровий голос ліворуч: — Ти сьогодні нализався, як свиня, тому й здібний розуміти лише те, що вона »ложена как богіня!« і більше абсолютно нічого!

— А ти що здібний розуміти? — ображено озивається перший голос.

— Я?!? Я зрозумів багато! Я... У мене мороз поза шкірою пішов... коли вона...

— Чуєте, хлопці, коли вона вийде на ганок, влаштуймо їй овацію! — каже третій басовитий голос: — Але... їй **одній**, і більше — нікому! Щоб видно було, кого пролетаріят цінить!!! Щоб вона відчула, що й ми душу маємо!

— Так! Так!!! — захоплено загудів натовп...

— Тільки... щоб, бува, не прогавити її! — озвався ззаду четвертий розміркований голос: — Бо... хто зна, в якому вона плащі, в якій шапечці... Ей, ти, Іване, — ти там на передових позиціях влаштувавсь, — гляди ж там в обидва!!! Як тільки вона вийде, бий браво, а ми всі за тобою! Чуеш?

— Єсть бити браво, а ви всі за мною! — бадьоро відгукується юнацький голос із передніх рядів, що стислим перстеном оточують ганок.

І знову стає тихо. Натовп очікує. Я — теж.

З розгоном відчиняються важкі вхідні двері, і шумливим потоком виходять хористи, артисти, музиканти й танцюристи, що розважали сьо-



годні пролетаріят, який, як пишеться в газетах, є диктатором у нашій державі. Фарбовані й нефарбовані молоді жіночі обличчя, прикрашені різнокольоровими шапочками, беретами, капелюшками... Це ж саме ці обличчя заповнюють повітря грайливим сміхом, що срібними дзвіночками перлисто бринить на тлі одноманітного чоловічого гомону.

Робітничий натовп ліниво розступається, утворюючи вузький живий коридор, що ним пливе ця «молодша братія» артистичного світу, яка, вийшовши на дорогу, пішки тупцює до зупинки трамвая, що повезе її в центр великого міста.

Знову відчиняються вхідні двері, і в отворі їх з'являється густо-нафарбоване обличчя оперої співачки, а слідом за нею — метушливий з великою лисиною чоловіча років сорока...

— Хто це? — питаю я в сусіда, показуючи очима на чоловіча.

— Наш голова місцевкому.

— Ей, там! Машину! — вигукує голова місцевкому, звертаючись не до натовпу, а до когось, захованого в темряві ночі.

Хвилева павза. І... ось із темряви ночі, неначе той човник із хвиль моря, виринає маленьке блискуче, прикрашене червоними прапорцями особове авто.

Увічливо пропускаючи свою масивну даму вперед, метушливий голова місцевкому дрібним кроком тупцює за нею слідом через живий коридор до машини, а дві чепурні комсомолки несуть слідом одержані співачкою букети живих квітів.

Масивна співачка, метушливий вихователь мас і букети ховаються в череві машини, яка,

хрюкнувши по-свинячому, рвучко рушає з місця... Обидві комсомолки, помахавши ручками в повітрі, зіщулившись, тікають у будинок.

Павза, протягом якої натовп, стихійно знищивши живий коридор, ще стислішим перстеном облягає ганок, а людські очі, уп'явшись у двері, ще з більшою жадобою когось очікують.

І раптом:

— Бра-а-во! Марія Ромашко! — несамовито кричить Іван з першого ряду. Він, як видно, перейнявся важливістю дорученої йому функції.

— Бра-а-во!!! Ро-ма-шко! Браво! Дякуємо! — реве юрба і плеще так гучно, як уміють плескати лише пошерхлі, мозолясті руки.

На порозі ганку в отворі важких дверей стояла маленька сіроока жінка з ніжно-зарум'яненим шляхетним личком, на яке з лівого боку нависав так добре мені знайомий дашок чорного капелюшка. Сірий приношений плащик в отворі незащепнених угорі гудзиків показував смужку молочно-білої шиї та крайчик сукні з темночервоного оксамиту. Спіткнувшись об поріг цієї несподіваної овації, вона зупинилась, оглядаючи натовп широко-розплющеними, здивованими очима.

А юрба тим часом несамовито вигукувала якісь слова подяки й захоплення, що змішувалися до купи в стоголосий чоловічий рев під акомпаньямент справжніх пролетарських апльодисментів, що дуже відрізняються від непролетарських.

Юрба стихійно натискала на ганок з усіх боків. Я теж натискав, бо прагнув побачити зблизька, як саме зреагує моя сіроока наречена на такі несподівані овації з боку пролетаріату.

Пропхавшись за допомогою ліктів, я бачу, яким захватом, яким вогнем загоряються широко-розплющені очі, якою милою, дитячою усмішкою оновлюється її втомлене личко, — усмішкою, що показує коштовні перлини зубів в отворі так бездоганно-окреслених уст і робить її небезпечно-гарною. Усе це триває якусь коротку мить, і... раптом моя наречена робить так добре мені знайомий жест лівою ручкою, що закликає до тиші, до порядку...

»Що це? Невже вона хоче промовляти?« — незадоволено думаю я, ховаючись за спиною свого високого сусіда. Я чомусь не хочу, щоб вона мене бачила в цій хвилині.

Секунда, друга, третя... Рев погасає, і янгол тиші, розпростерши крила, урочисто пролітає над натовпом. Тоді на тлі цієї тиші я чую чіткий грудний голос Марусі, — моєї Марусі:

— Я... я дуже зворушена вашою увагою до мене і... дякую!

Новий, ще сильніший вибух чоловічого реву; нові, ще сильніші хвилі апльдисментів, виконуваних звиклими до тяжкої праці руками.

Маруся робить легкий, повний чуття власної гідності поклін просто себе, праворуч і ліворуч, бо ж натовп із трьох боків тримає ганок у стані облоги.

А хто ж це поруч із нею? Я так задивився на неї, що не зауважив, коли й звідки з'явилася ця чоловіча постать поруч із моєю нареченою. Він — високий, ставний чорноволосий; він у новому шкіряному плаші й новеньких, як дзеркало, блискучих чобітках. У нього чорні розмашисті брови, чорні й масні, як маслини, очі, що горять захватом першого захоплення, і гарні, здорові зуби в отворі соковитих уст. Він

— гарний. Він усміхається, стоячи за плечима Марусі на підвищенні ганку і залюбки спостерігаючи всю сцену овацій згори. Він почуває себе господарем становища, — принаймні, так мені здається. Вся його постать когось мені нагадує...

— Хто це? — потиху питаю я, сам не знаючи кого...

— Це — наш головний інженер! — з гордістю відповідає мені хтось, кого я не бачу: — Він ще молодий, але вчений і дуже здібний.

— Партиїний? — допитуюсь я далі під шум овацій.

— Ну, певна річ, що партиїний! — відповідає мені той самий голос: — А як же!

— Жонатий? — не відстаю я.

— Е, та ти, як бачу, причепився до мене, як той реп'ях, і хтів би з мене всю анкету нашого головного інженера витягнути! — з жартівливим докором каже мені сусід, але, помовчавши секунду, додає серйозно й поважно: — Ні, не жонатий. Холостий. А оця краля була б йому доброю дружиною, дарма що маленька! Як ти думаєш?

Я думаю з цього приводу досить таки багато, але не кажу нічого.

— Ну, хлопці, — тоном господаря становища каже головний інженер: — Розступіться!!! Дорогу — Марії Степанівні!

Голос у нього впевнений, приемного басовитого тембру, і останні слова бринять, як категоричний наказ: він, очевидно, звик наказувати.

— Дорогу — Марії Степанівні! — вигукує ще й свіжий юнацький голос, і натовп слухняно з пошаною розступається, утворюючи живий, ширший, ніж це потрібно, коридор, яким

ідуть оті двоє: моя наречена і головний інженер цього великого заводу, а за ними в двох кроках — комсомолки, що несуть одержані мою нареченою букети.

Розсуваючись, щоб дати дорогу Марії Степанівні, натовп несподівано став так, що зовсім відкрив мене. І ось я стою другим скраю, і вона могла б мене зауважити, але... вона не бачить мене, **справді** не бачить! Чи не тому, що під ноги їй з усіх боків летить пухнасто-ніжні китиці свіжих, щойно відірваних від стебла хризантем?!?

Дивна річ! Дощ отих різнокольорових китиць укривав Марусин шлях від перших східців ганку через живий коридор аж до авта, але ні жодна з них не зачепила її по обличчю, дарма що кидали їх, виймаючи з кишень, грубі, пошерхлі, мозолясті руки, які ніколи нічого спільного з делікатністю не мали.

Звідки взялося те авто, — не знаю: не зауважив. Мабуть, воно само виринуло з темряви, і викликом для нього був рев натовпу.

Моя сіроока наречена в сірім приношенім плащiku й чорнім капелюшку, головний інженер цього заводу в блискучім плащі з чорної шкіри та численні букети, — усе це зникає в череві особового, прикрашеного червоними прапорцями авта. І лише маленька, майже дитяча ручка, висмикнувшись назовні з отвору віконця, вимахує в повітрі хусточкою.

— Дякуємо вам, Маріє Степанівно! Просимо до нас іще! — вигукує натовп: — Не забувайте про нас, а ми вас ніколи не забудемо! Хай живе Марія Степанівна Ромашко!

Хрипко зайкнувши, неначе від болю, і зойком тим відбивши мій власний глибоко-захова-

ний біль, авто повільно рушає з місця і за хвилину зникає з очей: його ковтає чорним оксамитом загапована, холодна й глибока осіння ніч...

## РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

### Захисне забарвлення

Ніч. Зоряно. Приемний, ущипливо-кусючий морозець. По-святочному ілюміноване місто. Прикрашені червоними прапорами й транспарантами будинки, що дивляться на мене очима Сталіна і Єжова, Єжова і Сталіна. Я чую, як, підкоряючись вітрові, лопотять прапори: вони сполохано про щось оповідають, то розгортаючись, то знову безсило опадаючи. Під пасмами яскравого світла вони мені здаються мокрими, дарма що нема й натяку на дощ. Але ж вони можуть бути мокрими не тільки від дощівки, бо... ось повз мене раз-у-раз туди й сюди пролітають чорні ворони... Куди мчать ці хижі птиці ще й цієї ночі? Чи... не по мене? — питаю я сам себе, супроводжуючи очима ту з них, що полетіла в напрямку мого мешкання. Я здригаюсь усім тілом... Чи ще порожнє її ненажерливе черево, чи вже частково заповнене?

Ніч. Зоряно. Ущипливо-бадьорий морозець. Я йду додому самотній і спустошений... Іду пішки, дарма що прикрашені червоними прапорцями трамваї раз-у-раз обганяють мене, запобіжливо пропонуючи свої послуги. Я йду, потопаючи в морі думок, а перед очима моїми невідступно маячить отой — чорноволосий ставний і стрункий чоловік із кріпкими зубами в отворі соковитих уст, з маслинами чорних, захоптом перейнятих очей... Скільки йому? О, йому, напевно, нема ще сорока! І я вже знаю, ко-

го саме він мені нагадує... Твердо знаю! Того, кого живим поховано в одному з шифрованих, затаємничених таборів НКВД, — того, кого пів року тому так трепетно чекала Маруся в сніжно-білій, шлюбній сукні. Дивна схожість! І де тепер ота її сукня? — хтів би я знати. Для кого вона її вийме, для кого розгладить і... обновиць? Для кого?

З великими труднощами я вдовбую собі в голову, що вона має це зробити саме для мене, і то дуже скоро, ще до повороту Бруха з курорту. Я ж бо вже розмовляв із «соколиками», і вони захоплено привітали мою пропозицію. Вони ж бо давно й безуспішно шукають двох окремо розташованих кімнат у центрі міста. Вони ще й доплатять нам вартість ремонту та перевезення наших речей. Отже, зупинка лише за нами... Ми, а не вони маємо призначити день переїзду... А тітка »три-яблучка« з непомилністю чисто-жіночої інтуїції відразу ж таки збагнула, в чому річ і... по-материнськи поцілувала мене в чоло... У тій хвилині верхне манесеньке й перепечене яблучко поблискувало діамантами радісних сліз, які, спинившись у глибоких рівчачках її зморщок, уперто не хотіли стікати додолу... І я зворушено притиснув собі до уст її спрацьовану, старечу руку нашої матері... Отже, усе складається якнайкраще! Я... щасливий!

Але... надаремне я переконував сам себе в тому, що все складається якнайкраще, і що я... щасливий. Надаремне! Десь у таємних заглибинах мого мозку слизькою гадючкою ворушилася невиразна думка, якої я ще неспроможний був висловити, але від якої я не міг звільнитися.



ся... Вона, як моя власна тінь, переслідувала мене.

Усім чужий, самотній і спустошений, я повільно йшов додому, засунувши обидві руки в глибокі кишені плаща, а просякнутий першим морозцем вітер ущипливо пестив моє розгарячене обличчя. Я зустрічав людей... Дехто був п'яний і веселий, дехто співав і лаявся, але, здебільшого, це були люди неп'яні й невеселі: похмурі, сполохані й пригноблені, вони поспішали додому, скинувши, нареніті, зі своїх похилених плечей тягар вимушених усмішок і веселощів на замовлення. Я наказав собі не дивитись ні на Сталіна, ні на Єжова, бо ж ці два обличчя могли спрямувати мої думки на звичні рейки страху, а я хотів думати виключно про Марусю, про її справді непересічний талант, про її небуденну красу й молодість, про її — Марусине щастя!

Так, так, саме про її щастя! Бо я готовий був небо прихилити, лишби зробити її щасливою! Питання дальшого розвитку її таланту пекло мене вогнем жалю, бо... ми з нею мали свідомо закопати цей талант у землю, щоб не служив він ворожій стихії! Щоб умер раніше, ніж умре фізично вона! Після сьогоднішньої деклямації Марусі я гостро відчув, що нищення її таланту — це справді злочин! Але ми цей злочин зробимо, щоб уникнути таким чином ще більшого! Мусимо зробити! Ще хоч би пощастило виконати його так, щоб усюдиусще НКВД не пронюхало про внутрішні причини цього злочину! Чейже тепер, після такого шумливого успіху ім'я її стане популярним, і припинити виступи без солідно-обґрунтованої причини буде

трудно... дуже трудно. Але »дуже трудно« це ще не є неможливо!

Дійшовши в своїх міркуваннях до цієї точки, я раптом відчув, що не в цій заглибині мого мозку ворухиться та слизька гадючка, а в іншій. І я почав чуйно прислухуватися до тих слизьких гадючих рухів десь у глибинних надрах мого ества... Я йшов унурений, заглиблений у себе, ізольований від усіх і від усього до такої міри, що я вже справді не бачив ні Сталіна, ні Єжова, ні мокрих прапорів, ні хижих птиць, що літали повз мене, ні назов тих вулиць, по яких мене несли мої ноги...

І ось раптом слизька гадючка, виструнчившись, ледве чутно, але ехидно спитала мене, чи можу я зробити Марусю щасливою... І тоді я перед трибуналом власного сумління відповів їй коротким і рішучим: »Ні!«

Ні, не можу! Яке життя я міг би їй забезпечити? Я — злидар, що має лише один пристійний костюм, дві пари стоптаних черевиків і кілька подертих сорочок? Я, що ще протягом цілих трьох років маю виплачувати аліменти на не мою дочку? Я, що після всіх вирахунків із моєї мізерної платні інженера (аліменти, державна позика, податки та ціла низка всяких »добровольних« датків) одержував на руки менше 400 карб. місячно, яких ледве-ледве вистачало на жалюгідне утримування самого себе? Який захист від моря цих червоних і мокрих, як свіжа кров, прапорів, від Єжова і Сталіна та від »чорного ворона« можу дати їй я? Я — рядовий інженер без партквитка, але з небезпечним минулим, я — людина, яка щоночі очікує арешту? А вона ж так шукає захисту, так прагне

спокою, так хоче втекти від чуття затравлено-го звіряти, вона так хоче відпочити від страху!

Перед моїм внутрішнім зором знову на весь рiст виринув отой статний чорноволосий і смаглявий із соковитими устами й маслинами перейнятих щирим захопленням очей. Він — головний інженер великого заводу, в його кишені — партквиток, він має гроші, становище, впливи... Він цілком підставно почуває себе господарем становища, він, певно, **сам не боїться**, і тому саме біля нього можна відпочити від страху, саме за його захисною спиною сховатись!

Яким вогнем промінились його блискучі, як чорні маслини, очі! Так, так! Я бачив його сьогодні наскрізь. Він загорівся шаленим огнем кохання до моєї маленької сіроокої нареченої! І не випадково ж саме він супроводжував її автотом додому! І... він нагадує Боярчука, мабуть, не тільки мені; його зовнішність промовляє до її жіночого ества... Це — її тип, герої її роману!

»Ріднішої й ближчої людини, як ви, у мене нема!« — музикою щастя бриніли її слова десь — саме в тій заглибині мого мозку, де снувала собі гніздо слизька гадючка: »і... мабуть, не буде ніколи! Я ж бо не з тих, що розмінюють карбованця на п'ятаки!«

Гадючка миттю зниклась і підобгала хвостика, але не зникла...

— Так, так! — голосно сам до себе сказав я і різко зупинився. Зорієнтувавшись, на яку саме вулицю занесли мене мої взуті в стоптані черевики ноги, я здивовано переконався в тому, що я — в двадцяти кроках від Марусиного мешкання.

Отже, ноги на плечі! Я миттю покриваю тих двадцять кроків і жадібно дивлюсь на її вікно. Світиться.

Сама, чи... з ним? Біжу до так званого «парадного» під'їзду: так, купаючись у мерехтливих пасмах штучного світла, виблискує прикрашене червоними прапорцями особове авто: його авто... Біля керма дрімає молодий шофер.

Зиркнувши на ручного годинника, що показує чверть на першу, я прожогом ховаюсь у чорну заглибину грубого муру, яку обминає сліпуче світло з дахів... Отут я й стоятиму так довго, як довго гостюватиме в Марусі він... Озброївшись терпінням і вмостившись якнайзручніше, я востаю в цю заглибину грубого муру, я зживаюсь із нею і... млісно рахую хвилини:

»Концерт скінчився пів дванадцятої, а тепер чверть на першу; отже, він у Марусі хвилин двадцять, якщо врахувати, що вона не відразу після закінчення концерту вийшла на ганок, не відразу сіла в авто... Двадцять хвилин — це зовсім небагато! Він, мабуть, допомагав їй занести квіти до хати, ну і... лишився, розуміється. Уявляю, яку сенсацію зробила його поява та ще й з розкішними букетами серед жіночого населення Марусиного мешкання! Чейже в дванадцятій годині «святочної» жовтневої ночі ніхто не спить і, зокрема, не сплять ті дами, що все знають і все бачать!

Ну, що ж, — тепер він і вона обговорюють удвох справу одержання посади для Марусі, для Орисі й для мене...»

Я тремчу всім тілом, хоч мені зовсім не холодно в моїй затишній заглибині... Я не ба-

жаю працювати під його високим керівництвом! Ні, ні! Я так їй і скажу! Вже краще Брух!

Але для неї було б це добре! І я уявляю собі, як, попрацювавши якийсь час під його керівництвом, Маруся вийде за нього заміж, стане забезпеченою жінкою, відпочине від страху й злиднів, відродиться духово й фізично... А, може... хто зна? Може, з часом він переконає Марусю в тому, що не тільки можна, а й слід віддавати свій талант так званому «мистецтву світового пролетаріату», що не знає батьківщини... І я уявляю собі Марусю в розквіті таланту, краси й сил, Марусю — знамениту артистку, дружину советського вельможі й матір ситих, забезпечених дітей, виховуваних у душі...

Думки, мов те сухе осіннє листя, яким сьогодні так свавільно грається вітер, пролітають у моїй голові, одна одну наздоганяючи, одна одну випереджуючи. Мені здається, що я вже цілу вічність стою ось тут у затишній заглибині грубого муру, і я знеможено дивлюсь на годинника...

— 5 хвилин минуло, — відповідає він мені з епічним спокоєм.

— Неймовірно!!! Ти брешеш! — накидаюсь я на нього, але... він стукотить так ритмічно, сумлінно й заспокійливо, що я засоромлено припиняю розпочату дискусію і знову востаю в заглибину, яку я вже вважаю своєю...

»І як вона, бідна, боїться арешту!« — з глибоким сумом пригадую я: — »А отой смаглявий чорноволосий, у чорну шкіру вдягнений вельможа врятує її від страху! **А це ж таке велике щастя — не боятись!** Усю велич і глибину цьо-

го щастя може збагнути лише той, хто пройшов советську школу муштри страхом!

— Ну, а я? — питаю я сам себе вголос: — Під чийм крилом рятуватимусь від страху я?

Зі швидкістю блискавки мені уявляється Серафима і красномовний погляд її водянистих очей, якими вона раз-у-раз охоплювала мене під час мого молодецького співу на демонстрації, — від буйної чуприни, якою дозвільно грався вітер, до великих ніг у стоптаних черевиках...

Серафима виринула, майнула й зникла, бо інша, гостріша думка, наздоганяючи цю, намалювала мені Марусю, — не ту майбутню, а сучасну, оцю, **мою** небезпечно-гарну Марусю в сукні з темночервоного оксамиту, що надто стисло облягає її ніжне тіло, підкреслюючи чарівну привабливість його бездоганних ліній, що надто відверто показує мармурову точеність її білої, як молоко, шкі. Поруч із нею за столиком сидить отой ситий, самовпевнений советський вельможа, і ласий погляд його чорних очей-маслин жадібно спрямований на неї — мою наречену... Це вже... занадто!

Я рвонувся, як застояний кінь, і побіг... Але, зробивши кілька кроків, я знову покійно вернувся в мою заглибину, що зберігала ще тепло мого тіла чи, може, огонь моїх думок і знову гостинно прийняла мене в своє лоно.

І знову — зирк на годинника: минуло ще чотири хвилини, — чотири вічності, що краяли мое серце на дрібні шматки, готуючи ґрунт для п'ятої вічності... Але я не втомився б стояти в цій спеціально для мене передбаченій заглибині й до самого світанку! Якись люди ходили, якись люди в параднім под'їзді кудись дзвони-

ли... Мені було байдуже до них, до Єжова, до Сталіна й до всього світу. Я твердо тримав блискуче авто в полі зору, і я знав, що не прогавлю його господаря. О, ні!

Аж ось чиясь рука з розгоном хляснула вхідними дверима, і я з непомильністю тваринного інстинкту зразу відчув, що це він. І це справді був він! Я знову бачив його всього — від буйного чорного волосся до чорних, як дзеркало, блискучих чобіток включно. Я бачив, як він закурив, я чув, як він збудив свого шофера, і як хрипко зойкнула машина, зриваючись із місця, коли постать у чорній шкірі зникла в її череві.

Було рівно пів першої. Вийшовши з моєї заглибини, я діловим кроком попрямував додому.

У довгій коридорі спільного мешкання темно, як у колодязі. Пригадавши собі, що лямпочку знято ще зранку для зовнішньої ілюмінації будинку, я рішучим і впевненим кроком посуваюся вперед до моїх дверей. Я знеможений, я прагну відпочинку, забуття й самотности. Але... за пару кроків до моїх дверей я різко спиняюся, бо стоптані підшви моїх черевиків прилипають до підлоги... Я стою нерухомий і закам'янілий, як соляний стовп, бо... в заглибині стіни, зручно обіпершись плечима об мої замкнені двері, стоїть людина... Вона вросла в цю заглибину, як я півгодини тому в ту...

Стою, дивлюсь і мовчу, а в горлі стає до болю сухо, і по спині моїй спітнілій сотні комах танцюють танок смерти.

Арешт! Бо... що іншого могла обіцяти мені ця постать людини в першій годині ночі під моїми дверима?!?

»Прощай, моя небезпечно-гарна, моя талановита й недосяжна наречена! Прощай, життя!«

Не попадаючи пальцями в кишені, нервово шукаю сірників, але їх, як на біду, нема...

— Вперед! — кажу я сам собі: — Вперед! Ти ж давно чекав цієї хвилини, — ну, ось вона й прийшла! Отже, людині назустріч, вперед!

З рішучістю передсмертного розпачу роблю два кроки і питаю твердо (голос не тремтить, і я цим задоволений):

— Хто тут?

Мовчанка... Ця таємнича людина не зробила ще жодного руху, хоч, безперечно, чула мої впевнені кроки коридором, мое запитання і... бачила мене, бо ж очі її мали вже досить часу, щоб призвичаїтись до темряви.

— Хто ви? Кого чекаєте?

Мовчанка. Роблю останній крок, що розділяє нас... Тоді постать безшумно залишає заглибину й стає набік... Вона вся в чорному, висока й струнка... Я присягнув би, що це — юнак...

Рвучко відмикаю двері, відчиняю одну половинку наростіж і, включивши в кімнаті світло, стаю на порозі, вдивляючись у постать засліпленими очима.

Хто ж бо це?

У цю ж таки хвилину замотана в чорний шаль струнка постать єдиним скоком, неначе пантера, влітає до моєї кімнати і, рвучко погасивши світло, зачинає за собою двері. Ми обоє — в п'їтмі... Вона висне на моїй шиї, впиваючись у мої уста жадібним поцілунком...

— Це ви, Серафимо Олександрівно? — питаю я, відірвавши її від себе: — Що це за дикі жарти з вашого боку? Чейже ми з вами — не шко-



лярі старшої кляси! Мені — 45, та й вам недалеко до сороківки! Що... сталося?

Я зробив рух засвітити, але вона мене випередила: притулившись до мене всім своїм тілом і закинувши мені руки на шию, вона шепотіла уривчасті слова, обсипаючи мое обличчя короткими, рвучкими поцілунками.

— Питаєш, що... сталося? Сталося те, що я далі вже не можу... Я так кохаю тебе! Я... після концерту попрямувала до зупинки трамвая, сподіваючись побачити тебе, щоб їхати додому... разом... Тебе не було... Тоді я поїхала сюди сама... Я вже з годину очікую тебе тут біля твоїх дверей... Де ти... ходиш... так довго?

У цілковитій п'ятмі слова й поцілунки сипались на мою приголомшену голову, як дощ із громом та блискавкою.

— Мій! Мій! Мій Павлику!

— Сідайте, будь ласка, Серафимо Олександрівно! — з труднощами, але досить делікатно я спромігся посадити її в крісло, яке, на щастя, стояло поруч, а сам попрямував до дверей, щоб напощапки знову включити світло...

— Не світи! Не треба! Чуєш? Навіщо нам світло? Іди... до мене!

Сліпуче світло заповнило всі закутинки моєї не дуже то дбайливо, але все ж таки чисто-прибраної кімнати і... мою гостю в кріслі...

Зажмуривши очі, вона підвелась, скинула шаль, плац і розмашистим жестом щедрої королеви кинула те й друге на мое ліжко... Обіпершись руками об мій письмовий стіл і відкинувши трошки назад свою дбайливо зачесану голову і ще дбайливіше нафарбоване обличчя,

вона з викликом дивилась мені в очі, мовляв, — ось я перед тобою у всій красі! Дивись! Бачиш?

Сухим, жадібним блиском світилися її водянисті очі в підковах особливо-ретельно наведених брів. Хтиво похитуючи худорлявими стегнами, вона усміхалася до мене всім асортиментом своїх передчасно-зіпсутих зубів і дещо стертою фарбою м'ясистих уст, які вона чомусь раз-у-раз жадібно облизувала.

Охопивши недбалим поглядом урочисто-чорну сукню з великим декольте, я спинив свій роздратований погляд саме на її устах, що »позичили« комусь фарби...

Я мовчки кинувся до маленького дзеркальця, що висіло в мене над ліжком.

— Так і є! — різко сказав я: — Що ви з мене кльовна робите, чи що?!?

Усе моє обличчя було поцятковане, — то тут, то там червоними, різного розміру плямками.

— До вашого відома, шановна Серафимо Олександрівно, цього я вже зовсім не зношу! І... взагалі запам'ятайте собі, що фарбовані жінки... не впливають на мене! — казав я, умиваючись.

— Чому?

— Вони мені бридкі!

— Чому бридкі? — не відставала Серафима, невідступно стежачи за моїми рухами; тема, як видно, цікавила її.

— Не знаю, чому... Це — інстинктове почуття. А можливо, тому, що я ще змалечку засвоїв собі, що фарбуються лише кокотки та повії... До того ж я завжди уявляю собі, що фарбована жінка, змивши фарби, зробиться жалюгідно-непривабливою, ба навіть гидкою до...

— До блювоти, — хотів ти сказати?

— А хоч би й так! — з викликом погодився я.

Вона мовчала.

— Сідайте, Серафимо Олександрівно! — додав я, пригадавши, з ким маю діло: — І не гнівайтесь за відвертість!

Я показав їй на зручне крісло біля письмового стола, а сам заплянував собі сісти на стілець напроти, — так, щоб нас роз'єднував масивної будови стіл.

— Дуже дякую! — манірно відповіла Серафима: — Але я... не люблю сидіти в кріслі! Я... Мені зручніше на софці! Ти... дозволяєш?

Вона рішуче попрямувала до мосі старенької, місцями вже продраної й давно полинялої софки, а мені залишилось, сівши біля столу, санкціонувати її осідок на моїй софці сухим і стриманим:

— Прошу!

Обіпершись ліктем об вишивану подушку, Серафима напівлягла у мальовничій позі, заклавши ногу на ногу і зсунувши трошки вгору (не начебто випадково) надто коротку сукню.

Мимоволі зиркнувши на її ноги, я вперше за весь час нашого знайомства зауважив, що ноги в неї справді гарні: довгі й стрункі, але в міру повні, з маленькими ступнями, сьогодні взутими в святочні, елегантні черевички на неймовірно-високих підборах.

— Ти, Павлику, здається мені, любиш стрункі жіночі ніжки, а до уст тобі байдуже! Ну, що ж, бувають і такі збочення! — сказала Серафима, двозначно підморгуючи мені підковами яскраво-наведених брів.

Це »ти« виводило мене з рівноваги, але я стримував себе щосили, щоб не образити її аж надто різко. Я враховував, чим пахла для мене помста цієї роздратованої самиці.

— Ви помиляєтесь! До уст жіночих мені не байдуже, лише...

— Що »лише«?

— Лише... я цілую нефарбовані жіночі уста.

— І... брешеш! Бо твоя дружина фарбується не гірше за мене!

— І... не брешу! Бо вона перестала бути моєю дружиною саме з того часу, коли почала фарбуватись!

— Он як! Це чудова заява, чарівний мій ведмедик! — і Серафима зайшлася дзвінким і задьористим сміхом, від якого все її обтягнене тонким чорним шовком тіло тряслося й тремтіло, неначе в лихоманці.

Я спостерігав її мовчки, і здавалося мені, що я їй нічогісінько смішного не сказав...

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! — корчилась від несамовитого сміху Серафима: — Ти... Ти... Ха-ха-ха! Ти, мій ведмедик, навіть і уявити собі не можеш, який ти »душка«! Оці всі твої заяви роблять тебе ще більш апетитним у моїх очах... Ти... просто таки первісний дикун, а я до божевілля люблю дикунів. Чи є в тебе вино?

— Нема! — відрубав я, хоч у шафі й стояла нерозпочата ще пляшка дешевого портвайну.

— А солодощі?

— Є! — і я, взявши зі стола, чемно подав Серафимі загорнені в папірець цукерки.

— Розгорни!

Я повільно розгортав цукерки, не дивлячись

на неї, але відчуваючи на собі весь тягар її погляду.

— А тепер поклади одного цукерка мені в рот!

Я виконав і це розпорядження, але не встиг я відвести руку від її уст, як вона, підвівшись трошки, охопила мою шию обома руками і прошепотіла мені на вухо:

— Ведмедику! Сядь біля мене на софці! Я, їйжебогу, не кусатимусь! І... розмовлятиму з тобою цілком чемно на серйозну тему!

Почувши її останні слова, я інтуїтивно відчув біду і... сів.

— Я вас слухаю!

— Не »вас«, а тебе! Так ось що, мій любий ведмедику! Я прийшла рятувати тебе з біди, бо я... кохаю тебе!

— Гм... І давно? — спитав я, хоч мене цікавило зовсім не це, а те, з якої біди хоче вона мене рятувати.

— О, давно! З першого ж погляду на тебе!

— Це, розуміється, велика честь для мене! Але... якщо вірити злим язикам, то ця ваша давня любов до мене аж ніяк не заваджала вам бути в близьких стосунках із Яковом Борисовичем.

— І знову ж таки ти виявляєш себе первісним дикуном! Яша — це щось на зразок службових обов'язків, — розумієш? А ти — це любов, це — десерт, це — соковита грушка »днюшес«, про яку я роками солодко мріяла і... мрію! Розумієш? Але, якщо Яша тобі заваджає, то можу тебе порадувати: з ним у мене все скінчено, бо він по самі вуха закохався в оту недоношену.

— В яку це недоношену? — з добре удаваною наївністю перепитав я.

тати мої думки, як із книги, яку вона бачить крізь скло.

— Будь відвертим зі мною! Я хочу тобі лише добра! Я кохаю тебе! Вір мені! — гарячково шепотіла вона.

— Я вірю тобі, Серафимо, і зовсім одверто питаю тебе, яким способом я маю реабілітувати себе перед советською владою, щоб це було ґрунтовно, і щоб... »певні кола«, як влучно висловлюєшся ти, перестали, нарешті, ставитися до мене з підозрінням?.. Що я маю зробити, щоб мене не »брали на мушку«?

— О, це дуже просто! Я саме до того її веду... Ти, ведмедика, маєш негайно зі мною одружитись!

Якби я не сидів на софці, то, напевно, впав би...

— Чи відомо тобі, ведмедика, хто я така? — солодким, як мед, голосом питала Серафима, обіймаючи мене рукою за шию.

— Так, про це я догадуюсь давно. Ти — таємний агент НКВД.

— Отож, мій кострубатий хлопчику, — повчальним тоном, неначе вчителька учневі молодшої класи, роз'яснювала далі Серафима: — Офіційне одруження й фактичне співжиття зі мною яскраво доведе твою ідеологічну єдність саме з отими »певними колами«, яких ти тепер цілком підставно боїшся. Це врятує тебе від арешту, і ти житимеш зовсім спокійно зі мною під одним дахом і спатимеш зі мною в одній ліжечку, не очікуючи...

— Стукоту вночі! — закінчив я.

— Так! Знай, ведмедика, що матеріально я від тебе абсолютно нічого не хочу. Нічогісінько! Я... заробляю більше, як ти! Значно більше!

Ти платиш аліменти? Плати! Мене це не цікавить! Я хочу лише твого добра, тому й прийшла до тебе вночі, щоб ще вчасно врятувати тебе! Знай, що я хочу лише тебе, і я зроблю все, щоб ти був зі мною щасливий! Чуєш?

Я... чув.

Серафима раптом змінила позу... Вона лягла на софку так, що її голова опинилась на моїх колінах, а обидві руки — на моїй шиї. Вона заглядала мені в очі, неначе чарівниця, і рвучко горнулась до мене всім своїм худорлявим, але гнучким і звинним тілом. Вона шепотіла мені щось гарячково-божевільне про її, про наше, про мое з нею щастя...

Я сидів нерухомо, як монумент.

— Отже, Серафимо, ти кажеш, що моїм попередником був Брух, а... вибач мені мою нескромність: скільки ти коханців мала?

— О, небагато, ведмедіку, зовсім небагато!

— Ну, а все ж таки? — не відставав я.

— Я... ніколи їх не рахувала!

— Оя як! Ну, то хоч приблизно скажи! — причепився я, мов той реп'ях.

— Ну... як тобі сказати? Я зараз порахую тих, яких я ще пам'ятаю! — і вона почала діловито загинати палець за пальцем, шепочучи собі під ніс якісь чоловічі імена.

Я з цікавістю спостергав її зверху, бо ж голова її, плечі, груди й руки з усіма десятьма пальцями, за допомогою яких вона робила підрахунок, — усе це лежало на моїх колінах. Коли всі десять пальців було загнуто, вона спокійно почала другий десяток, а потім... і третій, а я з жахом стежив за її пальцями, очікуючи... остаточного підсумку.

— Двадцять сім! — сказала, нарешті, Сера-

тебе — дикуна кострубатого, — млісно шепоче Серафима.

Кошмар її неминучої близькості давить мене, і мікроби страху, розплodжуючись у моїй крові з неймовірною швидкістю, святкують свою першу, справді велику перемогу...

»Не ти перший, не ти останній«, — шепочуть вони мені, в той час, як я, слухняно виконуючи волю Серафими, зачиняю вікно: — **»На світі так завжди було, є і... буде!** Мільйони чоловіків і жінок продавали, продають і продаватимуть себе за вигоди життя, за багатство, становище й славу! Ну, а ти, бідолахо, продаси себе, щоб... урятувати життя й перестати боятись... А чи уявляєш ти собі як слід, що значить спати зовсім спокійно, не очікуючи стукоту вночі? Яке це справді велике щастя!«

»Ну, а що ж станеться з твоєю талановитою сірокою нареченою?« — питають червоні кров'яні тільця, які чинять несамовитий спротив, а разом з ними ставлю собі це питання і я сам, спинившись раптом на півдорозі між вікном і дверима, які так і залишалися **відчиненими**.

»О, ти про неї не турбуйся!« — миттю й запобігливо відповіли мікроби страху: — Вона, як ти сам колись висловився, небезпечно-гарна і... теж придбає захисне забарвлення. По суті кажучи, ти, — безперспективний злидарю й жалюгідний боягузе, жодного права на неї не маєш! Що можеш ти їй дати, крім злиднів і страху? Нічого!«

»Неправда!« — голосно, переможним хором озвалися червоні кров'яні тільця, а разом з ними і я сам: **»Я можу їй віддати себе, а це — чейже найбільша цінність з усіх, які я будь-коли мав, маю, матиму і міг би мати!«**



Тихо й упевнено я вийшов крізь розчинені двері моєї клітки на вулицю: адже двері — це вихід!

У глибокій осінній темряві, то тут, то там прорізаній сяйвом непогашеної ще ілюмінації, потопало велике припишкле місто. Воно причаїлося. Воно не спало. А якщо й спало, то прозорим, як мереживо, сном, раз-у-раз прокидаючись, раз-у-раз чуїно прислухуючись до пронизливого крякання «чорних воронів», що невпинно сновигали у всіх напрямках, час від часу мене обминаючи. **Покищо** обминаючи...

Я йшов навмання все вперед і вперед... Я мав так ходити до самого ранку, бо не міг же я вночі постукати до дверей моєї нареченої. Але це аж ніяк не заваджало мені всім еством відчувати її чарівну присутність поруч зі мною і співати їй гімна вдячності за мою блискучу перемогу. Бо це ж завдяки їй, моїй сіроокій, я переміг!

Що станеться зі мною **завтра?** — це питання не досягало мене, не існувало для мене, бо я усім еством своїм смакував нектар моєї **сьогоднішньої** перемоги! З гострою приємністю я малював собі уявно, що робить тепер Серафима... Перших півгодини вона, безумовно, чекатиме, що я ось-ось вернуся, але з гоном хвилин... Гм... Вона раз-у-раз поглядатиме на свого ручного годинника і, нарешті, не дочекавшись мене, використає свою самотність, щоб зробити ґрунтовну ревізію моїх шухляд, портфеля й кишень... Намалювавши собі її за цією «працею», я чіткіше карбував кроки, глибше й певніше дихав: адже ще тиждень тому, очікуючи арешту, я зробив «генеральну чистку» своїх речей

вмить воно стало... цілком інакшим... З нього на моїх очах спав якийсь... тягар... Ви справді втішені, що я прийшов?

— І ви ще питаєте?!? Сідайте ось тут у це «майже вольтерівське» крісло і... прошу вас почувати себе в моїй берлозі, як у себе вдома! — і я молодим і звинним рухом допомагаю Заваді зняти плаща...

— Гм... Я, знаєте, прийшов до вас сьогодні завдяки... двом дамам... А якби не вони, то я... теж прийшов би, але не сьогодні, а дещо пізніше, бо маю до вас одну справу, — флегматично-тихим голосом говорив Завада, вмощуючи своє велике тіло в гостинній глибині скрипучого крісла і простягаючи під столом свої ноги на всю їх довжину.

— Дві... дами, кажете? — перепитував я, метушливо виймаючи з шафи пляшку портвайну, що чудом урятувалася від зазіхань Серафими, та чверть кілограма ковбаси, яку я щасливо дістав у сусідньому церобкопі, простоявши в черзі лише три години: — Ну, то хай буде благословен життєвий шлях тих двох дам. і... щасті їм, Боже, у всьому!

— Он яке побажання! — загадково усміхаючись, відгукнувся Завада, закурюючи цигарку: — А... чому це ви, голубе сизокрилий, не були вчора на «вечері двадцятиріччя Жовтня» в нашому тресті? А втім, не поспішайте пояснювати! Я... спостережливий! Не були, бо не було й Марії Степанівни! З певністю тверджу, що ви були там, де вона виступала з деклямаціями... Ну, як вона? Мала успіх?

Я розповідав про успіх Марусі, про овації робітників і навіть про підкреслену увагу до неї з боку головного інженера, одночасово налива-

ючи вина в келішки та запрошуючи гостя до скромної закуски.

— Ковбаса! Та ще й полтавська! Я... не відмовляюсь, бо — гршний! — люблю ковбасу та шинку, а така гостина, як ви самі добре знаєте, не щодня трапляється! Моя дружина на нас двох аж пів кілограма дістала: перед святами »давали«. Ви любите цей вираз »давали«? І не просто »давали«, а... »давали масам«!

І раптом чорні очі Завади заблищали зовсім юнацьким огнем, і він, грайливо підморгнувши мені, заспівав приємним, ріденьким тенорком:

»Пусті слова про право бідних!

Держава дбає не про нас!

Нас мають за рабів негідних,

Доволі ж кривди і образ!»

— І ви ж тільки подумайте! Мікроби страху так владно одурманюють мозок підсоветського »війська злидарів«, — з піднесенням вів мій гість далі: — що вони, навіть і вигукуючи ці слова на всю міць пролетарського горла, неспроможні зрозуміти, що вістри цих слів можна і час обеснує проти червоних тиранів сучасности! Ось де блискуче виправдує себе ваша теорія! О, я зрозумів сенс вашого співу під час жовтневої демонстрації!

— Так, я відчув, що ви зрозуміли, але... крім вас, напевно, ніхто!

— І маєте щастя! Бо... якби зрозумів ще хтось, ну скажемо... хоч би й ота приємна дама, що йшла з вами поруч, то... ви, можливо, вже не гостили б мене сьогодні ковбасою! Або... гостили б востаннє!

— Так, так, — сказав я: — Усе це, на жаль, саме так! Але вернімося до ковбаси, бо вона й мене цікавить і... навіть хвилює! Якщо ви, Єв-

дуже то щасливого обличчя. Маєте щастя, що вас не було...

— Так! А на заводі було цікавіше...

— Зрозуміла річ. Для розваги пролетаріату кидають кращі артистичні сили міста.

— Вип'ємо по другій? — спитав я.

— Ні! Хай трошки згодом.

— А мене, Євгене Тимофієвичу, таки інтригують оті дві дами, що спричинилися до вашого приходу сюди.

— Так! Це, висловлюючись мовою безсмертного Гоголя, дами... приємні: одна просто приємна дама, а друга — всебічно приємна дама.

— Отже, ця остання, мабуть, і прикувала вашу увагу! А спокусити вас — річ нелегка!

— Ще раз кажу вам, що мене зацікавили обидві! Точніше, сполучення їх обох.

— Нічого не розумію!

— А ви не поспішайте поперед батька в пекло, то, може, й зрозумієте!

Відкинувшись на спинку мого »майже вольтерівського« крісла і ще зручніше вмовстившись в його заспокійливій глибині, Завада заговорив тим флегматично-тихим, епічно-спокійним тоном, який, раптом викликавши несподівану асоціацію, владно повів мене незарослими ще стежками пам'яті в хащі мого дитинства. І вмить я побачив себе замріяним хлопчиком поруч із дідом Панасом, що колись так сумлінно стеріг наші баштани і, дивлячись у зоряне небо, розказував мені, бувало, казки саме таким — ось непорушно-флегматичним і тихим голосом:

— Іду я, знаєте, сьогодні пів десятої біля базару і раптом... у десятьох кроках перед собою бачу двох приємних дам, що йдуть собі по-

під ручку, захоплено обмірковуючи якусь дуже цікаву справу. Оченята їх поблискують так жваво, як поблискували в тих двох їхніх бабусь, що їх увіковічнив Микола Гоголь. Вони бадьорим кроком вперед, а я — за ними, як і личить справжньому вуличному льовелясові. Вони за ріг праворуч, а я — за ними, весь час зберігаючи віддаль десятиох кроків. Вони за ріг ліворуч, а я — за ними. Вони в під'їзд великого будинку, а я тоді — до того під'їзду й записав собі докладно вулицю й число будинку...

Тут Завада почав нишпорити по своїх кишеньках і, нічого в них не знайшовши, розгублено задумався на хвилинку...

— Та ж той клаптик паперу — в кишені мого плаща! — радісно вигукнув він: — Візьміть собі самі! Пошануйте мою старість!

Я підвівся й рішуче попрямував до Завадиного плаща, недбало кинутого на ту саму софку, на якій вчора лежала Серафима. Я старанно обшукав усі кишені, повітрушувавши з них усе на софку, — від огризків олівців усіх кольорів до тютюнового пороху включно, але жодного клаптика паперу я не знайшов...

Смачно затагнувшись цигаркою і випускаючи крізь ніздрі вибагливі кільцятка кучерявого диму, Завада з епічним спокоєм спостерігав за моїми рухами...

— Гм... Поганий з вас енкаведист! Та ж онде на підлозі — біля вашої правої ноги лежить клаптик паперу!

Я рвучко схопив, прочитав...

— Виходить, що... — на цей раз уже не Завада, а я задумавсь, а він невідривно стежив за виразом мого обличчя.

— Ну, ну, то що ж виходить? — підбадьорив він мене запитанням.

— Виходить, що одна з дам, то — моя колишня дружина...

— Точно!

— А хто ж друга?

— Друга... Серафима! — відрізав мій гість.

— Неймовірно! — шепотів я сам до себе, бігаючи з кута в кут по своїй берлозі: — Неймовірно! Це вам приснилось!

— Мені сполучення цих двох дам теж здалося в першу хвилину неймовірним, і саме тому я так настирливо їх переслідував. А тепер воно мені здається не тільки ймовірним, а навіть... цілком реальним і, коли хочете знати, то ще й вагітним на всілякі неприємні несподіванки... Тому я записав адресу й негайно ж таки, забувши втому, почимчикував до вас. Тепер зрозуміло?

— Я вам дуже вдячний, дорогий Євгене Тимофіївичу, за вашу інформацію, — сказав я, міцно стискаючи руку Завади: — А... як довго гостювала Серафима в моєї колишньої дружини?

— Цього з цілковитою докладністю я не можу вам сказати... Я чатував у кількох кроках коло будинку рівно 20 хвилин, і за цей час вона не вийшла. Очевидно, приязна розмова двох дам тривала таки довгенько. Довше я не міг стояти, бо ноги заболіли... Та й не тільки в ногах річ. Усяке, навіть найменше, шпигування за кимось органічно незносне для моєї вдачі... Але, як бачите, в наш час досконало-розвиненого шпигунства навіть і я шпигуном став! Відчувши в сполученні тих двох дам щось небезпечне для двох людей, яких я вважаю своїми

однодумцями і... навіть друзями, я рішив побороти себе й простежити. Це... вперше і, мабуть, востаннє за все моє життя.

Узявши в руки клаптик паперу з адресою, що лежав на столі, Завада рвучко схопив олівця й нарисовав на звороті того клаптика високий, правильно-збудований, рівновартний трикутник, а я з цікавістю за ним стежив...

Якийсь час він мовчки дивився на той трикутник і щось думав... І ось він заговорив знову тим флегматично-тихим, спічно-спокійним голосом, що викликав у мене милий спогад про діда Панаса, про баштани, про зоряне небо й про казки з алегоріями та символами, що так багато промовляли в той час до моєї хлоп'ячої душі.

— Я, Павле Миколаевичу, дуже спостережливий. Я багато дечого розумію без слів... Та й навіщо слова, коли я бачив пару разів, як ви дивились на Марію Степанівну і як Серафима дивилась на вас? Я розумію людей... Я про дещо догадуюсь... І мені здається, що в фатальнім трикутнику з трьох жінок, який утворило само життя довкола вашої особи, сьогоднішні дві дами займають належне їм місце в нижніх кутах, — у кутах злости, ненависти, ревнощів і підступства, у кутах, якими цей, утворений життям трикутник стоїть на наній брудній, так щедро поллятій кров'ю підсовтській землі...

— Цікавий трикутник! — усміхнувся я, підсуваючи Заваді чарку й ковбасу. — Тільки... хто ж очолює верхній кут, що самотнім вістрям так необережно випнувся вгору, неначе той хрест на Голгофі?

— Навіщо ви граєте в піжмурки? — з м'яким докором сказав, глибоко глянувши мені в

очі, Завада: — Самотній шпиль, що вістрям випнувся вгору, належить Марії Степанівні!

Мені враз стало моторошно... Мені здалося, що події, якими було вагітне моє близьке майбутнє, чорними, грізними хмарами нависли над моєю головою, що ось-ось гряне грім-блискавка і вдарить... саме в той, так необережно випнутий вгору, недосяжно-самотній шпиль цього високого, правильно збудованого, рівнораменного трикутника. Мені стало так лячно, як бувало колись в дитинстві, коли дід Панас, неначе в повільному кінофільмі, розгортав перед моїми зачарованими очима фантастичний фінал страшною казки...

— Ви, здається, хотіли, щоб я... випив? — спитав мене Завада, а я зникнув від несподіванки, бо зовсім забув про... келішки з портвайном і про полтавську ковбасу, якої нам «дали» перед святами аж по чверть кілограма на злидаря.

— Отож я вип'ю, — вів далі Завада тоном і голосом діда Панаса: — за те, щоб жіночий трикутник, збудований самим життям довкола вас, не був нищівним для русявої голівки, що стоїть угорі — на шпилі гострого кута, утвореного раменами, які пнуться вгору з нашої порохнявої, поллятої кров'ю землі. Нехай вона живе щасливо на тому шпилі недосяжно-ясна, чарівна й загадкова, як казка! Я п'ю за фіяско всіх плянів двох дам!

— З охотою! — з юнацьким захватом вигукнув я.

Ми чокнулись, випили, закусили і Завада, крякнувши, рвучко підвівся.

— Куди ж ви? Я вас не пуцу!



— Додому! — твердо заявив Завада: — До моєї милої дружини. Ви знаєте? Ми з нею тремтимо тепер обое над кожною годиною, яку можливо ще побути вкупі!

— Т-а-ак? — здивовано перепитав я, бо ж знав, що Завада одружений уже років із тридцять, якщо не більше: — Та сідайте ж бо, прошу вас, та вип'ємо, за козацьким звичаєм, по третій!

— Ні! Не можу! — ще твердіше відповів Завада, вдягаючи плаща: — Дружина не знає, де я, чекає, хвилюється! Я вважаю за злочин грати на її вкрай виснажених нервах!

Я мовчав, приборканий і здивований.

— Ви, як я бачу, нічого не розумієте! А ви... оце бачите? — раптом спитав він мене, і голос його, втративши всякий зв'язок із флегматично-епічним спокоєм, затремтів, як урвана струна: — Подивіться!

Нервово-швидко розстібаючи сорочку, він показав мені під нею другу, а під цією другою ще й третю...

— Три сорочки?!? Навіщо це?

— Як це «навіщо»? — передразнив мене Завада: — На випадок арешту! Ви... під тюрмами нашого міста бували?

— Ні!

— І надаремне! Підіть неодмінно о годині в п'ятій ранку, то побачите тисячні черги народу, що стоять із так званою «передачею»... Там побудьте хоч би години дві-три до початку праці в тресті, і перед вами розкриються нові, нечитані ще сторінки з життя-буття підсоветського злидаря. Там перед вашим внутрішнім зором розкриються такі глибини людського розпачу, які вам навіть і в кошмарах не снились. Там,

у першу ж таки зустріч із підтюремним світом, ви прослухаєте першу лекцію з курсу підтюремного університету. Там, між іншим, дізнаєтесь про те, що політичним в'язням, які не хочуть підписати вини на себе, жодної »передачі« не дозволяють. Ну, а я твердо рішив, що не підпишу. А поки розстріляють, самі розумієте, що можуть і воші з'їсти... Щоб ви знали: я страшенно боюсь щурів, мишей і... вошей! Бррр! Тому, виходячи тепер із дому, я вдягаю на себе три зміни білизни. Чейже вам відомо хоча б те, що тепер арештовують серед білого дня на вулиці, на роботі, при виході з чийогось мешкання, тощо...

— Так, це мені відомо!

— Я вам рішуче раджу постояти пару годин під тюрмою, — так, ніби ви маєте когось у тюрмі, тому й зайняли чергу. Я вже кілька разів стояв і сам, і з дружиною; відчуваю, що саме це стояння й допомогло мені ліквідувати дошкульні недоліки в освіті підсоветського злидаря... А ви — чисто, як новонароджений! Не знаєте, навіть людина три сорочки носить! Ганьба! Ось хоч би й завтра встаньте пів п'ятої й підіть під тюрму! Побачите безплатно цікавий історичний кінофільм.

До Завади раптом повернувся його спокійний тон повістяра, так неначебто урвана струна його голосу якимось чудом зрослася й знову бриніла, як колись... Навіть властива йому гірка іронія знову вплітала в розлогу тканину його розповіді ще й свою нитку сміху крізь сльози.

— Отже, ви готуетесь до арешту, — підсумував я.

— Так! Пляново готуюсь. У нас же все за пляном, — самі знаєте! Сам готуюсь і бідну мою

дружину до цього готую. І ось саме з цього приводу я й хотів звернутися до вас... із проханням.

— Прошу, прошу! Але чому ж це ми стоїмо?  
— схопився я.

— Ні, я не сяду, бо це всього два слова, — з властивою йому впертістю відрізав Завада: — Ось моє прохання...

Тут він спіткнувся об якийсь лише йому відомий поріг і, перемігши його, вів далі:

— Коли мене арештують (а це станеться незабаром), — дружина моя лишиться сама. Вона, проживши майже весь свій вік під моїм крилом, не знає нашої дійсності. Вона безпомічна, та ще до того ж буде вбита горем... Поможіть хоч ви їй своєю порадою, підтримайте її морально! Про матеріяльну допомогу я не прошу, бо я... бо ми вже цілий рік живемо, обмежуючи себе в усьому, і таким чином заощадили собі копійчину на той чорний день, що неблаганно насувається... Вона лишиться зовсім самотня й усіми покинута, бо ж самі знаєте, що в нас і найкращі друзі відвертаються від дружини «ворога народу»... А ви... Якщо й вам буде страшно... скомпромітувати себе разом з дружиною... арештанта Завади, то вона прийде до вас увечері, замотана в чорну хустку, щоб ніхто не пізнав її. Не виженете? Кажіть зразу, щоб я знав!

— Та що ви говорите такі неймовірні речі?!? Я все від мене залежне зроблю, щоб допомогти вашій дружині, — із запалом і переконанням відповів я: — І я певен, що Марія Степанівна теж.

— Та-а-к? — очі його враз заблищали таким

вогнистим блиском вдячності й надії, що я поспішив ще більше ту його надію закріпити...

— Ну, то я дам їй вашу адресу! Можна?

— Не тільки можна, а й слід. Лише хай вивчить її напам'ять і ніде не записує.

— Ну, певна річ. Хіба ж можна в наш час записувати адресу друга?! А ось вам адреса старенької тітки Марії Степанівни на всякий випадок, — і я роздільно назвав адресу, а Завада аж тричі її повторив: вивчив.

— Ну, а тепер вигляньте, будь ласка, в коридор, чи нема кого підозрілого. Як я до вас ішов, то, на щастя, ні на сходах, ні в коридорі не зустрів нікого... Було б краще для вас, якби я й зник непомітно!

— Добре, я вигляну, хоч безпосередніх сусідів я не маю тепер зовсім: одного сусіда арештовано вчора — на світанку двадцятої річниці Жовтня, а друга... в лікарні. Тому ми й могли так безпечно розмовляти. Але раніш, ніж я обслідую коридор і сходи, дозвольте вам поставити ще одне запитання.

— О, прошу! Хоч два!

— З чого ви взяли, що вас незабаром арештують? Чи не мікроби страху диктують вам оте ваше плянове підготовлення до арешту? І взагалі... Чи це не вияв психози страху?

— На жаль, ні! — сокирою відрубав Завада: — Я... не боюсь! Я переміг страх і зовсім не боюсь за себе особисто! Навпаки, саме тепер я почуваю себе Людиною, як ніколи, і запевняю вас, — якщо доля дасть мені нагоду показати собі самому, вам, Марії Степанівні та іншим, що я — ще Людина (з великої літери), то я це неодмінно зроблю. А щодо очікування арешту, то

я маю певні, цілком солідні й об'єктивні ознаки його неминучості.

— А саме?

— Ви надто довго затримуете мене! Щоб відповісти вам на це питання з докладною ясністю, я мусів би потратити ще цілу годину, а я... не можу. Зрозумійте: мене чекає мій вірний супутник життя — моя дружина. Вона рахує хвилини, і кожна з них здається їй вічністю... Вона ж не знає, що я... завдяки двом дамам... потрапив у гостину... до вас! Можливо, що до арешту мені пощастить інше раз поговорити з вами — тоді розкажу. А покищо прошу вас обслідувати ретельно ваш коридор... і... сходди... і біля ганку... Швидко! Раз-два!

Я слухняно виконав розпорядження Завади, і за пару хвилин його вже не було в моїй хаті. Лише два недокурки сумно білили на дні чорної попільнички... Лише недбало відірваний клаптик паперу з правильно-збудованим трикутником на нім (і адресою на звороті) білів на червонім тлі мого письмового стола... Лише він, отой трикутник приковував до себе мій погляд... Трикутник із рівними раменами, які, обіпершись об краї короткої основи, що купалася в бруді й поросі поллятої кров'ю землі, переможно пнулися вгору, щоб там, у височині утворити кут — гострий, як шпиль, і загадково-врочистий, як... хрест Голгофи!

## Р О З Д І Л   Д В А Д Ц Я Т И Й

### **З мене — непоганий артист**

Я йду соняшним боком залюдненої вулиці, щосили поспішаючи до Марусі: чейже я домовився ще перед святами, що прийду до неї 8-го листопада рівно в десятій, а вже... пів дванадцятої. Зиркнувши на ручного годинника, я ще більш наддаю ходу: якщо Завада так зворушливо-уважний до своєї дружини, з якою прожив понад 30 років, то чому ж я такий недбало-забудькуватий у стосунках із моєю чарівною нареченою? Чому?

Іду щодуху, не слухаючи гучномовців, що, захлинаючись, вихваляють незрівняні якості »найдемократичнішої в світі« Сталінської конституції. Іду й не бачу ні Сталіна, ні Єжова, ні цілого моря отих криваво-червоних полотен, що є для них тлом... Бачу лише оксамитову глибінь широко-розплющених сірих очей-озер і на дні тих озер хочу прочитати, що саме бачили вони й що зазнали протягом минулої доби... Для кого промінились, кому усміхались? Кого обливали, усміхаючись, цілим каскадом грайливо-іскристих промінчиків? Чейже я за цю добу пережив так багато! Я так постарів за цю добу! А що ж пережила вона — моя сіроока?

Мої довгі ноги, принісши мене, нарешті, до знайомого під'їзду великого будинку, слухняно спиняються: неначе ті коні, що привезли хазяїна додому... А ось і знайома заглибина грубо-

го муру, яку я минулої ночі загрівав теплом власного тіла та вогнем розбурханих думок...

Терпеливо »беру« височінь п'ятого поверху, відчуваючи, як ние моє знеможене безсонною нічтю тіло, як настирливо дають себе чути засипані піском очі, як сухо в горлі... Чому ж, ідучи щодуху вулицями міста, я не відчував цього? І чому відчуваю тепер?

А ось і засиджена мухами табличка, що докладно інформує відвідувачів, до кого й скільки разів треба дзвонити. Проти »М. Ромашко« стоїть цифра »4«, але я не потребую дзвонити, бо пахне пригорілим молоком, і двері комунального мешкання, де живуть вісім підсовєтських родин, відчинено нарзтіж.

А ось і кухня, що є джерелом тих дошкульних »пахощів« і ще дошкульніших »цілком точних« відомостей та інформацій. Біля її розчинених дверей бачу трьох причепурених дам, що супроводжують мене двозначними усмішками та явно-недоброзичливими поглядами: мовляв, — не роби такого незалежного вигляду, бо ми добре знаємо, куди й до кого ти прямуєш! Зловісно шиплять примуси: »Ш-ш-ш!« Зробивши не абияке зусилля волі, витримую незалежність свого вигляду під тягарем отих дамських поглядів і... досягаю, нарешті, Марусиних дверей. Стукнувши двічі, чую милий, рідний голос:  
— Можна!

Одна мить, один жест рукою, і — перед моїми очима добре знайома малесенька кімнатка з єдиним вікном, що відкриває сумний вигляд на сіру пляму глухої стіни великого сусіднього будинку, з дбайливо розставленими живими квітами на підвіконні, яким так бракує сонця, з чисто застеленим вузеньким ліжком, із миргород-

ською плахтою замість килима та кількома портретами над нею.

Усе це схоплюю уважним і коротким, як блискавка, поглядом, як рівно ж і маленьку господиню з утомленим блідим личком і сухим блиском сірих очей під чіткими дугами брів, як рівно ж і вдягнуену в новісінький «коверкотовий» костюм масивну чоловічу постать, що так зручно вместились на стільці біля маленького столика саме там, де сидів я того незабутнього вечора, коли господиня цієї кімнати була в сукні з темно-червоного оксамиту...

Хто ж бо це? Чорноволосий, смаглявий, здоровий і добре відгодований... В отворі соковитих уст я бачу гарні, тісно-посаджені зуби, в мінливо-блискучій глибині його чорних очей-маслин я ловлю вогнисті промінчики щирого захоплення, яких він ще не встиг погасити, зненацька побачивши на порозі мене. Так, це — він! Лише модний «коверкотовий» костюм аж ніяк не пасує йому. Він робить його незграбним, надто масивним і навіть мішкуватим. А отой плащ із нової блискучо-чорної шкіри справді в стилі його зовнішності, а тому й підкреслював його вроду. Усе це за мить єдину пролітає в глибинах мого мозку й душі. А за цю ж таки мить і в глибинах його мозку й душі теж промайнуло щось, бо... ось уже й погасли вогнисті промінчики в безодні його блискучо-чорних очей-маслин, і він... підвівся...

— Знайомтесь, будь ласка! Це — мій чоловік!  
— говорить Маруся.

— «Що-о?!? Уже й чоловік?!?» — я мало не крикнув з розпачу, уг'явшись у Марусине, сьогодні таке бліде личко нерухомим і тяжким, як мука моєї душі, поглядом... А оксамитово-сірі



очі й не думають тікати від моїх. Вони прозора-ясні й широко-розплющені, як звичайно. Вони відповідають мені спокійним і упевненим поглядом. Тоді я жадібно й блискавично-швидко оглядаю її всю — від голови до п'ят: відома мені модна зачіска, що так підкреслює її вроду, але... що це? На ній та сама приношена синя сукня, в якій вона ходить на роботу щодня, ті самі закриті, теж приношені черевики. Ні тіні кокетства. Ні тіні бажання подобатись. Дивно. Дуже дивно!

Усе це триває секунду-дві-три...

— О, мені дуже присмню познайомитися з людиною, що має щастя бути чоловіком Марії Степанівни! — упевненим басовитим голосом говорить Марусин гість, простягаючи мені руку.

— »Що? То виходить, що я — її чоловік!« — кажу я сам собі, стискаючи простягнену мені сильну руку і водночас запевняючи її власника в тому, що таке несподіване знайомство робить меніприємність і честь.

Ми стоїмо обидва, займаючи мало не весь простір Марусиної маленької кімнатки, — такі високі, досить таки масивні, кріпко й непогано збудовані, а маленька Маруся дивиться на нас обох, усміхаючись... Яка ж бо вона тендітно-мініатюрна в порівнянні з кожним із нас!

— Сідайте Федоре Івановичу! Сідай, Павлику! Ми чекаємо на тебе вже більше години. Чейже ти обіцяв мені прийти сьогодні рівно в десятій! — У тоні її бринить прихований, але прозорий докір.

Марусине »ти« це — не Серафимине »ти«, і я п'ю його, як нектар, тим більше, що ми ще не встигли як слід звикнути до зміни займен-

ника... Мені до млости приемне Марусине  
»ти«!

— Так, так, — сідаючи на своє попереднє місце, каже Федір Іванович: — Це неприпустиме недбальство з боку щойно одруженого та ще й у стосунках із такою дружиною, як Марія Степанівна! Гнівайтесь або не гнівайтесь, Павле...

— Миколаєвичу! — жваво підказала йому Маруся.

— Павле Миколаєвичу, а кажучи одверто, я щойно запевняв Марію Степанівну в тому, що вас... відвідала у вашому помешканні якась жінка і... відсвяткувала свою перемогу над вами... Маю глибоке переконання, що життя одружених на різних мешканнях до добра не доводить!

— І... помиляєтесь! — Принаймні в даному разі! — весело відгукуюсь я, звинним жестом роздягаючи плаща і пригадуючи собі, що в юнацьких роках я був далеко не останнім артистом-аматором...

Де поділась моя втома? Де зникло відчуття сухости в горлі й піску в очах? Моє тіло — молоде й звинне, мої рухи — еластичні, мій голос бринить упевненим металом.

— Дуже помиляєтесь! Я всім еством моїм належу моїй сіроокій дружині, і жодна інша жінка, як жінка, не існує для мене!

І з цими словами я ніжно цілую Марусину маленьку ручку та біле високе й чисте чоло під легким пухнастим сльвом її русявого й легкого, як дим, волосся...

Я сідаю по другий бік стола, а Маруся — на стільчику без спинки між вікном і столом, збоку. Вона, я відчуваю, задоволена мною, бо... на мій поцілунок відповіла отим каскадом золо-

таво-грайливих промінчиків, від яких я завжди роблюся щасливим і молодим, а часом майже божевільним.

— Затримавсь я зовсім несподівано через одну ділову візиту, — додаю я: — Ти мені вибач, моя сіроока!

— Так, так, — оксамитовим басом підсумовує й санкціонує становище Федір Іванович: — Заздрю я вам, Павле Миколаєвичу! Не будь ви щойно одружені, я б у «шніцель» розбився, а відбив би у вас Марію Степанівну! Слово чести, що відбив би!

— Он як! А ви... хіба не одружені?

— Був одружений. Дружина моя... була простою дівчиною, робітницею в цегельні, коли ми познайомились і полюбились... Я... теж був простим, малограмотним хлопцем, який у той час щойно поступив на вечірній «робфак», а вдень вантажив цеглу... На купі цегли я вперше... поцілував мою майбутню дружину і сказав, що люблю...

Ми обоє припишкли, дещо приголомшені й здивовані такою несподіваною відвертістю цієї чужої людини високого службового становища: чи не мій поцілунок в чоло, чи не моя щирість розбурхали в ньому ці спогади? А тим часом він вів далі, замріяно дивлячись поверх наших голів у далечінь своїх спогадів:

— До речі кажучи, вона теж була Маруся й отака дрібненька, як оце ви, Маріє Степанівно! Ви деклямуєте, а вона чудовий голос мала: співала, як той соловейко! Незабаром ми обоє вступили в партію, і партія нас повела... І партія нас зробила людьми: хто був нічим, той стане всім! — співає інтернаціонал! Я виявився здібним хлопцем і після закінчення робфаку пішов

у політехнікум на стипендію, а вона в тій самій цегельні стала бригадиром жіночої бригади... Пізніше...

— Що пізніше? — обережно спитала Маруся, коли гість раптом замовк, потонувши в теплих хвилях спогадів...

— Пізніше вона під моїм тиском, попрацювавши трохи над своїм голосом, стала хористкою опери... Маю глибоке переконання, що з її голосом кар'єра артистки-солістки була б для неї забезпечена, але... Ви розумієте? Брак культури, невміння тримати себе на сцені... До того ж вона й справді не мала здібностей до науки й не хотіла вчитися. Я натискав, щоб училась, бо мені прикро було, що моя дружина на кожному кроці виявляла брак примітивної освіти й розвитку. Розумієте? Вона була з тих, які, засвоївши зовнішні ознаки цивілізації, внутрішньо залишаються на все життя неораним чорноземом. Таких, на жаль, багато... Отак, і моя Маруся: не вміла грамотно двох речень докупити зложити, а вдягалася, як інтелігентна дама. Не зважаючи на всі мої старання, я не міг їй прищепити смаку до читання книжки. Ця щілина між нами з роками збільшувалась: нам, після вичерпання тем про базар, борщ і біжучі новини дня, — ні про що було говорити. Я швидко ріс... Я вже був дипломованим інженером з майбутнім, а вона залишалася тією ж самою Марусею з цегельні, яку я вперше поцілував на купі цегли... Ви не повірите, але... та щілина, щодня збільшуючись, перетворилась у прірву, і я їй зрадив... Вона довідалась про це й покинула мене, а я не заперечував, хоч і відчував, що зв'язок із моєю коханкою не є тривалим...

Ми з Марусею розійшлися назавжди, оформивши розлуку формально й за обоюсторонньою згодою.

— А... коли це було? — обережно спитав я.

— Чотири роки тому!

— І ви — мужчина в розквіті сили і ще й досі не одружились?!? — здивувався я.

— Як бачите, ні! Як вам сказати? Я не з тих, що розмінюються... Я... Мене... Мене комуністична партія людиною зробила, і я віддав себе всьому партії... Я належу їй душею й тілом... Я будую соціалізм на одній шостій кулі земної; я горю, будуючи його, і я вірю, що незабаром прийде час, коли вся куля земна буде вірити в наше «вірую», — в наше комуністичне «кредо»!

Очі його горіли, голос бринів дзвінко, як у юнака...

— До того ж я люблю і знаю мій фах... Я вивчаю чужі мови, щоб... досягнення закордонної техніки перестали бути для мене таємницею. І... я вже читаю технічну літературу по-німецьки і напосідливо вивчаю англійську мову... Ви не повірите мені, але... мені ніколи дивитися на жінок, бо я працюю вдень і вночі, і як інженер-фахівець, і як член партії... Я, окрім моєї праці, не бачу нічого...

Тут він зробив павзу, а я подумав собі, що він і справді багато дечого не добачає, але... слухав далі мовчки...

— Я... расту... Я — винахідник, і винахід мій застосовано вже на кількох заводах. Мене люблять робітники!

— Так! Це — правда! — переконливо відгукнулась Маруся: — Я про це чула в обкомі нашої спілки...

— На дешеві розваги з жінками я не маю ні часу, ні охоти, але... якби я зустрів жінку, що відповідає моїм смакам мужчини й моему рівневі людини, я зв'язав би з нею своє життя назавжди, я б... на руках носив її!.. Я б... по-рошинку з неї здував! Я б...

Тут він глянув на Марусю і, спіткнувшись об якийсь поріг, замовк...

— Чи мали ви з вашою дружиною дітей? — спитав я, щоб щось спитати...

— Так! Мав одного хлопця. Плачу аліменти.

— А... дозвольте ще одне запитання! Ви... походженням українець?

— Ні, я — нова советська людина. Я забув, хто я походженням!

— А звідки ж ви так плинно говорите по-українському? Ви ж мали б і мову забути!

— Моя Маруся — українка: я її так і не навчив правильно говорити по-російському, а вона мене, як бачите, привчила говорити по-українському. Вона так і не навчилась говорити »что, чево, пачему«, а все вимовляла: »що, чого і по-чому«. І сміх, і горе мені було з тією Марусею! Ви знаєте, я хвилинами дуже сумую за нею... Отака собі дрібненька, як ви, Маріє Степанівно, тільки... не така елегантна, не така витончена інтелігентка, — без освіти, без виховання... Ну, сказано, — Маруся з цегельні... і квит!

— Ось я вам пришлю дівчину, як троянду... і молоденьку зовсім... Ви, як тільки побачите, так і закохаєтесь! — усміхаючись, сказала йому Маруся.

— Присилайте! Це ота талановита селянка, що працює ученицею-кресляркою? Присилайте негайно! Ми якраз учениць тепер набираємо... Копіювати може?

- З гарантією!
- Як її ім'я?
- Сосновик Ірина.

Федір Іванович вийняв бльокнота і записав собі щось більше, ніж ці два слова.

— Отже, десятого листопада, щоб вона з'явилась до нашого відділу кадрів, а там уже про неї знатимуть... Я попереджу!

— Я... дуже вам вдячна!

— О, нема за що! А ось відносно посади для вас, Маріє Степанівно, то це вимагає деякого часу... Самі розумієте, — я б хотів прийняти вас на посаду конструктора, але вакансії сьогодні нема. Зняти живу людину, яка працює якісно й сумлінно, я собі не дозволю, хоч би я й по самі вуха закоханий був! Ні, ні! У мене передусім — справедливість і советська законність!

— О, я аж ніяк не претендую на те, щоб ви порушували... советську законність! — підкреслено-твердо вставила своє зауваження Маруся.

— Еврика! — раптом вигукує Федір Іванович після хвилиної павзи: — Придумав! Гордів вузол розв'язаний! Моя особиста секретарка на восьмому місяці вагітності, — отже, вона незабаром піде у відпустку в зв'язку з родами. Самі знаєте: це два місяці, — місяць до народження дитини і місяць після народження; але мені точно відомо з уст її чоловіка, що вона вже на роботу не повернеться. Отже, вакансія моєї особистої секретарки — до ваших послуг...

Я їм очима Марусине бліде личко. Я хочу, я мушу простежити, як саме зареагує вона на таку пропозицію.

Ледь помітна гримаска, з'явившись, миттю хо-

вається у кутиках її бездоганно окреслених уст. Ледь-ледь поглиблюється зморшка між бровами.

— Я справді щиро вдячна вам за вашу позицію, але... розумієте? Особиста секретарка це, так би мовити, наймичка... для всіх і всяких послуг... до бігання в кіоск за цигарками включно. Це — »Mädchen für alles«,\*) якщо ви знаєте німецьку мову. Ні, я для такої посади не маю здібностей!

З глибокою пошаною дивлюсь у широко-розплющені правдиві очі моєї милої »дружини«, Федір Іванович — теж... Він, мабуть, лише тепер догадався, що зробив нетактовність.

— Ти, Павлику, зі мною погоджуєшся?

— Цілком! — відповідаю я.

— Прошу мені вибачити, Маріє Степанівно! Я... якось... не врахував, що для вас така посада справді не підходить! Але... я пошукаю іншої! Я маю великі зв'язки майже з усіми підприємствами міста і запевняю вас, що не mine й місяця, як ви матимете посаду відповідну до ваших здібностей та фаху. Можливо навіть, що мені пощастить улаштувати вас обох у заводському районі, згідно з вашим бажанням. У зв'язку з цим я так уперто чекав сьогодні вас, шановний Павле Миколаєвичу, щоб... розпитати вас як слід про ваш фах, освіту, стаж, тощо... і, щоб особисто з вами познайомитись...

Усе це говориться так просто й таким доброзичливо-щирим тоном, якого я ще зроду від советських вельмож не чув. Маслини очей поблискують невимушеною прихильністю та звичайнісінькою людяністю: нема й натяку на підкреслення тієї прірви, що існує між його і нашим становищем. Уся моя попередня рішучість і від-

\*) »Дівчина для всіх послуг«.



порність щодо евентуально-можливих ласк цього вельможі раптом кудись безнадійно провалюється, і натомість виринає огидний спогад про Серафиму... »Хіба ж це не щаслива нагода одержати посаду за фахом не в системі нашого тресту і таким чином урятуватися від жадібно-протягнутих і смертельно-небезпечних обіймів Серафими?« — питаю я сам себе: — »Хіба ж це не порятунок?!?«

Довга хвилина вагання, що має цілих шістьдесят секунд... А сірі широко-розплющені очі так проникливо дивляться мені в душу і, здається мені, хочуть, щоб... я... розповів оцьому — ось Федорові Івановичу про мій фах, освіту та стаж...

І я... розповідаю, а він уважно слухає, час від часу нотуючи щось у своєму бльокноті.

Двадцять хвилин пізніше Федір Іванович у блискучо-чорному шкіряному плащі, що робив його стрункішим і молодшим і що жив у цілковитій згоді з його смаглявим обличчям, чорним волоссям і блиском чорних очей-маслин, — стояв біля дверей Марусиної кімнатки, прощаючись:

— Отож, ви маєте мій номер телефона, а я маю ваш. Я вас поінформую негайно, як тільки щось наклюється... Дзвоніть до мене в разі потреби! А дівчинка та нехай завтра звільниться в тресті за власним бажанням, а після завтра — вона вже працюватиме в мене на заводі! Я дуже гарно, затишно й мило провів з вами час, і мені здається, ніби ми знайомі давно-давно...

— Ми теж так несподівано знайшли у вашій особі щиру й прихильну до нас людину! Заходьте до нас! — казала йому Маруся: — Чи граєте ви в шахи?

— Так, граю!

— А я завзятий шахіст! Отож, з охотою дам вам мата! — відгукнувсь я...

— Ну, то наступної неділі я приїду до вас, якщо дозволите, і ми заграємо!

— Питання тільки, чи не будемо ми саме в неділю переїжджати на нове мешкання до моєї тітки, але... якби це сталося, то ми попередимо вас телефоном...

— Ви — молодці, що не тримаєтесь центру! Весною й літом на передмісті, як на дачі! А я вже подбаю про те, щоб вам обом було недалеко на роботу ходити! Отже, до побачення!

Маруся простягає свою ручку, яку Федір Іванович стискає зі щирим респектом, з глибоким поклоном... Вони обое — біля самих дверей, а я — трошки збоку... Дивлюся на них обох і думаю: »Чудове ж бо захисне забарвлення в наш лютий час для Марусі Ромашко, татка якої розстріляли большевики!«

Він уже готовий подати руку мені, і я готовий зустрінути його руку міцним стиском моєї, як раптом моя »дружина« затримує гостя зовсім несподіваним і, на мою думку, зайвим запитанням:

— То ви навіть і подивитись на мою Орисю не хочете?

— Я, Маріє Степанівно, на нашому заводі кожного робітника, кожного техника (не кажучи вже про інженерів) в обличчя знаю. І на вашу Орисю подивлюсь! Її пустять до мого кабінету в момент остаточного оформлення її прийому на

роботу. Але запевняю вас, що моя доброзичливість до неї не стоїть у жодному зв'язку з її вродою! Зрозумійте мене! Мені справді так хочеться, щоб ви мене зрозуміли! Колись я сам зеленим юнаком у полотняних штанах прийшов пішки з села до великого міста шукати роботи. І скільки ж перешкод зустрів я на моєму шляху! Скільки порогів і труднощів! Це було ще за царя Миколки... Ну, а пізніше... революція винесла мене на своїх крилах. З нею я зв'язав моє життя. Партквиток відчиняв переді мною всі двері наростіж, плюс здібності, плюс молоде завзяття. Ось чинники, завдяки яким я швидко вплив нагору! Я розумію й люблю зелену молодість. Ось чому я так щиро відгукнувся на ваш заклик допомогти цій талановитій селянській дівчині. Кажете, батько — незаможник, а вона батрачкою служила? Тим більше! Будьте певні: ваша Оріся буде завжди під моїм протекторатом, і я рятуватиму її з усіх прикрих становищ. Так їй і скажіть! Нехай у біді завжди шукає захисту від мене! А краса її мені непотрібна. Ні, ні! Я не рватиму цієї дикої квітки для своєї хвиливої розваги! Якщо вона порядна дівчина, то легко знайде собі відповідного чоловіка серед хлопців нашого заводу. А для ролі дружини вона мені аж ніяк не годиться. Це ж бо дика, некультивована рослинка, а мені потрібно... Я вдень з вогнем шукаю справжньої інтелігентки, — і то не першого покоління інтелігентки, а скажемо, четвертого, третього... Вона має бути порядна, освічена, розумна і... розуміється вродлива... і скромна...

— Вік? — питаю я діловим тоном.

— Між 25 і 35! Бо мені вже 40! — цілком серйозно відповідає він: як видно, проблема

знайти відповідну до своїх вимог дружину вже довгий час не на жарт хвилювала й цікавила його.

І знову, стоячи збоку, я критичним оком об'єктивного глядача дивлюсь на цю пару: на мою »дружину« й на цього вдягненого в чорну шкіру советського вельможу, що так довго й так уперто шукав собі... саме того, що він щойно так щасливо й несподівано знайшов...

»Чудове ж бо захисне забарвлення для Марусі в наш час!« — думаю я, міцно стискаючи на прощання його сильну руку.

— До побачення!

— До побачення за шахівницею! — каже він, усміхаючись і відчиняючи собі двері до коридора: — А як думаєте, Маріє Степанівно, хто кому мата дасть?

— Я думаю... мені щось так здається, що мій чоловік — вам! — жартівливо летять йому наздогін Марусині слова: — А втім, — хто зна? Може, ви граєте, як справжній чемпіон...

## РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

### Проти течії

Кілька хвилин ми дивилися в очі одне одному зовсім мовчки... Кілька хвилин лише ритмічне »тик-так« настільного годинника порушувало тишу.

— Марусе! Що це все значить?

— Точнісінько це ж таки саме питання я хочу поставити тобі... вам!

— Ну, якщо так, то вам, як жінці, я віддаю перевагу... Ставте спочатку свої питання ви, а я вам відповідатиму. А коли ваші питання вичерпаються, — тоді матиму право поставити кілька запитань я, а ви відповідатимете... Згода?

— Згода! Сідайте!

Ми сіли біля столика, і Маруся задумалась... Я дивився на її бліде личко, на якому так рельєфно вирізьблювалась поперечна зморшка між дугами брів, на сірі втомлені й заволочені серпанком туги очі, на синю з високим комірцем приношену сукню і... терпеливо чекав її запитань.

Безнадійно-сірою плямою дивилася на нас крізь вікно похмура, глуха стіна великого сусіднього будинку, як невблаганний символ нашої дійсності...

— Чому не зайшли до мене вчора після закінчення вистави на заводі? Чи... може, ви не були до кінця?

— Був до кінця... Стояв у натовпі робітників біля ганку і був свідком влаштованих вам овацій...

— Ну і... чому ж не прийшли до мене після того?

— Гм... дивне питання! Ви ж були не самі... Я, Марусе, йшов сюди — до вас: але... біля «парадних» дверей я пізнав авто Федора Івановича, зробив логічний висновок, що він — тут... із вами, і, не бажаючи вам заваджати, пішов додому.

Про заглибину грубого муру, загріту теплом мого тіла й вогнем думок, я промовчав... А Маруся зазірала мені в душу своїми широко-розплющеними очима, які без слів благали мене говорити лише правду... Я розумів, про що ті очі просять, і мені не легко було витримувати їх пильний, непорушно-спрямований на мене погляд...

— І що ж чекало вас дома?

— Нічого! Порожнеча! Туга! Біль!

— Як ви спали?

— Як убитий!

— А зранку?

— Власне кажучи «ранку» в точному сенсі того слова не було, бо... я встав лише в десятій годині і, ще не вдягнувшись, почув «стук-стук» до моїх дверей...

Маруся здригнулась...

— Нічого страшного... Прийшов Завада...

— Завада?!?

— Так.

— Він каже, що має цілком об'єктивні ознаки неминучости й близькості свого арешту...

— Які?

— Цього він мені, на жаль, не пояснив...

— Ну, і... що? Приніс щось заховати?

— Ні! Просто прийшов просити мене, щоб... після його сподіваного арешту я допоміг його дружині порадою та підтримував її морально...

— Ви обіцяли?

— Так! І від себе, і від вас!

— Дуже добре! І довго він у вас був?

— Ні, не дуже довго, бо він поспішав до своєї дружини, але з годину він у мене посидів. Я, як міг, заспокоював його... Ми випили двічі по чарці... До речі, перша чарка була за щастя й долю Марії Степанівни...

— А друга?

— Друга... я щось не пам'ятаю... Здається... за фіяско плянів усіх тих, що пишуть доноси до певної установи...

— Гм... Цікавий тост!

— Чи відомо вам, що він у трьох сорочках ходить? Це на випадок сподіваного арешту на вулиці або в установі, щоб... воші не заїли, бо ця відважна людина боїться щурів, мишей і... вошей... Він час від часу ходить під тюрму в п'ятій годині ранку, стоїть там у тисячних чергах разом з іншими, дивиться на безплатний історичний кінофільм і проходить водночас курс підтюремного університету. Сполучує корисне з... »приємним«.

— Я теж хочу піти під тюрму! Але не під впливом Завади, а сама...

— Для чого?

— Для того ж, для чого ходить Завада.

— Ви хіба теж... готуетесь до арешту?

— Так! Мене вперто переслідує думка, що мене ось-ось арештують... що НКВД якимось чином дізнається про те, за що татко розстріляний!

— Психоза страху!

— Можливо!

Я твердо рішив не казати їй ні про двох дам, яких переслідував Завада, ні тим більше про трикутник із рівними раменами, які, обіпершись об краї короткої основи, що купалася в поросі й бруді поллятої кров'ю землі, переможно пнулися вгору, щоб там — у височині утворити кут, — гострий, як шпиль, і загадково-врочистий, як хрест Голгофи...

— Чи маєте ще запитання? — спитав я після довгої павзи.

— Ні, не маю!

— Чи задовольняють вас мої відповіді?

— Ні!

— Чому?

— Н-не знаю... Але є у ваших відповідях щось... неначебто замовчане, неказане, а я з тих, що вміють відчувати й розуміти навіть і подих неказаних слів.

— Це все вам тільки здається, Марусе! Це все психоза страху, нерви... Викиньте всякий подих неказаних слів зі своєї голівоньки і... відповідайте мені на мої запитання! Тільки зовсім одверто, — так, як відповідали б таткові...

— О, я з вами до дна душі щира!

— Отож, скажіть ви мені, Марусе, правду, для чого вам була потрібна вся ця комедія, ніби я ваш чоловік?

— А ось для чого: цей самий Федір Іванович... сівши зі мною в авто, полум'яно запевняв мене в тому, що я саме та, про яку він мріє і яку вже протягом чотирьох років уперто »вдень з вогнем«  
шукає... Ну, і... щоб остудити хоч трошки його шал холодною водичкою, щоб загнuzдати надто гарячого коня, я... виду-



мала миттю байку про те, ніби я тиждень тому одружилася з одним інженером із нашої установи... Повірив... Став стриманим, але не втік від мене... Як бачите, прийшов ще й сьогодні... А це дало мені можливість влаштувати на його заводі Орису, і не виключена можливість, що й ми з вами матимемо приемність працювати за межами керованої Брухом установи... Я так боялась, що ви відмовитесь від його пропозиції... Але ви молодець! І як гарно грали ви роллю мого чоловіка!

— Справді? Я радий, що я вам у цій ролі сподобався!

Маруся мовчить, розглядаючи мене дуже сумно й так уважно, як розглядають дивовижну річ, якої ще ніколи не бачили.

— А що, як гадаєте, Марусе, поклавши руку на серце, чи був би я справді добрим для вас чоловіком?

— Після нашої останньої розмови, що мала місце в оцій кімнаті... і... аж до вчорашнього вечора включно, я в цьому не сумнівалась...

— А від учорашнього вечора, починаючи?

— Сумніваюсь...

— Чому?

— Я не вмію цього назвати, але інтуїтивно я відчуваю, що між мною й вами саме за час від учорашнього вечора до сьогоднішнього полудня виросло «щось»... об що розбиваються наші... обопільні мрії про щастя... Я так чекала вас учора після концерту... Я думала, що ви втішені моїм успіхом, що ви прийдете... Я до другої години ночі чуйно прислухувалась до кроків у коридорі, намагаючись серед кроків чужих людей пізнати ваші... А кроків учора не бракувало, бо це ж була так звана святочна ніч,

коли люди п'яні й неп'яні поверталися додому з концертів, балів і вистав... Де ви були в цей час, що думали, що робили?

— Я... був дома...

— І... спали, як убитий?!? Неймовірно!

Її очі — великі сірі благальні очі — занурюються в саму глибину моїх, — в глибину моєї душі, і я... не витримую її погляду...

— У цій точці я збрехав, Марусе! Я... не спав... Я думав... до чого додумався, і враження сьогоднішнього дня нібито підтверджують правильність моїх висновків... Я знаю, що ви поцікавитесь цими висновками, і тому одразу ж спробую подати їх вам у максимально-стислій і зрозумілій формі, бо... зрештою, не грає тут ролі та ніч без сну, не грає ролі й той шлях, яким я прийшов до цих висновків, а грають ролю лише самі висновки...

Я замовк... Мовчала й вона, і лише ритмічне «тик-так» настільного годинника порушувало ту вагітну моїми висновками тишу... І лише глуха стіна великого сусіднього будинку безнадійно-сірою хмарою дивилася на нас крізь вікно, неначе советська в'язниця...

— Чи пам'ятаєте ви, Марусе, природознавство?

— Природознавство?!? — перепитала вона мене розгублено.

— Так, природознавство.

— Дещо я забула, як і кожний, кого відокремлюють від школярської лавки роки, але... дещо пам'ятаю...

— То дозвольте поставити вам лише одне-однісіньке запитання з природознавства!

— Прощу!

— Чи знаєте ви, що таке захисне забарвлення, або «покровительственная окраска» по-російському? Ви ж бо, як і я, вчили природознавство «по-русски»...

— Гм... я вам наведу приклад захисного забарвлення, з якого ви побачите, що я розумію суть цього явища, хоч точної дефініції я їй не вмію дати... Ну, скажемо, — тут вона задумалась на хвилинку, а я терпеливо чекав...

Раптом очі в неї заблищали, обличчя почервоніло, і вся вона виструнчилась.

— Навіщо мені наводити приклади про гусинь і про гірських кіз, коли... не далі, як учора я... познайомилась із однією дружиною розстріляного, яка... вже встигла вийти заміж за енкаведиста, що оселився в кабінеті її чоловіка... Хіба не чудовий приклад захисного забарвлення, який переконливо доводить вам, що я ще не забула основ природознавства?

Тут вона чомусь підвелася і, звертаючись до мене одного, раптом прибрала саме ту врочисто-струнку поставу, яка була їй властива під час її виступів зі сцени перед багатьма людьми:

— Нехай щойно-наведений приклад скаже вам також і те, що з мене непоганий психолог, і що тепер я бачу вас наскрізь... Так, наскрізь!

— Тихше, Марусе! Ви надто дзвінко говорите в той час, коли ваша аудиторія складається лише з однієї людини!

Вона знизила тон майже до шепоту, але підкреслено-врочистої постави не змінила:

— Ручуся, що ви... натякаєте на Федора Івановича, який міг би дати мені захисне забарвлення в наш небезпечний час!.. Чи ж не так?

— Так! Ви, Марусе, виключно розумна, виключно швидкодумна й догадлива жінка! Інший довелося б цілу лекцію прочитати, поки б вона розшолопала, у чому річ...

— Дякую за дешевий комплімент, але не в мені ж тепер річ, а у... вас!

Вона схопила повітря і, хвилюючись, вела далі, стоячи напроти мене в урочистій позі надхненного промовця: хто зна, чи не важив я один в її очах у цій хвилині більше, ніж ціла тисяча слухачів у театрі?

— Чи пам'ятаєте ви ту зоряну ніч, коли ви... поцілували мене вперше? Тим поцілунок шаленим, як ви самі признались пізніше, ви констатували й припечатали ту дивну єдність наших душ, яка так несподівано розкрилася нам обом — таким самотнім і знедоленим, що блукали кривими завулочками (в прямому й переносному розумінні цих слів!), ховаючись... від... всюдисущого Брухового ока... Той поцілунок, як ви самі пізніше признались, започаткував **нову добу** наших стосунків, став межею між тим, що було, і тим, що прийде! Ви бачите, як чітко відкарбувалися ваші слова в моїй душі, — я їх знаю й знатиму до самої смерти напам'ять! Чому? А тому, що та ніч і... той поцілунок ваш, і та наша глибоко-усвідомлена єдність, — усе це разом узяте справді започаткувало нову добу в моїм власнім житті. Так неначе в темний глибокий колодязь раптом прийшов хтось із лампою, — з джерелом світла!

— Чи пам'ятаєте ви, як владно вели ви мене тоді, — тієї ж таки ночі, — миготливим зорям назустріч? Чи пам'ятаєте ви, які ідеї розвивали ви тоді переді мною, і як зачаровано пила

я п'янке вино ваших слів, ідучи з вами саме туди, куди ви вели мене? І я не питала вас, куди саме... Я була тоді така приборкана, така слухняна... Я ви? Ви говорили тоді про зміст життя — простий і мудрий, про його щедро-розсипані радощі та про наше невміння й нес-міння тими радощами користуватись. Тоді вперше розказали ви мені про Бруха, як систему рабського поневолення мільйонів людей... Тоді я вперше почула від вас про людей-автоматів, у жилах яких тече штучно запроваджува-на туди Бруховою системою слизаво-жовта лім-фа боягузів — замість щодня виціджуваної здо-рової, червоної, творчої крові...

Маруся говорила надхненно, обличчя її про-мінилось і здавалося мені прозорим, як у свя-тої... Синенька приношена сукня з високим комірцем робила її такою стрункою й високою, якою вона не була ніколи, — принаймні досі, а пухнасто-русяве волосся творило миготливо-прозорий ореол довкола її високого чола. Я ди-вився на неї, як зачарований, я слухав її всім еством своїм і... не бачив більше тієї безнадій-но-похмурої глухої стіни великого сусіднього будинку, що сірою плямою закривала нам наше єдине вікно! Ні, ні! Тієї стіни не існувало біль-ше! Я бачив зоряну ніч, Марусю й себе... Тіль-ки на цей раз **вела вона**, а я йшов за нею слі-дом — приборканий і слухняний! І... не питав, куди саме...

— Ви казали тоді, що ми з вами можемо й повинні закликати решту червоних тілець на-шої крові до боротьби з мікробами страху... Ви кликали мене до боротьби, до життя, до пе-ремоги! І я... з тієї **незабутньої ночі починаю-чи, пішла цим шляхом**... Як той вояк перед

боєм, я почала свідомо відточувати й загострювати мою зброю для боротьби за... наше, за моє і ваше життя... Це ж бо червоні кров'яні тільця вдягнули мене в сукню з темночервоного оксамиту! Це ж бо вони підкреслили мою вроду майстерно-зробленою зачіскою, зробивши мене... небезпечно-гарною... Так, здається, ви висловились, коли побачили мене... озброєною для боротьби за наше щастя?

— Так, Марусе!

— Федір Іванович і ті овації робітників, свідком яких ви були, — це лише перше зveno в ланцюзі моїх перемог над Брухом, як підлою людиною і... як системою! Федір Іванович — це лише **засіб** для досягнення мети, — невже ви цього не розумієте?!? І... який це вдячний матеріал! А ви... замість того, щоб підтримати мене, замість того, щоб удвох прямувати далі до спільної мети, що... робите ви? Ви... штовхаєте мене самі в обійми цього Федора Івановича, з яким я познайомилась лише вчора! О, бо-ягузе! Як же легко відмовляєтесь ви від мене самі! Вам... не соромно?

— Марусе! — на весь голос вигукнув я, рвучко підвівшись.

— Тихше! Бо мої двері довгі вуха мають! Це раз! І не перебивайте мене, бо я ще не скінчила думки, — це два! Сядьте й слухайте далі! Федір Іванович, очікуючи вас, переконував мене в тому, що... якась жінка відвідала вас і вже відсвяткувала над вами свою перемогу... Я... не знаю, чи справді жінка, але... що жалюгідні мікроби страху, розплodжуючись із неймовірною швидкістю у ваших жилах, святкують над вами саме сьогодні свою справді велику перемогу, то це — факт! Це ж бо вони диктують

вам штовхати мене на шлях... продажу себе за вигоди життя, за становище й за плащик захисного забарвлення! Ви штовхаєте мене на шлях гусені, забуваючи, що я — Людина! І нехай тисячі й десятки тисяч людської гусені набувають собі захисне забарвлення, продаючи свою душу й своє тіло, — я на цей шлях не стану! Ні, ні, краще смерть!

Вона впала на стілець, звалившись, як скошений сніп, і лише очі — широко розплющені й повні сліз, благальні очі — шукали контакту з моїми...

Я підвівся і, обійшовши маленький столик довкола, тихо спинився біля Марусі. Я ніжно-ніжно пестив рукою буйне багатство її русявого волосся і шепотів ледве-чутно над самим її вухом:

— Заспокійся, моя сіроока! Усе те, що ти мені щойно виляляла з глибинних надр твоєї спраглої душі, — є новим і важливим етапом взаємопізнання для нас обох. Є багато гіркої правди в тому, що ти сказала мені сьогодні, але далеко не все є правдою! Ні, ні! Не все!

Я присунув собі маленький килим і сів на нього, як колись, — біля Марусиних ніг... А сівши, я почав їй розказувати, як я йшов додому після овацій, влаштованих їй робітниками: — самотній, спустошений і... що я думав... Я докладно розповів їй, які думки вогнем пекли мій розум і сумління, коли я очікував у заглибині муру, поки вийде... він...

— У заглибині муру? — перепитала вона: — Отут біля наших парадних дверей?!

— Так!

— Який же ви...

— Не »ви«, а »ти«! — поправив я: — Тепер жодного »ви« між нами не може бути! Але я тебе перебив, моя сіроока! Чи не хотіла ти сказати, що я... дурний?

Вона засміялась тихенько й поклатла мою голову собі на коліна.

— Ти помиляєшся ось у якій точці, моя сіроока! Я зовсім не штовхаю тебе на шлях продажу себе... за плащик захисного забарвлення, як зробила та гусинь, — ота дружина розстріляного, що одружилася з енкаведистом! Зовсім ні! Бо й для мене кращим виходом було б самогубство, аніж шлюб з... енкаведисткою! Чуєш? Віриш?

— Чую! І вірю!

— Отже, зрозумій мене! Побачивши цього Федора Івановича там на ганку заводу, я, як досвідчений лікар, поставив діагнозу, що він загорівся шаленим коханням до тебе. І, як бачиш, не помилився. У нас — чоловіків це буває... Ти не можеш заперечувати, що він — гарний! А як на чий смак, то, може, й дуже гарний! До того ж у його поставі є щось від... від... Боярчука! І я думав, що він може сподобатися тобі, якщо... вже не сподобавсь...

— Від Боярчука? — перепитала вона й задумалась на хвилинку: — Так, щось є, але... в нього ж такі вирячкуваті масні очі, що за самі ці очі він уже не може бути героєм мого роману.

Це зауваження випорхнуло з її уст так подитячому щиро, що я мимоволі засміявся... і водночас відчув, що рану моєї душі поллято якимось чудодійним маслом, від якого вона починає... загоюватись: отже, він не може бути герцем її роману! Це — ясно! Я ще зручніше



вмостився біля Марусиних ніг і, дивлячись їй в очі знизу вгору, вів далі:

— До того ж... сьогодні... отут я переконався в тому, що він належить до категорії тих примітивних комуністів-ідеалістів, які виринули на поверхню життя лише завдяки партквитковій, і які, вивчивши комуністичне «вірую» напам'ять, повірили в те «вірую» безкритично й назавжди, до самої смерті... Ти розумієш, він, мабуть, не є підлим, як Брух, він — теж один з обманених. Він трохи п'яний від своїх перемог і досягнень, йому вже не по дорозі з тією Марусею, яку він колись цілував на купі цегли, і він... хотів би мати таку Марусю, якою є ти... Тобою він увінчав би свій шлюб від безграмотного хлопця з цегельні до... головного інженера й члена тієї партії, яка керує всім. Але повторюю тобі, що він здається мені непідлим і... навіть, на мою думку, невідповідальним за той великий обман народніх мас, яким, по суті, є Жовтнева революція, бо... він сам є жертвою того обману...

— Отже, він — гарний, здоровий, непідлий, як Брух, — каже Маруся, — до того ж здібний дати мені забезпечене існування, і цього досить, щоб ти самоусунувся, чемно зробивши йому місце... Так?

— Не тільки це, Марусе!

— А що ж іще?

— Він може дати тобі... і забезпечене, і спокійне життя: в його... ведмежих обіймах ти перестала б боятись арешту і відпочила б, нарешті, від вічного страху! А чейже це в наш час дещо значить, особливо ж для тебе! Та й матеріяльна забезпеченість — річ не остання!

— Ти висуваєш одразу два цікавих питання:

забезпеченість і... спокій, спокій і... забезпеченість! Отож, відповім на обидва, бо обидва ці елементи грають надто важливу роль в житті родини і, зокрема, жінки — особливо ж, коли є діти... А я до питання дитини ставлюся надто серйозно...

Я різко ворухнувся, щоб глибше зазирнути в Марусині очі, але вони миттю втекли, сховавшись під захист повік...

Тихо насувалася напівпрозора темрява осіннього вечора, огортаючи нас своїми заспокійливими обіймами, а глуха стіна тим часом присунулася до самого вікна й зупинилась, але мені було до неї байдуже... Нехай присувається!

— У підсоветських людей нема й не може бути забезпечености! — впевнено заговорила Маруся: — За винятком знаменитих артистів, видатних лікарів і... советських вельмож, усі є злидарями в більшій або меншій мірі, розуміється. Одяг і харчі такі дорогі в країні соціалізму, що чоловік неспроможний заробити на жінку й дитину, а тим більше на двох дітей, маму, тощо... **Мусить працювати жінка**, бо інакше загине вся родина підсоветського злидаря! Отже, я не є винятком. Одружившись, я теж працюватиму. До речі кажучи, я дуже люблю мій скромний креслярський фах. А щодо спокою та відпочинку від страху, то... я певна, що й Федір Іванович боїться, тільки зовні цього не виявляє. І... до його дверей теж можуть уночі постукати! А гроші його, становище й забезпеченість мені непотрібні так само, як йому справді непотрібна Орисина врода... Хіба ж мало ув'язнено й розстріляно комуністів? Отже, його широка спина аж ніяк не гарантує спокою!

Мовчанка... Ще густішими робляться хмари

присмерку, і ще щільніше присувається до самісінького вікна сіра пляма глухої стіни сусіднього будинку. А мені до неї байдужісінько! Нехай собі!

— Як могла б я жити з чоловіком, якому я... не вірю? Чей же цей правовірний син партії Леніна-Сталіна, дізнавшись випадково, ким був і як загинув мій татко, напевно, сам віддав би мене до рук НКВД. Мусів би віддати! Хіба ж ні? І взагалі, надто велику вагу в нашій сьогоднішній розмові займає цей Федір Іванович. Цур йому! Адже він лише засіб для досягнення моєї мети, — посад для нас обох поза сферою Брухового впливу! І на цьому крапка. Ти... віриш мені?

— Цілком!

— Ну, от бачиш! А якби ти вчора після концерту прийшов до мене, то... усе це ще вчора б вияснилось! І мене б не мучив, і сам би не мучився!

— Я, Марусенько, маю ще одне маленьке запитання? Можна?

— Ну, певно! Викладай його сюди, на мої коліна, — оте твоє маленьке запитання! І взагалі... прошу тебе надалі: весь полин нашого жорстокого буття, — нумо перемагати вдвох, одне одного в хвилинах занепаду підтримуючи! Добре? А то, бачиш, до чого доводить самотнє переживання терпкої жвачки власного болю! То яке, кажеш, запитання?

— А ось яке: чому ти вдягнула сьогодні цю приношену, буденну сукню? Чейже день — не робочий, у тебе гість... Куди це годиться?

— Гм... Сказати тобі всю правду? Всю?!?

— Тільки всю правду, моя сіроока!

— Так ось! Учора я всім еством чекала тебе... до другої години ночі чекала! Ти не прийшов... І я зів'яла, погасла... Піднесення щойно пережитого успіху, оті овації, залицання Федора Івановича, усе це кудись провалилось, і я до болю відчула мою самотність... Хтось поруч співав, хтось поруч сміявся... Комусь було тепло на душі, мило й весело... Я дуже мало спала цю ніч і все думала про тебе. Якась туга незрозуміла чорною гадюкою смоктала мене за серце. А вставши зранку, я вдягнула цю буденну, приношену сукню, бо вона була в згоді з моїм настроєм. І байдужісінько мені було, — сподобаюсь я Федорові Івиновичу, чи ні...

— Але ж ти знала, що в десятій годині прийду я, — ми ж бо так на всякий випадок домовились.

— Але ж ми домовились також і про те, що після концерту ти до мене прийдеш! А ти не прийшов, — отже, щось лихе з тобою сталося... Забігали, розмножуючись, мікроби страху, і я з жахом очікувала, що принесе мені день, і чи не зникнеш ти, бува, з мого виднокола саме тоді, коли ми... нарешті, знайшли одне одного. Я щось невпопад відповідала гостеві, чуйним вухом ловила звук твоїх кроків, які я вже добре відрізняю від кроків тисяч інших людей...

— І це не сон? Ти справді любиш мене, Марусе?

— Так, справді й назавжди!

— Дружино моя!

Глуха стіна великого сусіднього будинку, присунувшись зовсім щільно, чорною хмарою закрила нам наше єдине вікно. Що це? Чи не зайшла, бува, та клята стіна в кімнату? Бо ста-

ло чорно, як у домовині... Підвівшись навколішках, я тихими, ніжними, невимогливими поцілунками пестив Марусине личко. Знайшовши її очі, я висушив устами дві солоних сльозинки.

## РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

### Дві дами — три розмови

Зразу ж після жовтневих свят у місті почалася гарячка підготовлювання до перших виборів советського парламенту на підставі «найдемократичнішої в світі» Сталінської конституції. Все місто було розділене на так звані виборчі дільниці. Скрізь і всюди людське око зустрічало майстерно оформлені гасла, що вихваляли ні з чим незрівняні, в історії людства ще досі незнані якості Сталінської конституції, що так «по-батьківському» дбає про щастя й добробут трудящої людини. А поруч із цими красномовними гаслами чітко відредаговані відозви кликали всіх і кожного до монолітної єдності бльоку комуністів і безпартійних. Усе це було переконливе. Дуже переконливе! Але ще переконливішими були скрізь і всюди суцці заклики до чуйности — до так званої «бдільности» супроти внутрішнього ворога, що, причаївшись, ще й досі живе в самій гущі трудящих мас і... шкодить, і заваджає будувати соціалізм на одній шостій кулі земної.

Прийшовши на роботу після свят, ми не обрахувалися кількох співробітників... І майже щодня зникав хтось... І його порожній стіл, що гіпнотично приковував до себе погляди маси, і ретельний трус шухляд, виконуваний самовпевненими рухами Уточкіна, і радіо, що, захлинаючись, вихваляло «щасливе» життя під гаслами «незрівняної, найдемократичнішої в світі» Ста-

лінської конституції, і списки виборців, — усе це промовляло за те, що »жити стало краще, жити стало веселіше!« — як сказав »великий« Сталін.

Прийшовши на роботу після свят, ми прочитали свіже оголошення місцевкому, яке було незаперечним доказом того, що про наше життя, здоров'я й щастя справді дбають, — і то не на словах, а на ділі...

»Одержано одну безплатну путівку до Сухуму з 20-го листопада. Заяви подавати негайно секретареві місцевкому«.

І посипалися заяви... Цілий дощ заяв... Сухітних у нас не бракувало, а перспектива врятувати своє життя приваблює... Подав заяву горбатий Чапля, косоока Дуся й багато інших...

Ми з Марусею не знали, хто саме... Ми були в той час щасливі й неспостережливі... Ми знали твердо лише одно: ось-ось має повернутися з курорту Брух, і треба поспішати... Саме тому ми гарячково готувалися до переїзду на нове мешкання — до тітки. А з цього боку обставини якнайкраще сприяли нам: »соколики« захоплено погодились на обмін, ще й доплачували нам на ремонт помешкання й на перевезення речей.

За пару днів наш переїзд мав відбутися, за пару днів наше одруження мало стати доконаним фактом, якого ми зовсім не збиралися хотіти. Але покищо наші пляни були відомі лише нам обом та тітці.

— Здоров, мій коханий ведмедикуну! — зупинила мене в коридорі Серафима, хтиво погойдуючи худорлявими стегнами: — Ти не хвилюйся! Я ось-ось матиму довідку від лікаря, і тоді все буде в порядку... Буде в нас казкова ідилія...

Головна річ, — не хвилюйся, і все буде, як...  
годинник!

— Я... не хвилююся! — збрехав я і, зробивши страшенно заклопотаний вигляд, побіг у протилежному від Серафими напрямку...

— Ну, і хіба ж ти не первісний дикун!?! — почув я наздогін: — А я до божевілля люблю дикунів! Кохання дикуна — солодке, як мед!

Ми з Марусею твердо знали, що ось-ось має приїхати Брух, але... про існування жіночого трикутника з рівними раменами, що пнуться вгору, про приязнь двох дам, яким належать нижні кути того трикутника, і які цупко тримають у своїх руках його основу, що купається в поросі й бруді поллятої кров'ю землі, — знав лише я один... І хіба міг я захмарити Марусине щастя? Ні, ні! Я не міг і не хотів його захмарювати. Я не смів!

Уночі, залишаючись сам на сам зі своїм «я», я гарячково розв'язував проблему жіночого трикутника, я складав пляни рятування нашого щастя, — пляни унешкідливлення двох дам...

— Сідайте! — голосом-дзвіночком звернулася до мене дівчинка років шістнадцяти з ніжно-рожевим личком порцелянної ляльки: — Я зараз скажу про вас мамі!

Вона зникла, грайливо мотнувши коротенькою спідничкою, а я залишився в гарно умебльованій почекальні відомого лікаря Маяцького. Це були неприймальні години, і почекальня гнобила мене своєю імпозантною порожнечою, розкішню м'яких фотелів, зеленою свіжістю пишних пальм та витонченим смаком мистецьки підібраних картин у дорогих рамках, — одним



словом усім тим, від чого я давно вже відвик. Потонувши в заспокійливій глибині зручного фотелю, я задумався... І моя злиденна, загапована страхом сучасність кудись провалилась...

— Бонжур!\*) — почув я зненацька.

Це була вона — колишня моя дружина, а тепер дружина лікаря Маяцького, що мав досить таки відоме ім'я, гарно умебльоване мешкання та не абиякі прибутки. Стрижена голівка з пишними кучерями ззаду, що надавали якоїсь хлоп'ячої задьористости мистецьки підмальованому, кокетливо-усміхненому личку. Темнозелена вовняна сукня якогось чудернацького фасону, що особливо підкреслювала привабливі контури невеличкого, пропорційно-складеного й дбайливо-збереженого тіла. Маленькі ручки, прикрашені яскравим манікюром та коштовними перстнями, — ручки, що не працювали ніколи... Маленькі гарної форми ніжки, обтягнені павутинням закордонних панчішок, що з підкресленою відвертістю демонстрували себе з-під темнозелених берегів надто короткої сукні... І добре відома мені звичка до вживання французьких слів... І голосок тонесенький і ніжний, як у дівчинки... Так, це була вона... —

— Бонжур, мон-шер!\*\*\*) — вона йшла мені назустріч, усміхаючись і показуючи в отворі своїх нафарбованих уст увесь асортимент надто рівних, вставних зубів.

Підвівшись, я поклонився саме так, як кланявся колись дамам до революції, але... я не поцілував маленької ручки, поданої мені саме тим жестом, який так красномовно запрошував до поцілунку.

\*) «Bonjour» — по-французьки «добридень».

\*\*\*) «Mon cher» — по-французьки — «мій дорогий».

Мене запрошено зайняти моє попереднє місце в зручному фотелі, а чарівна господиня сіла напроти. Нас розділяв маленький чорного дерева столик, що мав форму літери »о«.

Вона розглядала мене весело й грайливо-насмішкувато, зіщуливши свої маленькі зелені очі під дугами тоненьких, мистецьки нафарбованих брів. А я марно шукав слів, бо всі заготовані минулої ночі речення кудись безнадійно провалилися.

— Ви, розуміється, не очікували моєї візити й здивовані...

— Аж ні трошечки! — сказала вона, задьористо мотнувши штучними льоконами: — Ані ось на стілець не здивована!

І при цій нагоді вона показала мені блискучо-червоний кінчик нігтя свого дбайливо-наманікюреного мизинчика.

— Ну, це вже дозвольте вам не повірити! Чейже 12 років — не малий час.

— О, це час цілком достатній для того, щоб подумати й оцінити як слід друзів нашої молодости... А зрештою, я вас не скинула ще з рахівниці мого життя, рівно ж як і ви мене... Я знала, що ви ще прийдете до мене, і я вперто... чекала вас...

Обіпершись обома ліктями на стіл, вона дивилась мені в очі тим глибоким, як мені колись здавалося, поглядом, який колись так хвилював мене... Колись! — Але ж не тепер! Ні, ні! Не тепер!

Під впливом цього »глибокого« погляду я раптом пригадав собі ту байку, яку вона ретельно розповсюджувала, і яка була відома всім нашим співробітникам: ніби я й досі шалено кохаю її і саме тому не одружуюсь. І в мене з'явилось

пекуче бажання переконати її в протилежному: авансом смакуючи ефект хвилини, назвати Марусю своєю дружиною... Але я пригадав собі мету моєї візити і в ту ж таки мить твердо рішив не давати волі почуттям, а бути дипломатом. Ще вчасно зловивши кинутого мені м'яча щирости старих друзів, я відповів серйозно й поважно, прямуючи до моєї мети:

— Я прийшов сьогодні до вас, як до колишньої моєї дружини, щоб попередити вас про небезпеку, яка вам загрожує, і в яку ви несвідомо встраєте...

— Це ви... ревнуєте?

Я мовчав, трохи заскочений.

— Ну, певно! Ну, я ж так і знала! — і вона зайшлася задьористим сріблястим сміхом, що дуже нагадував тремтіння кількох гармонійно сполучених докупи дзвіночків, — сміхом, який колись так чарував мене, і який бринів тепер, як порохнявий відгук чогось давно забутого, навік похованого...

Я мовчав, спостерігаючи...

— Ну, я ж так і знала! Це ви делікатно натякаєте на мій роман з Едвардом. Він — чужинець, а чужинців тепер раз-у-раз арештовують! Усе це правда! Але ж, мон-намі,\*) я певна, що ви розумієте мене... Мій доктор... — тут вона зробила павзу, вимовивши «мій доктор» зовсім так, як кажуть «мій бульдог», а я мимоволі пригадав собі, що я бачив її недавно на вулиці з бульдогом, який, як дві краплі води, нагадував лікаря Маяцького.

— Мій доктор... має надто велике «брюшко», надто широку лисину, надто дошкульну подагру й надто солідний вік...

\*) «Mon ami» — по-франц. — «мій друже».

— Гм... Це ще не повний список всього того, що має ваш доктор, — обережно заперечив я: — Він має ще надто велику лікарську практику, надто відоме ім'я й надто гарно умебльоване мешкання...

— Це все — samozрозуміло! — недбало й зневажливо відгукнулась вона: — Якби він цього всього не мав, то я б не була тепер мадам Маяцькою! Але ж не в тім річ у даному випадку!

— А в чім?

— А в... його лисині, подагрі... і... роках...

— Та ще у вашій молодості! — піддав я, вимовляючи слово «молодість» без жодного натяку на будь-яку іронію. Щодо Едварда, то я вас дуже добре розумію... До речі, скільки йому років, якщо це не таємниця?

— Тридцять! Ви знаєте? Він так обожає мене! — на якусь мить вона задумалась, мрійно піднісши вгору свої маленькі зелені очі: — До речі, — це ж він постачає мене закордонними речами! Ось хочби й оця сукня, або оце миле кольє...

Тут вона дотикнулась криваво-червоними нігтиками своїх ніжних білих пальчиків до ніжної, дещо короткуватої шиї, прикрашеної низкою якихось справді дуже дивних рожевих перлів.

— Ви, може, думаєте, що це советський виріб? Аж ніяк! До вашого відома: з того дня, як я стала мадам Маяцькою, я взагалі не ношу советської білизни та одягу. Серед пацієнтів мого доктора є немало чужинців, які радо постачають мене всім потрібним, не кажучи вже про Едварда... Я вся — з голови до ніг — у закордонних виробках!

І знову чарівний жест маленькою білою з

криваво-червоними нігтиками ручкою, — на цей раз униз — у бік ніжно-рожевих ніжок, обтягнених тонесеньким павутинням закордонних панчішок...

Вона цокотала, не вгаваючи, — усе на тему про свої закордонні туалети, яким заздять усі знайомі й навіть незнайомі жінки, а я... не слухав... Я дивився на це мистецьки нафарбоване обличчя ляльки, на це ретельно збережене й дбайливо прикрашене тіло і думав: »Ось екземпляр людини-паразита, що весь свій вік розкошує за рахунок іншого, що навіть і в час, таврований ім'ям Єжова, вільно насолоджується життям, зробивши собі з власної особи — культ і зовсім не знаючи ні страху, ні злиднів. Вона, напевно, спить, як немовля, і кров у неї червона й здорова.«

Її захоплене цибетання домітало до моїх вух, як далеке дзюрчання води або зудіння бджіл, — як звук настирливий, тривалий і одноманітний, що не має змісту. Я весь був охоплений вирієм власних думок і почувань.

»Гм... А що якби... зараз таки зробити їй ін'єкцію страху? Запровадити в її кров першу порцію слизаво-жовтої лімфи? Примусити її б'єтисся, як боюся я, Маруся, Орися, тітка »три яблучка« й мільйони інших?»

Ця думка вогнем опекла мій мозок, наллявши водночас душу мою по самі вінця дивною й гострою, як пестоці кохання, насолодою.

— Чи давно ви знайомі з Серафимою Олександрівною? — недбало спитав я.

— Недавно! Але ж яка це чарівна жінка, якби ви знали!

— О, безумовно! — з патосом відгукнувся я: — Між іншим, вона теж має закордонні речі.

— Так! Вона дещо показувала мені... з дамської білизни, що на ній...

— Ну, а ви, розуміється, повели її в свій пишний будуар і там продемонстрували не тільки те, що на вас...

— Так!

І тут я своєї ролі не витримав. Я розреготався так загонисто й так непристойно-голосно, що моя делікатна господиня аж здригнулась від несподіванки. Широко розплющивши свої маленькі зелені очі, вона дивилась на мене, як на божевільного, ображено відстобурчивши м'ясисті фарбовані уста...

— Сміх без причини розцінюється, як нетактовна поведінка, — принаймні в пристійному товаристві! — сухим, повчальним тоном озвалась вона...

— Це сміх крізь сльози! — сказав я, зусиллям волі стримуючи свій справді непристойний сміх: — Скажіть мені, яким чином ви — жінка, що вже переступила поріг сороківки, можете зберігати таку рожеву наївність немовляти?!?

— А саме? Я вас не зовсім розумію.

— Зараз зрозумієте! Не поспішайте! Але спочатку дозвольте вам поставити ще одне запитання: Ви й про Едварда їй розказали, і про чужинецьких пацієнтів вашого... доктора?

— Так... і про Едварда, і про...

Для більшої переконливості я заговорив тим співчутливо-дружнім тоном, який міг викликати максимум довір'я до мене в цієї сорокарічної фарбованої ляльки, що була колись моєю дружиною.

— Шкода! Дуже шкода! Якби я знав про це знайомство раніш... Гм...

— Але ж кажіть, у чому річ! Не мучте, благаю вас!

— О, я не маю наміру мучити вас! Справа проста: Серафима Олександрівна є таємним співробітником НКВД і... не випадково шукала вона вашої дружби...

Чітко карбуючи слова, я залюбки спостерігав, як розгублено заблимали, як широко розплющились маленькі зелені очі; я бачив, як вони — оті самозакохані очі — по самі вінця налялися сльозами, і як на самім дні їх загорілися полохливі вогники страху. Ін'єкцію було зроблено... Слизаво-жовта лімфа почала діяти...

— Друже мій! Павлику! Чому ж ти не попередив мене раніш?!

— Гм... Хіба ж я ворожка?

— І... що ж тепер буде? У мене заберуть мої закордонні речі? Мої бриланти?

— І їх носитиме Серафима Олександрівна! — відрубав я: — Але це дрібничка...

— Як це так «дрібничка»? Забрати від мене мої закордонні речі, — це, по-вашому, дрібничка? — голос її тремтів від обурення й злості, вона бігала взад і вперед, як маятник, а дбайливо наманікюрені пальчики тортували маленьку закордонну хусточку: — А в чому ж я тоді ходитиму? Як ви собі уявляєте? Не можу ж я носити речі місцевого виробу!

— Зможете, якщо заберуть вашого... — я мало-мало не сказав «бульдога», але, своєчасно прикусивши язика, поважно вимовив: — доктора...

— Мого доктора? Та він, окрім своєї медицини, нічого не знає й знати не хоче! Мого доктора? З його подібною до сонця круглою і блискучою лисиною, з його великим черевом і

подагрою?!? Та хіба ж такі в НКВД потрібні? Ні, ви, мабуть, хочете, щоб я сьогодні збожеволіла! Се та девенір фу!\*)

— Заспокойтесь! Випийте води й сядьте! Я не хочу бути злим пророком і бажаю всього найкращого вашому... докторові. Але, будь ласка, дайте мені відповідь іще на одне питання: що саме питала Серафима Олександрівна про мене?

— Про нашу з вами молодість, про ваші політичні захоплення молодих літ.

— Ну, і ви, розуміється, виложили їй про мене все те, що самі знаєте!

— Ні! Уявіть собі... Я... інтуїтивно ухилилась від цієї теми... Я... не знаю чому, але мені здалося, що Серафима Олександрівна до тебе небайдужа, як жінка... — мадам Маяцька зверталася до мене, то на »ти«, то на »ви«, мабуть, сама того не зауважуючи: — О, я ще не забула тебе, я ще не викреслила тебе з мого життя! І віддавати тебе в руки Серафими я не поспішаю! Ні, ні! Я цього не бажаю! А тим більше тепер... Ні, ні, цього не буде!

Цікаві риси жіночої вдачі вперше за все життя розкривалися перед моїми очима. Внутрішнє чуття говорило мені, що моя співрозмовниця не кривить душею.

— Отже, — підсумував я: — якщо Серафима Олександрівна знову питатиме про політичні захоплення моїх молодих літ, то...

— То я казатиму зі святим обличчям, що ти в студентських роках був палким прихильником большевицьких ідей, або все те, що ти мені накажеш!

---

\*) »C'est à devenir fou« — по-франц. — »з цього можна збожеволіти«.



Півгодини пізніше ми стояли на порозі почекальні, і мадам Маяцька, висушуючи рештки сліз маленькою закордонною хусточкою, питала:

— Тепер порадьте мені, мій любий, що я маю їй про мої закордонні речі говорити, якщо вона знову прийде! А вона, напевно, прийде!

— Гм... трудно щось порадити, — я задумавсь: — Скажіть, що ви ґрунтовно посварилися з Едвардом і кинули йому в обличчя всі його подарунки. Розуміється, попередьте про це його, щоб він, в разі потреби, сказав, що вже подарував ті бабські шматки першої ліпшої повії... А ви тим часом відберете найцінніші речі та заховаєте кудись у надійне місце... Це на випадок нічного стукоту й трусу...

Наступного дня я вдягнув мою найкращу сорочку, я старанно вив'язав свіжу краватку майстерним пуп'янком і начистив черевики до сліпучого блиску, а все це тому, що я почував себе якнайкраще... Мені здавалося, що одним махом я вбив не двох, а трьох зайців: і бльок двох приемних дам розбив, і мадам Маяцькій інъекцію страху зробив, і Серафимині зазіхання на моє минуле знаменито випередив і унешкідливив. Я справді почував себе, як той шахіст, що виграв партію у значно сильнішого партнера, і червоні, творчі тільця моєї крові святкували свою врочисту перемогу над жалюгідною, слизаво-жовтою лімфою. Я мріяв про те, що сьогодні після роботи ми з Марусею перевеземо решту її речей до тітки, а завтра... При думці про »завтра« я виструнчувався, груди мої ставали по-юнацькому опуклими, я дихав гли-

боко й жадібно, і погляд очей моїх був упевненим і відважним, як колись.

— Який же ти душка! — прошепотіла мені Серафима, зустрівши мене в коридорі: — І як мені шкода, що я від'їжджаю! Як мені шкода, що я не можу обцілувати тебе всього, від оцієї чуприни почавши...

— Буди... від'їжджаєш? — хрипко спитав я.

— До Сухуму, мій любий хлопчику!

— До Су-ху-му?!? Це чи не ти, бува, одержала ту «путівку», на яку було подано цілу копію заяв?!? Та хіба ж... ти сухітна?

— Тобі, як первісному дикунові навіть і отака жовторота наївність до лиця! А іншого я б просто дурнем вважала, якщо б він дивувався, що саме я ту єдину путівку одержала! Хіба ж ти не знаєш, хто я?!? Дурнику мій коханий! Ведмедику мій кострубатий!

— А-а-а! Розумію, розумію! Бажаю тобі набрати 20 кілограмів!

— Справді? Ти хочеш, щоб я приїхала такою відгодованою? Кажі! Бо я набиратиму кілограми, згідно з твоїм бажанням. І... пам'ятай! Після Сухуму ми одружуємось! Чуєш?!?

— Якщо ти собі там кращого не знайдеш!

— О, жодні курортні розваги не погасять моєї жагучої спраги за тобою!

З-за рогу коридору з'явилась жалюгідна постать горбатого Чаплі.

Ми потиснули собі руки в його присутності.

— Ну, що ж... Бажаю веселих розваг! — сказав я.

— А 20 кілограмів?

— Також! — сміючись, відповів я, і ми розійшлися в різних напрямках.

## РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

### На порозі щастя

— А чи не знаєш, Марусенько, яка тривалість отієї «путьовки» до Сухуму, яку одержала Серафима? — спитав я ввечері того ж таки самого дня, допомагаючи моїй, вдягненій в приношену синю сукню нареченій знімати зі стіни миргородську плахту, яка, сумлінно виконуючи обов'язки килима, надто цупко трималася призначеного їй місця на стіні, — над вузеньким дівочим ліжком.

— Знаю... добре знаю...

— А саме?

— На два місяці...

— Справді!?! — вигукнув я і, покинувши плахту, рвучко притягнув Марусю до себе.

— А... чому це тебе аж так дуже тішить?

— Та просто тому, що обридло мені щодня дивитися на це фарбоване рило! — з юнацьким захватом відповів я і, міцно поцілувавши Марусині напіврозкриті уста, спитав, зазираючи в саму глибіню її сірих бездонно-глибоких очей-озер:

— Завтра?

— Так!

— До речі, Марусенько, Завада сьогодні ще раз і остаточно запевнив мене, що завтра зранку він має службове доручення в міськраді. Іду-

чи звітдам, він у десятій годині чекатиме нас біля дверей ЗАГС-у.\*)

Звільнившись із моїх обіймів, Маруся знову діловито взялася до плахти, а я почав складати її вузеньке залізне ліжко, на якому вже не було постелі.

— Ти ж тільки подумай, як усе щасливо складається: і тобі, і мені пощастило саме на завтра оформити вихідний день, а Орися зовсім випадково теж має на заводі вільний від роботи день саме завтра... Згодися, моя сіроока, що кращих свідків нашого шлюбу, як Орися й Завада, придумати не можна!

— Завтра — субота! — відгукнулась Маруся, старанно згортаючи миргородську плахту: — А субота — в мене щасливий день!

Переможно обминаючи зацікавлених подією сусідок, ми звинними молодими рухами знесли вниз сходами Марусине залізне ліжко і, поставивши його у вестибюлі поруч із шафою, столом та стільцями, швидко вернулися назад. Кімната була зовсім порожня, і ми енергійно взяли-ся оголювати стіни...

— А я, Марусенько, знаю, чого ти раптом такою сумною стала! — упевнено заявив я.

— Чого?

— Ти ніяк не можеш примиритися з думкою, що ми з тобою не вінчаємось.

— Так!

— Перешкод до цього з мого боку нема жодних. Мене вже давно ніщо не в'яже з моєю першою дружиною: я маю і цивільну, і церковну розлучку. Але вінчатися в наш час було б цілковитим

\*) ЗАГС — установа, що реєструє народження, шлюби та смерть: запис актів громадянського стану.

тим божевіллям! Чейже ти сама мені казала, що той священик, який мав тебе з Боярчуком вінчати, вже арештований, і що нема в місті іншого українського священика, який би ще жив на волі. І зрештою, я глибоко переконаний, що... зробити це так таємно, щоб справді ніхто не знав, — неможливо! А як знатиме хтось, то знатиме й НКВД.

— Усе це я дуже добре усвідомлюю, а все ж таки... Не можу перемогти себе. Яка ціна советському офіційному шлюбові?

— Та хіба ж у ціні річ?!? Це — порожня формальність. Річ у тім, що ми з тобою перед Богом, якого ми носимо в душі, і якого НКВД неспроможне знищити, присягаємо бути одне одному **вірними** у всіх можливих сенсах цього глибоко змістовного слова — аж до смерти!

— Аж до смерти! — урочисто підсумувала Маруся, глянувши мені в очі.

Так розмовляючи, ми закінчували процес оголошення стін. Ось-ось мала під'їхати підвода »соколиків«, щоб забрати Марусині речі, і ми поспішали. Щодо моєї берлоги, то весь її бурлацький »зміст« було перевезено до тітки ще вчора.

— Треба попередити Орисю, щоб вона там на заводі не проговорилась про те, що вона, мовляв, отій декляматорці Ромашко за свідка до ЗАГС-у ходила, бо це може дійти до Федора Івановича, і він зрозуміє, що я його дурила, ніби ми **вже** одружені...

— Вірно! Яка ж бо ти передбачлива! У наш час така дружина — скарб! А за Орисю я просто таки щасливий! Поки Брух вернеться, вона вже як слід осяде на новому місці праці.

— А як думаєш, Брух не може вернутися ранише? — спитала Маруся.

— Це — виключене! Навпаки: я чув, ніби лікарі вимагають прольонгації його перебування на курорті. І... справа власного здоров'я в його очах важить, напевно, більше, ніж вибори до советського парламента. Як думаєш?

— Ну, розуміється, що так! — переконано відповіла Маруся, знімаючи зі стіни портрет свого татка і пильно його розглядаючи.

— Ти знаєш? Мені здається, що це татко віддає мене — тобі, і що він... тут присутній!

— Так, так! — захоплено погодивсь я: — Ти моя дружина з його волі, і жодна сила в світі не розлучить нас!

— Знаєш, Павлику, як у нашій пісні співається? — Смерть одна розлучить нас.

Марусине личко в ореолі легкого, як дим, пухнастого русявого волосся виглядало надхненим і врочисто-серйозним, широко розплющені очі зачудовано дивились у якусь для мене недосяжну далечінь, і губенята тремтіли.

Глянувши в це обличчя, я зфотографував його в глибинах свого мозку й душі назавжди.

— Не згадуй про смерть, моя сіроока! Не треба! Я щасливий і не хочу чути про неї! Не хочу! Усе — абсолютно все сприяє нашому щастю: і миле затишне мешкання в тітки «три яблучка», і сама тітка, що буде нам обом матір'ю, і Федір Іванович, який (я в це твердо вірю) незабаром допоможе нам обом висмикнутися зі сфери впливу Бруха, і Серафима, якої я не бачитиму протягом двох (справді медових!) місяців, і навіть сам Брух, який, напевно, затримається ще на якийсь час у палаці царів, і... — я мало-мало не включив до списку протекторів нашо-

го щастя ще й моєї першої дружини, якій я так влучно зробив ін'єкцію слизаво-жовтої лімфи страху, але... своєчасно прикусив язика...

Саме в цій хвилині в одній з кімнат великого комунального мешкання загравав патефон. Його приглушені стінами звуки м'яким, заспокійливо-ніжним килимом стелилися десь поруч із нами, і я мимоволі вслухувався... Це був вальс... Моя права рука впевнено лягла на стягнену вузьким пояском талію моєї нареченої, і я їй сам не знаю, як це сталося, але ми закрутилися у вихорі вальсу, окреслюючи коло за колом у порожній кімнаті, яка ось-ось мала прийняти в своє лоно іншу мешканку...

— Рідна! Єдна! — шепотів я Марусі на вушко: — Чи не знаєш ти, як називається цей вальс? Бо я... не знаю, забув!

На якусь коротесеньку мить чітко окреслені бровенята зійшлися до купи, утворюючи добре знайому мені поперечну зморшку на чистім, білім чолі: Маруся вслухувалась усім еством своїм...

— Цей вальс називається »На порозі щастя«! — упевнено відповіла вона, обливаючи мене тим бурхливим каскадом грайливих промінчиків, від яких я завжди п'янів, а інколи й божеволів.

І мені непереможно захотілося випити зараз же хоч невеличкий келішок цього неймовірного, казкового щастя... Не завтра, а зараз!..

Я рвучко схопив Марусю на руки, і вона здалася мені такою легкою, як дитина... Я закрутився з нею по хаті — хвилям того незабутнього вальсу назустріч. Я обцілював її всю: — уста й очі, дуги брів, волосся, шию й плечі...

— Дружино моя! — шепотів я між поцілун-

ками: — Ніколи й нікому я не віддам тебе, моя єдина!

— Стук-стук!

— А ось і підвода! — весело сказав я і, поставивши Марусю на підлогу так обережно, немов би вона була з найтоншого скла, додав дещо розгублено: — А ми ще й досі не все спакували!

— Стук-стук!

Маруся миттю поправила свою зачіску, пригладила ніжною ручкою мою розпатлану чупринку, і тоді я впевненим жестом господаря відчинив двері.

На порозі стояв Брух.

Кінець першого тому



# Зміст

Присвята твору . . . . .	стор.	III
Передмова . . . . .	”	V-XX
Пролог до роману в цілому . . . . .	”	XXI-XXIV

## ЗМІСТ I-го ТОМУ РОМАНУ «СТРАХ»

I.	розділ	Хто це? . . . . .	стор.	1
II.	”	Одноголосно . . . . .	”	7
III.	”	Школа комунізму . . . . .	”	23
IV.	”	Донечка свого татка . . . . .	”	31
V.	”	Щупальці дракона . . . . .	”	49
VI.	”	Скупий лицар . . . . .	”	59
VII.	”	Брух заперечує . . . . .	”	70
VIII.	”	»26 і одна« . . . . .	”	91
IX.	”	Мені соромно . . . . .	”	101
X.	”	Я та інші . . . . .	”	125
XI.	”	З гармат — по гороб- цеві . . . . .	”	141
XII.	”	Брух кашляє . . . . .	”	174
XIII.	”	Малі радощі . . . . .	”	183
XIV.	”	Брухова тінь . . . . .	”	212
XV.	”	У сукні з темночерво- ного оксамиту . . . . .	”	220
XVI.	”	Інтернаціонал . . . . .	”	251
XVII.	”	Дорогу Марії Степа- нівні! . . . . .	”	258
XVIII.	”	Захисне забарвлення . . . . .	”	267
XIX.	”	Жіночий трикутник . . . . .	”	291
XX.	”	З мене — непоганий артист . . . . .	”	306
XXI.	”	Проти течії . . . . .	”	321
XXII.	”	Три дами — три роз- мови . . . . .	”	338
XXIII.	”	На порозі щастя . . . . .	”	351

стор.	р я д о к		Надруковано	Натомість повинно бути
	згори	знизу		
190		15	енергійно	енергійно
196	12-13		дбайливо	дбайливого
197		10	темно вишне- вій	темновишневий
201		5	При цьому він	при цьому Вовчик
205	2-3		ясно-рожевим	яснорожевим
212	10		освіжений	відсвіжений
214	12		станеться	станеться
222		2 і 10	коридора	коридору
228	7		сукні	сукні з
232	7		Тисяч	Тисячу
—	17		ви, Марусе	Ви, Марусе,
251	1		шістнадцятий	шістнадцятий
252		11	марширувати	маршувати
247		5	плац	плаца
293		14	обернув	обернути
299	7		рівновартний	рівнораменний
301		9	о годині в п'ятій	годині в п'ятій
310	10		одверто	відверто
317		7	наклосться	наклониться
320		6	коридора	коридору
333		14-19	непідлим	не підлим
336	14		Івиновичу	Івановичу
338		13	»бдітельності«	»бдітельності«

## **СПИСОК ТВОРІВ**

**О. Звичайної,**

що їх видано книжками:

### **ЗОЛОТИЙ ПОТІЧОК**

— повість з часів німецької окупації України (1941-43).

### **СЕЛЯНСЬКА САНАТОРІЯ**

— повість з часів московсько-більшевицької окупації України (1933-37).

### **МИРГОРОДСЬКИЙ ЯРМАРОК**

— нарис із часів великого голоду, штучно організованого в Україні червоною Москвою в 1932-33 р.р.

### **ОГЛЯНУВШИСЬ НАЗАД**

— збірка оповідань і новель, що дають окремі картини з визвольної боротьби та життя українського народу під різними займанцями та на еміграції (1920-1950).

### **СТРАХ**

— роман у двох томах з часів Єжовжини в УРСР (1937-1938.)

**Гстуються до друку:**

### **У ЗОЛОТИХ КАЙДАНАХ КОЛИМИ**

— документальна повість із підсоветського життя, що дає картину модерного рабства в одному з найтяжчих невільничих таборів ССРСР. Автори: О. Звичайна та М. Млаковий.

### **ТИ**

— повість із життя Києва на порозі так званої 1-шої сталінської п'ятирічки.

